

Dukrét Géza

HEGYKÖZ

Dukrét Géza

HEGYKÖZ

Történeti monográfia

Kiadja

**a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és a Nagyváradi Római Katolikus Püspökség**

2005

A sorozatot szerkeszti:

Dukrét Géza

Lektorálta:

Kupán Árpád

Borbély Gábor

Szövegkorrektúra:

Mihálka Magdolna

Számítógépes tördelés:

Szilágyi Gabriella

Hátsó borító:

A micskei, síteri és szalárdi

református templomok

Készült

a Bihar Megyei Tanács,

az RMDSZ Bihar Megyei Szervezete

és a Hegyközsatári Polgármesteri Hivatal

támogatásával

TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

A kistrégió elnevezése

A Hegyköz újabbkori elnevezés, a 18. századból, de gyökerei a középkorból származnak. A Sárrét, Sebes-Körös, Kis-Körös és Berettyó által körülölelt falvak összefoglaló neve Kiskalota volt,¹ ennek folytatása a Kis-Köröstől keletre a Berettyó és a Sebes-Körös között az erdélyi határig nyúló Középkalota, Kolozs megyében pedig Kalota, mai nevén Kalotaszeg. Jakó Zsigmond említi meg, hogy Középkalota egy része a Hegyköz nevet kapta. A meghatározás nem pontos, mivel a Középkalotához tartozó rész (a Berettyó bal partja és a Rézalja egy része) a Hegyköz vidékének még a felét sem teszi ki. Ide tartozik a történelmi Érmellék és Kiskalota egy-egy része.

Az 1891-ben megjelent Az Osztrák–Magyar monarchia írásban és képekben című kiadványban olvashatjuk: *„A Berettyó ezüst szalagként kígyózik végig a Hegyközön. Így nevezik az Érmelléki és a Bihari hegyek közt eső Berettyómelléki síkot és halmos vidéket... Határt szab a Hegyköznek a Bihar városa alatt elfolyó Kösmő, melyet Pap-Tamási mellett vesz föl a Berettyó új csatornája.”*

Gy. Szabó Gyula a Hegyköz-előtaggal rendelkező falvak csoportja alapján próbálta behatárolni a Hegyköz vidékét.² Kósa László, Filep Antal: A magyar nép táj-történeti tagolódása című munkájában hasonló következtetésre jutott, de már ide bevette Szalárd és Micske helységeket is.³

Mind a mai napig senki sem próbálta pontosan meghatározni a Hegyköz vidék területét, meghúzni határait. De nem is lehet pontosan elhatárolni, mivel átfedések vannak, főleg a Hegyköz és az Érmellék között. A Rézaljától ma már könnyen el lehet választani, mivel a magyarlakta falvak mind ide tartoznak. Néprajzi vonatkozású adatok alapján már könnyen el lehet különíteni az Érmelléktől is. Számtalan népszokás, hagyomány (fonóka, lakodalmas, szüreti bál, szájhagyományok, gyermekmondókák), népviselet szorosan összeköti Sítért

vagy Hegyközcstatárt Szalárddal, vagy Hegyközszentimrével. E terület összetartozását az is erősítette, hogy az egyes falvak fiataljai közötti házasságok e tájegység területére korlátozódtak, csak az utóbbi időszak jobb közlekedési lehetőségei és a Váradra történő ingázás tette lehetővé a más vidékek fiataljai közötti ismeretséget, ritkább esetben házasságot.

Földrajzi fekvése

A Hegyköz Nagyváradtól északkeletre, a Berettyó középszakasza mentén elhelyezkedő dombvidék, kb. Hegyközszáldobágy–Hegyközpályi–Hegyközkovácsi–Jákóhodos–Biharvajda vonalától északkeletre, Tóti–Berettyókirályi vonaláig. Északnyugaton, az Érmelléki dombvidék Berettyó-völgye felé néző területe, Biharvajda–Hegyközszentimre–Hegyközszentmiklós–Berettyókirályi vonalától dél-délkeleten a Rézalja dombjainak Berettyó felőli része, Tóti– Micske–Tótfalu–Kisalmás–Síter-völgy–Hegyközszáldobágy vonaláig.

A Hegyköz vidékéhez tartozó települések két fő útvonal mentén helyezkednek el. Az első Nagyvárad északi részén indul ki, amely átvezet az ún. Bihari-hágón, vagy régi nevén Nagy-hágón, melyen hajtűszerű szerpentinek vezetnek. Ez a felső útvonal hol a dombok tetején, hol a völgyek mélyén szalad fel-le. Itt sorakoznak: Hegyközpályi, Hegyközújlak, Hegyközcstatár, Hegyköztóttelek, Síter, Síter-völgy. Innen nem vezet tovább műút. Hegyközszáldobágyot Várad felől lehet jól megközelíteni, a Kórház utcán keresztül, mintegy 5 km-re a várostól, mivel Pályi felől csak földút vezet. A másik a Bihar-Margitta útvonal, a Berettyó völgye mentén elhelyezkedő falvak sora: Hegyközkovácsi, Szalárd, Hegyközszentimre, Jákóhodos, Biharvajda, Fegyvernek, Tótfalu, Csohaj, Szentjobb, Hegyközszentmiklós, Csanáros, Sárszeg, Poklostelek, Vámosláz. Micske, Szentlázár, Berettyókirályi, Tóti.

Domborzata

A Hegyköz 300 m-nél alacsonyabb hegylábi dombvidék, melyet az erózió hozott létre, a folyóvizek által lehordott hordalékból. Nagyvárad fölött, északra a Dorongos 230 m, a Nagy-hágó 201 m, a Bihar község melletti Órhegy 214 m, Hegyközcsatár mellett a Hajnalhegy 196 m, Kővág és Kistótfalu között a Kis-Mihályhegy 289 m, az Érmelléki dombvidék viszont nem éri el a 200 m-t sem. Középen pedig a Berettyó széles, lapos völgye terül el. A felszínen neogén üledékek találhatóak: márga, homok, agyag. A folyó mentén hét terasz különböztethető meg: I. (ártéri) – 2–3 méter magas, II. – 6–10 m, III. – 15–20 m, IV. – 30–40 m, V. – 55–60 m, VI. – 70–80 m, VII. – 90–100 m. A teraszok relatív magassága csökken az alföld felé. Sőt az első három terasz, süllyedés következtében, lassan beolvad az alföld felszínébe. Elhelyezkedésük asszimmetrikus: jobban kifejlődtek a völgy bal oldalán.

Jelentős ásványi kincsekről nem beszélhetünk, csak a termálvizekről. Mind az Érmellékre, mind a Berettyó mentére jellemző a geotermális anomália. Így, főleg a múlt század hetvenes éveiben végzett fúrások alkalmával több helyt tört fel a meleg víz, s egyes helységekből kis fürdőt, strandot létesítettek, ennek hasznosítására: Hegyközszentmiklóson, Vámoslázon. E fürdők kitűnőek reuma kezelésére.

Éghajlata

Az év folyamán gyakori az óceáni eredetű légtömegek betörése, s gyakoriak a frontátvonulások, melyek nagyobb mennyiségű csapadékot hoznak. Gyakori a felhősödés. De ugyanakkor ez csökkenti a nagy hőmérséklet ingadozásokat. Ezeket figyelembe véve az éghajlat moderált, mérsékelt szárazföldi.

Az évi középhőmérséklet 9–10 Celsius-fok, a januári -2 Celsius, de sokszor magasabb, 0 fok körüli. A júliusi középhőmérséklet 20 Celsius-fok. Az első fagyok november elején jelennek meg, az utolsók április közepén, de ezek már nagyon ritkák.

Az évi csapadék mennyisége 500–700 mm. A legcsapadékosabb hónap a június. Legkevesebb csapadék márciusban és augusztusban hull. Nyáron néha torrenciális esők is hullanak. Télen hó formájában hull, az évi vastagsága 35 cm, de gyakran elolvad, nem tartós. Érdekes módon nem a nyugati szél az uralkodó, gyakori a déli és az északi szél.

Vizei

A Hegyköz egyetlen jelentős folyója a Berettyó. Széles völgyet hozott létre a Rézalja és az Érmelléki dombok között. Valamikor kiterjedt mocsaras vidéken folyt, gyakori árvizekkel, de a múlt században csatornák közzé szorították. Erről egy külön fejezetben foglalkozunk.

Baloldali mellékfolyói a Bisztra, Gyepes (Valea Fineței), az Almás-patak, Danca-patak (Valea Vițeilor), ebbe ömlik a Síter felől folyó Güzsü-patak (Valea Șișterea), a Kösmő (Cosma), melybe a Pályi-pataka ömlik. Jobboldali mellékfolyói a Fancsika-patak, a Szentmiklós-pataka, Ágré-patak.

A múlt század hetvenes éveiben a patakok mentén vízgyűjtő tavakat létesítettek. Az Almás patakon, Fegyvernek közelében, a Güzsü-patakon a 14 hektáros Síteri-tó, a Dancán egy 32 hektáros tó, Hegyközújlak mellett a Kösmőn, a Pályi-patakon, Szentimre közelében az Ágré-patakon egy 40 hektáros, és a Szentmiklós patakán. Sajnos ezek a vízgyűjtők gyorsan töltődnek fel a patakok hordalékával, főleg a tavaszi áradások alkalmával, s ha ki nem kotorják őket hamarosan, teljesen feltöltődnek. Így járt már az Újlak melletti vízgyűjtő. Különösen erdős környezetük miatt érdemes lenne értékesíteni turisztikai szempontból. Egyelőre a Síteri-tó mellett készült turisztikai létesítmény.

Talaja

Általában gyengén és közepesen podzolos erdei barna talaj az uralkodó. Egy gyenge vízáteresztő, B iluviális agyagréteg gyakorisá-

ga akadályozza a víz beszivárgását, s így a talaj fölött gyakran vízfellesleg gyűl fel, amely érzékenyen érinti a mezőgazdaságot. Ez gyorsítja a podzolos talaj kialakulását. Közvetlenül a folyó mentén ártéri talajok találhatók. A dombokon a jó barna erdei talaj kedvező a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek.

Élővilága

Az eredeti **természetes növényzet** már nem létezik. Valamikor ezt az egész területet hatalmas erdőség borította. Az egyes községeknél fellelhető földrajzi nevek között sok olyat találunk, melyek annak a határrésznek korábbi állapotára mutatnak. Síternél: Csertető, Cserőrét, Irtás, Ciher; Szalárdnál: Szilvölgy-pusztá; az Érmelléki dombok Cserhát elnevezése, a több helyt előforduló Száldobágy (hársfa). Az Ér és a Berettyó közti dombokat, mint a középkori Cserhát név is mutatja, egykor zárt erdő fedte. Írásos adatok szerint a Rézalja tölgyesei lenyúltak a Berettyó széles völgyébe és Királyi, Fancsika, Vámosláz, Csalános, de főleg Szentjobb és Szentimre határában a rakoncátlan folyó többet elmocsarasított közülük. Az adatok egybevetéséből világosan látszik, hogy a rézaljai tölgyesek a Berettyó völgyén át összeköttetésben állottak a Cserhát erdeivel.⁴ A rengeteg Szalárdtól kezdve Váradig felszorult a hegyekre. Meg kell említenem, hogy az itt élő nép a dombokat, de főleg a szőlős dombokat hegynek nevezi. Ha kimegy a szőlőbe, vagy a gyümölcsösbe, azt mondja, hogy „kimegyek a hegyre”. Az Érmelléki dombokon és a Bihar mögötti dombokon levő erdők fokozatosan szorultak feljebb a szőlőt ültető jobbagyok buzgalma elől. Az itteni szőlőstermesztés nagy múltjára az okleveles adatokból, méreteire pedig a 14. századi dézsmajegyzékből nyerünk felvilágosítást. Ma már csak erdőfoltokat találunk e vidéken, összefüggő erdővel csak a már említett Száldobágy–Síter-völgy–Tótfalu–Micske vonalától kelet-délkeletre találkozunk.

Valamikor összefüggő tölgyerdő borította e vidéket, amelyből csak foltok maradtak meg: Hegyköztóttelek, Síter és Szalárd között, valamint Hegyközszentmiklóstól keletre van egy nagyobb folt. Hegyköz-

pályi–Hegyközcsatár–Síter–Tótfalu–Micske vonalától keletre, tehát a magasabb dombokon, melyek már a Rézaljához tartoznak, már összefüggő erdőségeket találunk. Leggyakoribb fák a tölgy különböző fajtái, cser, juhar, hárs, gyertyán, kőris. Sok helyt, a hajdani irtások helyén, az utak mentén, vagy a gyepükön gyakori cserjék a csipkebogyó, galagonya, kökény, bodza, kecskerágó, szeder, a legelőkön az ördög-szekér. Sok felé akácosokat telepítettek. A dombok közötti vizenyős helyeken, a patakok mentén, de sok helyt a Berettyó mentén gyakori a nád, sás, káka, gyékény. Ezek a növények valamikor nagy területeket borítottak be.

Állatai közül elsősorban a rágcsálókat említhetjük meg: ürge, hörcsög, üregi nyúl, mezei egér. Az erdők közelében előfordul a róka, a görény. Az utóbbi időszakban a környéken nagyon elszaporodtak a vaddisznók, s óriási károkat okoznak a mezőgazdaságnak. Az őzek gyakran csapatostól jönnek ki az erdőből, s vágnak át a szántóföldeken. Az erdőben még a szarvas is előfordul. Itt ott elszaporodtak a fácánok. Mivel a dombokon jelentős a gyümölcsstermesztés, sok énekes madárral találkozunk, de számuk az utóbbi időben erősen megcsappant. Veréb, stiglinc, töviszúró gébics, különböző rigófélék, szarka, de gyakori a fakopáncs vagy harkály, a kakukk. Elég ritkák a ragadozó madarak, mivel értelmetlenül irtják őket. A falvakban és a vizenyősebb területeken elég gyakoriak voltak a gólyák, de ma már számuk szintén megcsappant.

AZ ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT KIALAKULÁSA

E terület az Árpád-korban két központ felé polarizálódott: a bihari vár és a szentjobbfi monostor felé. A 14. századtól viszont a Hegyköz legtöbb falva a vásáros Szalárd vonzókörébe került, kivéve Micskét és a körülötte fekvő pár falut, valamint a váradi püspökséget kiszolgáló falvakat.

A Hegyköz falvainak zöme Árpád-kori település. Egy részét katonai szempontú telepítések alakították ki: Bihar, Hegyközcstatár, Hegyközsáldobágy, Hegyközújlak, Hegyközkovácsi, Jákóhodos, Fegyvernek, a bihari várat kiszolgáló telepések, majd a váradi püspökség katonáinak lakóhelyei. Bihar, Szalárd, Hegyközszentimre, Szentjobb egyházi központok voltak. Biharon állott a Szent István által létesített püspökség, melyet Szent László később Váradra helyezett. Szalárdon Szűz Máriának szentelt ferences kolostor állott, ahol Vitéz János is töltötte idejének egy részét, s ahol Szalárdi János krónikásunk is nevelkedett. Hegyközszentimrén a szent herceg kultuszára épült bencés monostor. Szentjobbon pedig a Szent Jobb őrzésére épített monostort Szent László királyunk.

A települések vizsgálata világosan mutatja, hogy a lakosság nagyon jól kihasználta a természetnyújtotta lehetőségeket, kihasználva a vizek, erdők védelmét. Szentjobb vára a Berettyó mocsarai közötti emelkedőn állott, Szalárdot a környező mocsarak is védték. Hegyközcstatár, Hegyköztóttelek és Síter ellenben a dombok tetején épült, mivel a környezetükben levő szűk völgyeket télvíz és tavasz idején járhatatlanná tették a vizek.

A magyarság a Kárpát-medencébe jutva, mivel a besenyőktől az új otthonában sem volt biztonságban, kelet felé védelemre rendezkedett be. Ehhez szüksége volt az Erdély felé vezető folyóvölgyekre. A felső Tisza területét az Ond törzs szállotta meg. Ennek népei vették birtokukba elsősorban a Fekete-Körös mentét és a Sebes-Körös melletti,

menedéket nyújtó mocsarakat. Volt két bihari nemzetség, melynek kezdetei visszavezethetők a 10. századba: az Ákos és a Barsa nem.⁵ Az Ákos nemnek csaknem minden ága birtokolt Bihar megye területén, a Berettyó vidékén, s már a 12. században állott monostoruk Pályin. Bihar megye lehetett a Barsa nem ősi fészke. Uradalmaik a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyében terültek el, egyházuk pedig valószínűleg a 12. században már álló Bátormonostor. Birtokaik: Barsa, Bátor, Adorján, Almás, Apamolna, Györös, Kovácsi, Körösszeg, Orosi, Szalárd, Széplak.

A 10. században megkezdődött a kelet felé megszállatlanul hagyott területek birtokbavétele.⁶ Ekkor tolódott ki a határ az Ér mellől a mai Szilágy megye területére. A 10–11. század fordulóján vette birtokba a magyarság a Sebes-Körös völgyét, miután védelmi vonalát a Király-hágón túlra helyezte át. Jakó Zsigmond rámutat, hogy a végleges letelepedéssel meginduló nagy belső átalakulás Géza, de még inkább Szent István uralma alatt hozta meg az új elrendeződést. A Karoling-kori nyugati jogfelfogás alapján, mely szerint minden gazdátlan terület a királyt illeti meg, Szent István óriási területekkel gyarapította családi vagyonát. Ekkor lett királyi birtokká a vármegye nagyobbik felét elfoglaló, még lakatlan hegyvidék is. Itteni birtokai igazgatására szervezte meg Szent István, a régi földvéra miatt fontos Bihar központtal, a bihari várispánságot.

István azonban úgy jutott koronához, hogy még nem tekinthette magát egész Magyarország tényleges királyának. Az Árpádok és az Abák közti rokonsági kapcsolat, valamint Aba Sámuel magas méltósága, palotaispánsági tiszte István udvarában egyelőre nem engedte felszínre jutni a mélyben lappangó ellentéteket. De rövidesen nyílt összetűzésre került sor az erdélyi gyulával. István állama és a gyulák törzsi „állama” csapott össze. Nem a gyula pogány hite motiválta a küzdelmet, hanem István eltökéltsége, hogy minden, a magyar szállásterületen belül levő, tőle független vagy neki ellenálló góccal leszámol.⁷ 1003-ban István sereggel támadott anyai nagybátyja, az utolsó gyula területe ellen. A magyar krónikából tudjuk, hogy a gyula „tágas, nagy gazdaságú országát Szent István egészen Magyarországhoz csatolta”. Az 1020-as évek közepén már csak két ellenálló góc létezett a

Kárpát-medencében: a Maros mentén, s tőle délre Ajtony, s ettől északra, a Körösök és a Berettyó folyásvidékén Vata törzsi „állama”. Ajton törzsi „államának” leverésére az 1020-as évek második felében kerülhetett sor. Ajtony egykori territóriumából kiindulva megkezdődött a térítő tevékenység Vata békési–bihari–zarándi területre kiterjedő törzsi „államában”.

A királyi ispánság hatalmas testéből igen korán tekintélyes uradalmak szakadtak le. Mindjárt a királyság első évtizedeiben a bihari püspökség megkapta a Fekete-Körösig nyúló hegyek lábainál elterülő erdős és még gyéren lakott vidéket. A Berettyó és a Sebes-Körös mentén a Hontpázmány nemzetség jutott nagyobb területekhez. A korabeli írásokból tudjuk, hogy e nemzetség ősei Szent István uralma kezdetén bejött délnémet lovagok voltak, akik a pogány lázadások leverésében nyújtott segítségükkel nyerték el a király bizalmát.

A királyi ispánság telepítő tevékenysége világosan megmutatkozik a bihari földvár körüli síkságon. A középkorban itt állott és részben ma is meglévő falvakról több-kevesebb bizonyossággal kimutatható, hogy alapjukat a királyi magángazdaság népei rakták le. Az egyháziak kezére jutott községek kivételével, a falvak egy része az uradalom felbomlása idején várjobbágyok, királyi serviensek, egyszóval jobb módú katonáskodó szabadok tulajdonába kerültek. Új gazdáik a 12. századi változások kohójában egységes középnemesi osztályba olvadtak össze. Ez a réteg lett a kialakuló nemesi vármegye egyik fő alkotóeleme. Társadalmi súlyát biztosítani tudta vagyonának megőrzésével. Közülük került ki a szolgabírák, esküdtek, alispánok legnagyobb része.

A Szalárdtól nyugatra fekvő terület benépesülését vizsgálva, elég pontos adataink vannak a királyi uradalom tevékenységéről. A várjobbágy származású Hodosi Jakó család itteni két faluját, Hodost és Kovácsit, a 12. század végéről fennmaradt püspöki tizedjegyzék említi először, de kialakulásuk közvetlen a királyi ispánság megszervezése utáni évekre tehető. A bihari vár közelében létesült Kovácsit először a várban szükséges kovácsmunkák elvégzésére rendelt népek lakták. A 13. század második felében kerülhetett, Hodossal együtt, a Jakó család őseihez. 1268-ban még királyi birtok lehetett, mert a család

királyi serviensek közé emelt ősei nem innen származtatták magukat.

A hegyek lábánál elterülő síkságra, valamint a síkra néző lejtőkre épült közösségek a váradi egyház birtokába kerültek: Pályi, Újlak, Csatár, Száldobágy, Töttelek, Kovácsi, Vajda, Szentimre. A falvak alapját itt is a királyi uradalom rakta le, s az új gazdák az ispánság törzsbirtokait annyira benépesült állapotban kapták meg, hogy századokon át tartó birtoklásuk alatt alig egynéhány kisebb települést hoztak rajta létre.⁸ Ez a terület a királyi ispánságnak és még előbb a magyarok által itt talált szervezetnek a törzse volt. Feltételezhetjük tehát, hogy a honfoglalás korában is itt volt legsűrűbb a lakosság. A Bihar mellett ma is meglévő földvár már a honfoglalás előtt védelmi és szervezeti központ volt, ezért Szent István itt szervezte meg a Körösök közti királyi birtokok központját, az egyházi igazgatás első székhelyét, a bihari püspökséget. Ezt később Szent László áthelyezte Váradra. Bihar neve a magyarban és bolgár–törökben is használatos bolgár–szláv személynév.

Csatárt bolgár–szláv néptörredék alapította. Neve a szláv scitari szóból származik, mely pajzskészítőt jelent. Első lakói a közeli várból szolgáló fegyverkovácsok lehettek. A bihari vár felett emelkedő dombokat a magyarságnak, már csak katonai okokból is, igen korán meg kellett szállnia. A Sebes-Körös völgyszájánál, a jobb parti dombok legmagasabb pontján települt meg Száldobágy. A nehezen megközelíthető helyre települt községet forrásaink a 13. század elejétől kezdve emlegetik. Szokatlan fekvéséből következik, hogy lakóit katonai célból telepítették ide, amikor a Kösmő patak völgye még nem települt be. 1236-ban is várszervezetbe tartozó népek lakták. A Berettyó melletti Vajda szintén 13. század előtti település, mely korán a püspökség birtokába került.

A Kösmő patak völgyének benépesülése a 13. század második felében kezdődött, a már meglévő pásztortanyák állandó lakhelyekké történő átalakulásával. Pályi és Újlak a századfordulón már állott. Hegyközpályi volt később a nemesség gyűléseinek, elsősorban a nádori congregációknak a színhelye. A 13. században a felbomlás előtt álló királyi uradalom még két falut hozott létre: Latabárt és Tötteleket. Latabárt alighanem a Váradi Regestrumban 1221-ben szereplő Latibár

vitéz alapította. Később a török háborúk alatt teljesen elnéptelenedett. A Csatárról Szalárdra vezető út jobb oldalán állott, Töttelek közelében. Neve, mint határrész, mind a mai napig fennmaradt. Tötteleket a török elől menekülő délszlávok letelepítése hozhatta létre. A várszervezet felbomlása után a Geregyék birtokába jut, majd a váradi püspökség tulajdonába, a többi fentemlített faluval együtt.

A szentjobbi apátság törzsbirtoka a Berettyótól jobbra, az Érmel-leki dombok lábánál feküdt. A Szentjobb körül fekvő falvak azon a területen alakultak ki, melyet Szent László adott a monostornak. A Szent Jobbot rejtegető Mercurius bizonyára nem valami sűrűn lakott vidékre menekült, hanem az ország gyéribb népességű részein számított biztos búvóhelyre. Bár a Berettyó középső szakasza a 11. század végén már semmi esetre sem lehetett lakatlan, az apátság falvait mégis a barátok telepítésének tartjuk.

I. István 1038. augusztus 15-én halt meg. Római szarkofágból átfaragott koporsóban, az általa alapított székesfehérvári királyi bazilikában temették el. 1061-ben I. Béla király Székesfehérvárra országos gyűlést hív egybe. Az összegyűlt tömeg Vata fia, János vezetésével a pogány valláshoz való visszatérést követeli. A király katonaságával szétosztatja a lázongó tömeget, leveri a második pogány zendülést. Ezzel egyidőben, tartva a pogány zendüléstől, I. István földi maradványait felemelik és egy hatalmas kőlap alá rejtik. Ekkor volt alkalmuk Mercurius őrkanonoknak (kinek feladata a királyi sír őrzése volt) le- választani a jobb kart és elvinni saját, fából épült családi monostorába. Tehát 1061-ben került ide a Szent Jobb, melyet a későbbi történészek igazolnak. 1083-ban István királyt szentté avatták. Sírházhoz Székesfehérváron, halála napján, augusztus 15-én gyűlést hívtak össze. Három napi böjt következett; a legenda szerint a sírkövet csak Salamon elengedése után mozdíthatták el, és a 19-én este történt csodás gyógyulások után felnyitották a sírt, kiemelték és ezüstládába helyezték István földi maradványait, melynek jobb karja hiányzott. Ezt 1084. május 30-án találták meg a Berettyó melletti családi monostorban, melyet Szent László megerősített, s ahol apátságot alapított a Szent Jobb tiszteletére, s a település is innen nyerte a nevét. A monostort Szűz Mária tiszteletére szentelték fel. Az a tény, hogy az új monostor nem Szent

Istvánt nyeri védszentjéül, szintén amellet szól, hogy Szent László építkezése előtt valóban állt ott egy egyház a boldogságos Szűz tiszteletére. Szent László a szükséges javakkal adományozta meg az új monostort: odaadta Szalacs és Szatmár vámját, Szentjobb helység vásáradóját, rendelkezésére bocsátott több mint 50 mesterembert. Mindjárt a keletkezésénél olyan elemek csoportosultak, amelyek még Szent László idejében egy kis város kialakulásához vezetett a monostor lábánál, melyet Szent-Jobbnak, később Szent-Jognak neveztek.

Csalános és Csohaj már későbbi település a Berettyó másik partján. Legkésőbb Szentmiklóst alapították a Cserhát erdős dombjai között, talán az 1172-ből reánk maradt birtokösszeírásban felsorolt erdő-
 óvók (custodes nemorum) által.

A magyarság az erdővel borított hegyeket honfoglalása idején megszállatlanul hagyta, sőt, Jakó Zsigmond meghatározása alapján, az első foglaláskor a Hegyközt és a Berettyó felső völgyét sem vette birtokba, hanem megállott a többé-kevésbé összefüggő erdőség alján. A Berettyó bal partján, a hegy lábánál a Hegyköz kezdetétől a megye határáig, a 12. század végén meginduló királyi adományok nyomán egymás után alakultak ki a magyar községek, melyek később az adorjáni és a sólyomkővári uradalmak megalapítását tették lehetővé. Ezek a falvak északkelet felé haladva a következők: Szalárd, Adorján, Sítter, Fegyvernek, Poklostelek, Vámosláz, Micske, Sánci, Margitta, Felsőábrány, Bályok, Széplak.

A Cserhát keleti oldalán és a Berettyó partján a széteső királyi uradalom falvaiból még egy nemzetségi birtokcsoport formálódott ki: a már fentemlített Hontpázmányok újhelyi ágáé. Véd, Fancsika, Királyi és Terebes⁹ tartoztak hozzá. A terület már majdnem teljesen kialakult állapotban került a nemzetség kezére a 13. század vége felé. A nemzetség telepítésének csupán a mai Vedresábrány melletti Fancsikát tarthatjuk. Mivel Fancsika comesről és birtokáról 1294-ben is hallunk, a falu megalapítását neki tulajdoníthatjuk. A Hontpázmányok falvai, Fancsika kivételével, mind az egész Cserhát, a királyi uradalom részeiként alakultak ki. A községek nevei a szláv eredetű, de magyarosan képzett Terebest leszámítva, mind magyar. A Bisztra menti faluban a szlávokat később a beszivárgó románság váltotta fel.

Az Almás völgyében levő terület, mint a dombok alján kialakult falvak tartozéka, sokáig lakatlan maradt. Először az adorjáni uradalom síkon levő községeiből származó és a völgyön felnyomuló pásztorok hozhattak itt létre kezdetleges telepeket. A rajokat elsősorban a völgy szájában fekvő Fegyvernek bocsáthatta ki, de részt vehetett a munkában Szalárd, Adorján, Síter népfellege is.

Szent István korában ember és ember közt jogilag az alapvető különbség az volt, szabad-e vagy szolga. A szabadok körében jelentős vagyoni és társadalmi különbségek állapíthatók meg, ami érthető, hiszen e kategória a királytól a szabad közrendűig mindenkit magába foglalt. Jogilag élesen elválik viszont a szabadtól (liber) a szolga (servus). A szolga vagyontárgy volt, más törvény volt érvényes rá, mint a szabadra: a szolgák törvénye (lex servorum). Az István-törvényekben nem volt áthághatatlan határvonal a két kategória között. A szabad személy szolgává vált, ha pl. szolgarendűvel házasodott, vagy ha több ízben lopást követett el. A servus viszont liberre lehetett, ha felszabadították. A jogi helyzet a 11. század második felében már szorosabban igazodott a vagyoni helyzethez. A László nevéhez kapcsolt törvényekben az István-kori liberek felső rétege új, nemes (nobilis) elnevezés alatt tűnik fel, mutatva a terminológiai elhatárolódást a szabadok különböző vagyoni helyzetű csoportjai között. Nem véletlen, hogy éppen az a réteg vált ki a Szent István idejében még egységes liber-fogalomból, amely vagyoni helyzet vonatkozásában már a 11. század elején igen távol állott a szabadok derékhadától. A László törvényekben szereplő liberek egy része – mint Bolla Ilona írja – „saját existenciájú, maguk kenyerén élő emberek... akiknek bizonyos önálló vagyonát a törvények eleve feltételezik”. Másrészt „a saját vagyonnal rendelkező liberek mellett feltűnnek László korában a szegények is, ti. a szegény hospesek és villanusok”. 1092-ben megjelennek az ispánokhoz, apátokhoz és püspökökhöz csatlakozott liberek is. „Egy részük már alighanem a liber-kategóriából való kiesés küszöbére juthatott.” A törvény még egyelőre védi szabadságukat, de már biztosítja uraiknak azt a jogot, hogy velük tetszésük szerint bánhatnak. Az elszegényedő szabadok a 11. század végére zömükben függő helyzetbe juthattak. Világosan tükrözi ezt Kálmán király 1100

körül törvényhozása. Eszerint a saját vagyonnal rendelkező és nem adózó liberek mellett még két további liber-katégoriát találunk a törvényben: a más földjén élő szabadokat (közsabadokat), akik szabadságukért adót fizettek, továbbá a közszabadságot már elvesztett ún. kötött libereket, a király, az egyház és az ispán liberjeit, akik ugyancsak adózni kötelesek, és „akiket elszakíthatatlan személyi kötelék fűz urukhoz.”¹⁰

Az egész 11. századi forrásanyagot át- meg átszövik a kóborlókra, elűzöttekre történő utalások. Már Szent István király, a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelében így rendelkezett: „szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a monostor fennhatósága alatt lakni, a fejedelem-asszony és a nővérek rendelete nélkül űzzék ki őket arról a helyről kedvük és akaratak ellenére”. Péter comes 1067 körül kelt százdi oklevelében ekként intézkedett: a százdi monostornak általa adott, meghatározott területről „e naptól távozzanak az egyházi szolganépen kívül mindazok, akik a szabadság nevére igényt tartanak”. Bizonyára vehető, hogy a vándorlásra kényszerülők egy része még a szabadság teljességének birtokában lévő ún. közszabad volt. De a László-féle III. törvényből következtetve szöktek kötött szabadok (királyi népek) és szolgák (servusok, lixák, inek). A lesüllyedés előtt álló szabadok és a már alávetett szolgák tiltakoztak így a rájuk váró vagy már osztályrészükül jutott sors ellen. A jelek arra mutatnak, hogy pásztorok kelhetek leginkább vándorútra.

A 11. század gazdasági és társadalmi fejlődéséből is hasonló következtetésre jutunk. Elsősorban a szabad pásztorok volt oka és lehetősége elvándorolni. A feudális földmagántulajdon terjedése, a földművelés térhódítása következtében mindinkább összeszűkült az a legelőterület, ahol állatait legeltetni tudta. Mindez együtt járt a feudalizáció szorításának erősödésével. A pásztor egyre kevésbé tudott megélni hagyományos foglalkozásából, egyre inkább fenyegette az a veszély, hogy valamelyik feudális tényező (a király, az egyház vagy valamelyik közeli magánbirtokos) függésébe kerül, s fel kell hagynia a rideg pásztorkodással. A feudalizáció képében jelentkező veszély elől vette sátorfáját a szabad pásztorok egy része, és feudális függésbe frissen

került osztályostársaival, kötött szabadokkal és szolgálkkal együtt megindult az ország peremterületei felé, olyan vidékekre, ahol időlegesen mentességet remélt az őt fenyegető alávetési törekvésektől.¹¹ A pásztor magával hajtotta lovát, ökrét és juhait. Nagyobb részt ezek az elemek hozták létre az új tanyákat, melyek később településekké nőttek ki magukat. De ezek bizonyosan döntően magyar etnikumúak voltak, mivel nem valószínű, hogy a 10. századi magyar társadalom jobbára idegen népségekhez tartozó elemei nyertek volna az idők folyamán szabadságot.

HEGYKÖZ A KÖZÉPKORBAN

Gazdasági élet

A középkorban a Várad–Szatmár útvonal nem egyezett a maival. Váradról kiindulva Bihar mezővároson áthaladva Szalárdon kelt át a Berettyón és itt kettéágazott: egyik vonala a vámós Székelyhídon és Asszonyvásárán, a másik a vásáros Szentjobbon és a vámós Olaszin át vezetett Szalacs városba. Szalacson ezt keresztezte a szabolcsi és szolnoki nagy sószállító út, Olaszin pedig a Krasznából jövő és Székelyhídon át a nyugatra vivő út. Székelyhídon ágazott ki észak felé a Nagymihályon (később Érmihályfalva) átvezető nagy út. Ez jelentősen kihatott az út mentén elhelyezkedő településekre.

A Hegyköz vidék tatárjárás előtti gazdasági fejlettségére mutat az 1213–14 körül említett szőlők, gyümölcsösök és malmok. A szentjobbi apátság Szent Lászlótól 16 különféle foglalkozású szolgáltató csoportot kapott:¹² 10 ház kőművest (*domos artificum*), 4 ház szűcsöt (*domos pellipariorum*), 2 ház kovácsot (*domos fabrorum*), 3 ház tímárt (*cerdonum*), 2 mosót (*abluentium*), 4 ház molnárt és 2 molnárt (*domos molendinariorum* et 2 *molendinarios*), 5 ház kés- és fatálcésítő esztergályost (*domos tornatorum ad faciendum scutellas portaris et quale cunque opus tornatile abl. preciperet*), 7 ház sütőt (*domos pistorum*), 3 lovászt (*agozonum*), 5 szakácsot (*cocorum*), 3 pohárnokot (*pincernarum*), 12 harangozót (*campanistarum*), 12 saját lován szolgáló szabadost (*liberimorum in propriis equis servientium*), 14 ház kamarást az apátnak és 5 kamarást a barátoknak (4 *domos cubiculariorum* „*abb-is et quinque cubiculariorum*”! *fr-um*), 3 ház sörfőzőt (*domos brasatorum*), valamint erdőővőket (*custodes nemorum*). Ez az apáról fiúra öröklődő szolgáltatói rend a 13. század közepéig kimutatható.

Az 1241-es tatárjárás végigpusztított e tájon is. Györffy György szerint a tatárjárás előtt említett 168 helység közül 30, kb. 18 százaléka szűnt meg végleg, de a szentjobbi apátság birtokösszeírásának és a

Várad Regestrumnak számos ismeretlen helyneve alapján, melyek valószínűleg szintén elpusztultak, az elnéptelenedés arányát a fenti érték kétszeresére kell tennünk. Szentjobb ugyanúgy elpusztult mint Várad. A Szent Jobbot Raguzába menekítik. A vész elmúltá után ismét itt őrizték, de csak a karcsont került vissza, a kéz feje Raguzában maradt. Van az ereklyéről egy egyházi ének, mely arról is nevezetes, hogy a legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány volt, melyet 1484-ben adtak sajtó alá Norimbergában és amely arról tanúskodik, hogy az ereklye itt volt a tatárjárás után is, egész 1556-ig, amikor a reformáció elől menekülő pálosok elviszik Lengyelországba.

A váruradalmak kialakulása

A tatárjárás egyik hatása a várak építése és váruradalmak létesítése volt. A Dunántúlról származó Geregye nembeli Écs fia, Pál országbíró, aki már 1236-ban több birtokot kapott a királytól ezen a vidéken, birtokainak védelmére felépítette Adorján várát, Sólyomkő várát, Sebesvárt. Adorján vára körül létrejön az adorjáni váruradalom, melynek később Szalárd lesz a központja. Sólyomkővár volt hivatott a Sebes-Körös (Barátkától) és a Berettyó felső folyása (Vámosláz) közti hatalmas uradalom irányítására és védelmére. A Bisztra menti és Berettyó menti részek irányítása később Micske feladata lesz. Pál fia, Miklós vajda fellázadt IV. László ellen. A király a Barsa nembeli Tamást küldte leverésére, aki 1277-ben elfoglalja Miklós vajda várait, s így uradalmak a Barsa nem kezére jutottak. Tamás fia, Kopasz nádor lett öt vármegye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Kraszna) legfőbb bírója és korlátlan ura. Hatalma tetőpontjában azonban összetűzésbe került Károly Róbert királlyal, aki 1318-ban elkobozza összes uradalmait. Az elkobzott várakba a király által kinevezett várnagyok kerültek, az öt vármegye feletti legfőbb bírói hatalmat pedig a Barsákat leverő hadvezér, Debreceni Dózsa nyerte el.

Zsigmond király a sólyomkővári uradalmat 1389-ben Kaplai János szőrényi bánnak adományozta, s a következő századokban az uradalom sokszor cserélt gazdát. Az adorjáni uradalmat 1395-ben, Szalárd-

dal együtt Csáky Istvánnak és fiainak adományozta. Ettől kezdve a Csákyak birtokában maradt, hosszú évszázadokon keresztül. Az adományozás oklevele a tartozékokról csak általában szól. Először 1421-ben, a Csákyak osztálylevele emlékezik meg a vár román falvairól: Borzik, vagy Borszeg, Doborka (hamar elpusztult), Kozmaalmás, Kővág, Tótmás. Később még két kis falu alakult ki: Sítervölgy és Fér-geság.

A térség akkori tulajdonviszonyait dr. Csánki Dezső a következő képen írja le: „A váradi püspökség birtokai magokban is egész megyével érnek föl. Benne Székelyhídtól É-ra eső Ér-Keserűn kezdve: Olaszi, Magdolna, Szent-Imre, Vajda, Bihar, Püspöki városokon és helységekben át Váradig. A püspökség és a káptalan közé ékelődött a Csákiak birtoka, a főbb központjai között a Berettyó völgyében Margitfalva, az adorjáni vár és Szalárd város, a Sebes-Körös mentén Keresszeg vár, Cséfa város, összesen két vár, négy város, 70 falu és 4–5 puszt. E birtokok részeibe 1489-ben a bélteli Drágfiakat is beiktatták zálog címen. A Csákiak uradalmi közé ékelődött be a sólyomkői uradalom. Ennek teste Micske vidékétől Sóllyomkőn át a Sebes-Körös völgyébe érve Révig tartott. Földesurai időnként a Laczkfiak, losonczy Bánfiak, bélteli Drágfiak és kusalyi Jakcsok”. Az adorjáni uradalommal kapcsolatosan a következőket írja: „Mikor 1421-ben megosztóznak rajta a Csákiak, hozzátartoznak: Szalárd város, Ujfalva és Félegyház részei, továbbá Adorján, Fegyvernek, Nadántelek, valamint Kecsehát, Borzlik, Kővág, Kozmafalva, Doborka és Tót-Álmás oláh-, Sejter és Mezőfalva magyar falvak s Kügy fele.”¹³

Az egyház a fejlődés motorja

Ebben az időszakban, a 13. századtól a 14. század közepéig, e terület irányító és fejlesztő tényezői a kolostorok és a váradi püspökség voltak. A kolostorok voltak a keresztény műveltség központjai. A szerzetesek fő foglalkozása az oltár szolgálata volt. De emellett több foglalkozásuk volt: ők tanították a község gyermekeit a monostor iskolájában, mások a betegeket és nyomorékokat ápolták, gondoskod-

tak az utasok, vendégek szükségleteiről, ismét mások a hiteleshelyi teendőket végezték, írták, sőt rajzolták azokat a nagy könyveket (kódexeket), melyek középkori műveltségünk tanújelei, történelmünk fontos forrásai. Híven ősi jelszavukhoz – „keresztel és ekével” – követésre méltó gazdák voltak, akik megművelték földjeiket, szőlőt és gyümölcsfát ültettek, foglalkoztak állattenyésztéssel, halastavakat, gazdasági tanyákat létesítettek.

A szentjobbi kolostor hiteleshelyi joggal is rendelkezett, melynek eredete nem mutatható ki, de már 1239-ben nyoma van (conventus S. Dextre), hogy messze földről, a Szamos mentéről is eljöttek ide a perlekedő felek, hogy Szent István jobbára esküt tegyenek, a konvent pedig az előtte lefolyt peréről hiteles levelet adott ki. A rányomott pecséteken (három ismeretes) könyöknél meghajlított, kézfejével lefelé emelkedő s három ujjával áldást adó kéz látszik. Hiteleshelyi jogát 1486-ban veszíti el.

Az adorjáni nemzetségi birtokon biztos állott családi monostor, de hogy hol, azt nem tudjuk. Szalárd ferences kolostoráról csak a 15. századból vannak írásos adataink, de a kolostor egyházának gótikus stílusa mutatja, hogy legalább egy évszázaddal korábban épült. Szalárd földrajzi fekvése a középkori Várad–Szatmár útvonal mentén, a közeli Adorján várának védelme, valamint az itt álló kolostor biztosították azokat a feltételeket, hogy már a 14. században mezővárosi ranggal rendelkezett. Híres volt vásáraitól, melyeken gyakorlattá vált a bírói ítéletek közhírré tétele. A 15. századtól vámszedési és sótárolási ranggal is rendelkezett. A templom, amely ma a település nyugati oldalán emelkedik, valamikor a város közepén állott. A Csákyak szerveztek itt maguknak családi klostrot, akik a ferenceseket bízták meg, hogy hirdessék az ígét. Az egyháztól északra állt a kolostor, melynek első említése 1400-ból származik, amikor IX. Bonifác pápa bullájában búcsút engedélyez az épülő kolostornak, de később, 1402 után épült fel. 1451 telén Vitéz János püspök e falak között huzamosabban időzött, innen keltezte egyik levelét. Falai között élt Szalárdi Sándor János krónikás is. 1556-ban a szerzetesek az ecsedi várba menekítik az egyház kegyzsereit.

A Szent Imrei apátságról nem sokat tudunk. A szentjobbi apátság-gal szemben, mely királyi monostor volt, a szentimrei apátság nemzetségi monostor volt. Hogy melyik e nemzetség, nem tudjuk, története ismeretlen. 1340-ben még szerepel Báthori András váradi püspök levelében.

Nyilván a legnagyobb hatalom a váradi püspökség és a káptalan volt. De e területen mégis kevesebb befolyásuk volt. Birtokukban volt Pályi, Újlak, Csatár, Töttelek, Száldobágy, Kovácsi, Vajda, Szentimre.

Árpád-kori templomaink, melyek ma műemlékek, a 13. században épültek, román vagy gótikus stílusban. Ilyen az újlaki, a csatári református templom, a síteri, a szalárdi, a hodosi, a micskei református templom. Ezeket azóta átépítették, vagy kibővítették. Egyedül a micskei templom maradt meg eredeti formájában, négy fiatornyos, árka-dos galériás tornyával, de a bolthajtásos mennyezetet síkmennyezettel cserélték fel. A középkorban a templomok belső falait sokhelyt freskók díszítették. Ezeket a reformáció idején, a 16. században lekapták vagy lemeszelték. Ezek töredékei ma is fellelhetők Síterben, Szalárdon, Hodoson. Restaurálás segítségével talán a síteri templomban lehetne a legtöbbet megmenteni, melyek a 13. és 14. századból valók.

A középkori települések nagyságára az 1291–94 közötti püspöki, valamint az 1332–37 közötti pápai tizedjegyzékekből tudunk következtetni: (1 kepe = 2 köből (gabonamérték) = 12 dénár)

Püspöki- és pápai tizedjegyzékek¹⁴

Helységek	1291 - 94		Pápai tized garasban						Évi átlag
	püspöki tized	papi adó márkában	1332	1333	1334	1335	1336	1337	
Adorján		1/4		3					3
Szalárdalmás	6								
Bihar	120	1/2	50	50	50	50	50	50	50
Csatár	90	1/4	20	14	14	16	16	16	16
Csohaj	20	1/8	11	11	10 1/2	9	11		10,5
Farnas			8	8	8	8	8		8
Fegyvernek	10								
Hodos	76	1/4	13	9	9	9	9	9	9
Királyi	32	1/4	3	3	6				4
Kovácsi		1/8		6	6	6	6	6	6
Latabár	15								
Láz	12								
Micske	14	1/4	7	7	7	7			7
Poklostelek	18	1/4	16	16	16	16		16	16
Sanci	10								
Síter	26	1/4	10	10	10	10	9	8	9
Szalárd	42	1/4	6	21	20	20	26	20	19
Szentimre	10		5	5			5		5
Szentlázár	10	1/8	10	10	10	10			10
Szentmiklós							7		7
Tóttelek	30					6	8	8	7
Újlak	20								
Szentjobbi apát				224	224	224	224	224	224

A Hegyköz kapuja, Bihar, a környék legnagyobb települése volt Várad után. Bunyitay Vince szerint „Bihar egyike volt a püspökség első alapításu birtokainak. És egyházilag is Bihar lehetett az a hely, hol, mingyárt Várad után, először emeltek oltárt a kereszténységnek s ahonnét nyerte megszenteltetését Biharnak egész vidéke, mely épen ezért róla nevezteték el bihari főesperesi kerületnek. Lakosai még a XIII-ik század első éveiben is vendégeknek neveztetnek, amely körülmény arra vall, hogy mint Várad s általában egyházi városaink, ugy Bihar alapítói, vagy legalább első lakosainak egy része, nevezetesen kézműves osztálya idegen gyarmatosokból állt, és így már kezdetben városias elemekből alakult¹⁵... Lakosai a XIII-ik század végével százhusz kepe tizedet fizetnek, lelkészének szeretetadománya pedig ugyanakkor egy fél márka, vagyis kétszerannyi, mint a nyirpályii préposté s lelkészé együttvéve... Midőn ugyanis mintegy negyven év mulva a pápai tizedszedést megkezdik, látjuk, ami ritkán s csak a nagyobb helyeken szokott előfordulni, hogy Biharnak egyszerre két lelkésze van, kiknek már nevei is ismeretesek. E lelkészek: János és Mihály, kik egykönnyen nem változtatják helyöket, a tizedszedés mind a hat évében Biharon vannak s évenként huszonöt-huszonöt, tehát összesen ötven garast fizetnek. Maga e tizedösszeg is arra vall, hogy Bihar egyházi javadalma mingyárt a váradi, belényesi s debreczeni javadalmak után következett s nem méltatlanul foglalá el első helyét a róla nevezett főesperességnek.”¹⁶

Ezután nagyságban Csatár és Szalárd következett. Már akkor fejlett voltak Csohaj, Hodos, Micske, Poklostelek, Síter, Szentlázár. Királyi a 13. század végén mint derék község tűnik fel: püspöki tizede 32 kepe, s lelkészének szeretetadománya egy fertó, de a 14. század elején már erősen leromlik, csak három garas pápai tizedet fizet, mely nagy szegénységre vall. Poklostelek fizetsége alapján még Székelyhidat is megelőzte. Szentlázár a 14. században állt virágzása tetőpontján, azután nagyon megfogyatkozott. Természetesen a szentjobbii apátság fizetett a legtöbbet, hisz nagy birtokokkal rendelkezett.

Mivel a települések zöme a közlekedési utak mentén alakultak ki, ezért szerkezetük vonalas típusú, vagyis hosszan nyúlnak el az út két oldalán. Az ebből nyíló utcák csak később keletkeztek. Halmaztelepü-

lés csak kettő alakult ki: Szalárd és Szentjobb. Legfőbb telepítő tényezők a kolostorok és a vásártartás volt. Ezek köré épültek a házak. A vásárok fejlődése, a lakosság differenciálódása a különböző mesterségek kialakulásához és elterjedéséhez vezetett, az egyes mesterségek képviselői és azok családjai egész utcasorokat hoztak létre: például a fazekasok, csizmadiák stb. utcája.

Az 1552-es összeírás

Bihar megye 1552. évi dikális összeírásából pontos képet kapunk a települések földbirtokosairól. A Hegyköz legnagyobb földbirtokosai a Csáky család, a váradi püspök és a váradi káptalan. A Csákyak tulajdona volt: Szalárd, Adorján, Síter, Poklostelek. A birtokukhoz tartozott Kővág, a dikátorok mégis Szentjobb tartozékához írják. A váradi püspök tulajdona Szentimre, Latabár, Tóttelek, Csatár, Száldobágy, a káptalan tulajdona Újlak, Pályi. Farnos Szent István káptalanához tartozott. A szentjobbi apátság tartozéka volt Szentjobb, Szentmiklós, Kővág, Sárszeg, Csanáros. Földbirtokosok voltak még: Bajony Ferenc, Hodos földesura, a Drágffy családé volt Micske és Tóti, a Koprovits családé volt Szentlázár. A földbirtokosok mellett megjelenik a hozzátartozott porták száma. Ebből következtetni lehet a települések nagyságára. A nagy települések a következők voltak: Szalárd 43 portával, Csatár 61 portával, Tóti 42 portával, Újlak 38, Micske 36, Latabár 32, Hodos 27, Szentimre 26, Pályi 20, Szentmiklós 18, Tóttelek 16, Síter 16, Szentjobb 15 portával. A legkisebb volt Szentlázár 2 portával.¹⁷

Hogy a porták hány lélekszámot jelentettek, pontosan nem tudjuk. Az adókimetés alapja eredendően a kapu volt, amelyen egy szénával megrakott szekér ki- és bejárhatott. E korai szakaszban a kapuk száma egybeesett a telkek számával, de már ekkor sem tükröződött hiánytalanul, hogy hányan laknak a telken levő házban. A népesség szaporodásával a telkek osztódtak, mind több és több házat építettek rájuk, s lassan nem lehetett valamennyit egy kapun megközelíteni. E folyamat már Zsigmond korában annyira előrehaladt, hogy 1411-ben

el kellett rendelnie: kettéosztott telkeken egy-egy kapu után csak az adó felét fizessék. A helyzet akkor sem változott, amikor a kapu helyett a füst, majd a porta lett az adó alapja. A dikátorok egy portára két jobbágycsaládot számítottak, de a zsellérek, szegények és a deserta telkek megnövekedett száma mégis azt eredményezte, hogy egy portára az urbáriumokban már akkor is 3,5 családfő esett.¹⁸ A magyar történeti irodalomban a családok átlagos nagyságára az ötös szorzó az elfogadott. De mivel csak az egész telkes jobbágyokat tüntették fel, hogy a népesség egészéhez eljussunk, a házak számához hozzá kell adni a féltelkes jobbágyokat, zselléreket, az elhagyott telkek és leégett házak tulajdonosait, a szegénysorba süllyedt jobbágyokat, illetve a létüket alamizsnából tengető koldusokat. Ezen kívül még hozzá kell adni az adókötelezettség alól felmentett házakat, amelyeknek a társadalom felsőbb rétegeinek képviselői voltak tulajdonosai: curiális, taksás nemesek, papok, tanítók, szabadosok, tisztségviselők, bírók, molnárok, kocsmárosok stb. Például: Síterben volt 16 porta, amely kb. 56 családnak felel meg, s amely kb. 280 lélekszámot jelentett. Hozzáadva a fentemlített személyek számát összesen 320–350 lélekszámot kapunk. Szalárd esetében 43 porta kb. 150 családnak felel meg, ez kb. 750–760 lélek, hozzáadva a többit kb. 850 lakost kapunk. Legtöbb portát Csatárban írtak össze, összesen 61-et, amely 213 családnak, 1067 léleknek, összesen 1100–1200 lakosnak számít. Ez nagyon nagyinak tűnik, hisz 1787-ben is 1221 lélek volt a népesség.

A 16. század közepén tért hódít a reformáció. A Hegyköz vidékén 1556-ban áttérnek a kálvinista hitre. Jelenleg is a vidék nagy része református: Hegyközszáldobágy, Hegyközpályi, Hegyközújlak, Síter, Hegyközkovácsi, Jákóhodos, Biharvajda, Hegyközszentimre, nagyobbreszt Szalárd, Hegyközszenmiklós, Szentjobb, Poklostelek, Micske, Hegyközcsatár, Bihar. Katolikus Hegyköztóttelek (szlovák újratelepítés volt 1781-ben), kevesebben vannak Hegyközcsatáron, Biharon, Szalárdon, Hegyközújlakon, Szentjobbon, Hegyközszenmiklóson, Micskén. Nagyrészt ortodox lakosságú Sítervölgy, Csohaj, Farnas, Fegyvernek, Tótfalu, Kővág, Kisalmás, Borszeg, Sárszeg, Vámosláz vagy Kisláz, Szentlázár, Berettyókirályi.

Az 1598. évi házösszeírás

1577. és 1585. esztendőben pestisjárvány sújtja a tiszántúli vármegyék falvait. 1598-ban jegyezték fel, hogy a Berettyóig minden falu néptelen és nagyobb részt porrá égett, csak Kovácsiban laknak 10, Bajonban 4, Bakonszegen 3 nyomorult viskóban. A törökök 1598-as pusztításai Várad ostromához kapcsolódnak. És épp ekkor, 1598-ban volt az első házösszeírás, amely először ad pontos képet Magyarország demográfiai viszonyairól. Teljesen nyilvánvaló, hogy Bihar megyében, ahol mindenütt a friss háborús pusztítás nyomait találják, több száz településen a házakat össze sem írták. A legtöbb helységet Bihar megyében sorolták fel, összesen 576-ot, de csak 267 lakott helység adatait írták össze, 309 volt felégetett.

Az 1598. évi házösszeírás forrásértékű dokumentumait Dávid Zoltán történeti statisztikus és demográfus, a Központi Statisztikai Hivatal szaklevéltárának első igazgatója dolgozta fel és tette közzé. Munkájában megemlíti, hogy a dikális összeírásokban a Magyar Országos Levéltárban őrzött hatalmas sorozata három részre oszlik. Az első korszakban 1531 és 1596 között a porta, 1598-tól 1608-ig a ház, 1609-től 1648-ig ismét a porta a kivetés alapja. Maga a dikális adózás jóval korábbi keletű, s tulajdonképpen I. Károlynak a *lucrum camerae* eltörlése után hozott rendeletéig vezethető vissza, amely szerint 1336-tól kezdve minden kapu után 3 garas állami adót kell fizetni.¹⁹ A porta fogalmát feljebb már tisztáztuk, s láthattuk, hogy az egyes helységek portaszámai sem a népesség nagyságát, sem annak teherbíró képességét nem fejezték ki. Az 1593-ban meginduló hosszú háború megkövetelte a nagyobb adózás bevezetését. Elhatározták az új adóalap, a ház bevezetését. A törvény hangsúlyozta, hogy Magyarországon a házak számbavételére és megadóztatására addig soha nem került sor. Bevezetését azzal indokolták, hogy a rendek a háború folytatására az eddigieknél nagyobb összeget kívántak a királynak biztosítani. Az 1598. évi állami adó megszavazására összehívott országgyűlés elé kerülő javaslatok ezúttal is részletesen tárgyalták az adókiivetés egész problematikáját. A király portánként 24 forint jóváhagyását kérte, a rendek azonban minden lakott jobbágy- és zsellérház után

1 1/2 forintot ajánlottak meg, amelyből egy forintot a házak lakói, 50 dénárt pedig a földesurak fizettek.²⁰ Az itt alkalmazott kulcs arra utal, hogy egy portát ekkor 16 lakott házzal vettek egyenlőnek, azaz így maga az országgyűlési tárgyalások anyaga is újabb érvet szolgáltat a porta fogalmának devalválódásához. A IV. Törvénycikk elrendelte az összes lakott ház összeírását, mégpedig a jobbágyokét, zsellérékét és mindazon „nem nemesi curia módjára” építettekét, amelyek a helység birtokosainak telkén voltak, beleértve az egytelkes (praediális) nemesek, szabadosok (libertinusok), rutének és oláhok és bármely más okból mentesített személyek vagy helységek házait. Mentésítést csak a nemesi ingatlanok, a falvak bírának házai, a kórházak, az uraság borát mérő kocsmák és az alamizsnából élő koldusok kunyhói nyertek. A törvény nem rendelkezett a malmok, parókiák, iskolák, serfőzők, fürdőházak és egyéb, nem lakóház jellegű épületek összeírásáról, az elkészült felvételek anyaga alapján azonban megállapítható, hogy ezeket is a mentesített házak közé sorolták. A legtöbb településnél az összeírások csak a jobbágy- és zsellérék feljegyzésére korlátozódtak, sőt ezeket is összemosva csupán a helységben található házak összegét adták meg.²¹

És itt szükségesnek tartom ismertetni Dávid Zoltán értékelését ezen összeírással kapcsolatban: *„Érdekes, hogy történetírásunk eddig nem figyelte fel eléggé az 1598. évi dika-jegyzékre és ezért nem hangsúlyozta kellően annak pontosságát, a többek közül messze kiemelkedő értékét és használhatóságát. Ennek következményeként felhasználására sem igen került sor, adatai publikálatlanok voltak, melyek így nem sokat segíthettek annak a történetírásunkban mélyen meggyökeredezett, véleményem szerint hamis beidegződésnek, amely a háborús veszteségek elűzésével rendkívül leverő képet festett az ország népességi helyzetéről. Ez a felfogás tömör megfogalmazásban úgy jelenik meg, hogy „az országban alig van ember”, és ennek bizonyítására még Szekfű Gyula is a porták számának 1550 és 1596 közötti ijesztő hanyatlását említi meg.*

A később, 1608-ig többször megismételt házösszeírások adatai (különösen 1600 után) szintén meredeken csökkenő sort alkotnak. Ez Acscsád Ignácot is megtévesztette, aki az 1598 és 1604 közötti összeírások részletes vizsgálata során a házak számának zuhanását teljes egészében a

hadi cselekmények rovására írta, miközben nem tett különbséget a török, illetve a császári csapatok pusztítása között. A házak számának megfigyeltetését azonban valójában az összeírási gyakorlat változása eredményezte. Az adóalap szűkítése érdekében ismét bőven éltek mindazonkal az évszázadok során kialakult lehetőségekkel és fogásokkal, amelyekkel indokolni lehetett, hogy a népesség képtelen az állami adó megfizetésére. Így évről évre közelebb jutottak a rendkívül alacsony 1596. évi portaszámokhoz; (melléklet: pl. Szatmár megyében, ahol az 1572. évi 1558 portamennyiség egy darabig stagnált, majd 1596-ban 345-re zuhant, és ahol ebben némi joggal kereshetjük a megye területére is átcsapó háborúskodások hatását, 1598-ban nem kevesebb, mint 10224 házat regisztráltak. A harmincszoros növekedés jelzi, mennyire nem hagyatkozhatunk az utolsó portális összeírásokra) az 1608. évi utolsó házősszeírás eredménye lényegében ugyanazt a szintet jelentette. Bizonyíték erre Szabolcs megye esete, ahol több községben együttvéve csupán fél házat, 1604-ben pedig a megye egész területén mindössze 161 házat találtak. A megyét illető részletes kutatások és más forrásokkal való összevetések viszont pusztulás helyett a népesség enyhe növekedését igazolták.

Mint fentebb utaltunk rá, a dika beszédek gyakorlata 1609–1648 között ismét megváltozott. Az ezekből az évekből fennmaradt listákban a különböző tényezőket mérlegelő, bonyolult számítások útján nyert korábbi portaszámokat látjuk viszont. Az így született értékeknek ezúttal sincs semmi közük a népesség nagyságához vagy a telkek, porták, házak tényleges összegéhez, csupán egy-egy helység fizetőképességét úgy-ahogy mutató kulcsszámoknak tekinthetők. A rendszer ilyenén való működése miatt egy fontos forráscsoport esik ki a történészek vizsgálódási lehetőségei közül, hiszen a helységek jelentékeny hányadánál még egy portára sem rúgó számok egy-egy megyén belül legfeljebb a belső arányok érzékeltetésére lehetnek alkalmasak. Lényegében hasonló elvek szerint készült 1696-ban az utolsó országos jellegű dikális összeírás is, amelybe ekként ismét csak töredéke került be az egyes településeken lévő telkeknek.” És hogy az itt ismert tények mennyire befolyásolták a történészek demográfiai kutatását, sokszor tapasztalhattuk a különböző történelmi munkákban, s később még mi is visszatérünk erre.

Visszatérve az 1598-as összeíráshoz, az alábbi táblázat a Hegyközre vonatkozó adatokat tartalmazza:

A helység neve	A helység egykori neve	A birtokos neve	Az összeírt házak száma
1. Almás	Almas	Csáky István	0
2. Borz	Borzik	Kamara	3
3. Csanáros	Chyalanos	Ravaszdy János	20
4. Csatár	Chiatar	Kamara	0
5. Csohaj	Chiovvaj	Csáky István	0
6. Farnos	Farnas	Zagyvai Kristóf	0
7. Fegyvernek	Nagy Fegiwernek	Csáky István	0
8. Férgeság	Fergasagh	Csáky István	0
9. Hegyköz Kovácsi	Kowachy	Szegedi Mihály özv.	6
		Kisebb birtokosok	4
		Összesen	10
10. Hegyköz Pályi	Paly	Bocskai István	0
11. Jákó Hodos	Hodos	Bocskai István	0
12. Kis Fegyvernek	Kis Fegiwernek	Csáky István	0
13. Kővág	Kewag	Csáky István	0
14. Latabár	Lathabár	Bocskai István	0
15. Micske	Mychke	Bocskai István	28
16. Pályi Ujlak	Vylak	Kamara	0
17. Poklos Telek	Pklostelek	Bocskai István	2
18. Sitér	Seyter	Bocskai István	0
19. Sitérvölgy	Seiterveölgie	Csáky István	0
20. Szalárd	Zalard	Csáky Gábor	0
21. Száldobágy	Zaldobagy	Kamara	0
22. Szent Imre	Zenttimreh	Varkocs György	0
23. Szent Jób	Zenttjogh	Bocskai István	49
		Kisebb birtokosok	3
		Összesen	52
24. Szent Lázár	Zentt Lazar	Bocskai István	10
25. Szent Miklós	Zentmiklos	Bocskai István	23
26. Tóti	Thoty	Bocskai István	57
27. Tót Telek	Tottelek	Jezsuita rend	0
28. Vajda	Vayda	Farkas György	0

Felsorolja az akkor létező – még ha felégetett is – településeket az akkor használatos és régebbi neveivel. Ez fontos a tájékozódás szempontjából, mert látható a nevek fejlődése, átalakulása, és olyanok említése, amelyek később eltűntek. Így Latabár is eltűnt, és ma már csak egy pusztánév jelzi, Csátár és Töttelek között. Ismerteti a földbirtokosok nevét. Ebből kitűnik, hogy a legnagyobb földbirtokos ebben az időben Bocskai István volt, 10 településsel és 169 házzal. A Csáky család, amely a környék legnagyobb földbirtokosa volt mindig, a kimutatás szerint 9 faluval bír és 0 mennyiségű házzal. Ezek vagy felégetett falvak, vagy fel sem mérték őket. A dikátorokat befolyásolta a háború, s a csaták közelében nem végezték el a felmérést. Így nem tudhatjuk a 0 ház jelölésének valódi okát. Hogy nem voltak teljesen lakatlanok, a későbbi felmérések is igazolták, mert sok helyt jelentős nagyságú falvakat írtak össze, amelyek egy teljesen elpusztult településből nem jöhettek létre. Így a 0 ház mennyiséggel jelzett települések – 19 a 28-ból – vagy elpusztultak, vagy nem mérték fel. Az utóbbi a valószínű.

Dávid Zoltán tanulmányából megtudhatjuk még a következőket: Az új adózási rendszer sarkkövévé megtett ház tulajdonképpen nagyon közel állt a korábbi telek, füst vagy porta fogalmához. Valamennyi a földesúri joghatóság alatt álló úrbéres parasztnépeség alapsejtjét jelöli, ha úgy tetszik társadalmi, vagy akár termelési egységét. Ennek magja a család, mégpedig a házas férfi feleségével és gyermekeivel, ritkábban az özvegy vagy nőtlen családfő. A vérségi familiában gyakran éltek a családfővel közös háztartásban különböző családtörödékek. Ide tartoztak a felmenők: a családfőnek vagy feleségnek megmaradt özvegy szülei, apja vagy anyja, nőtlen vagy hajadon testvéreik és más rokonaik, akikkel vérségi kapcsolat fűzte őket egybe. De kerültek a háztartásba idegenek is: telkes gazdák nőtlen cselédei, az iparosok inasai vagy szolgálói, munkájuk fejében eltartást kapó árvák és özvegyek. Bonyolultabb közösségek is kialakultak, midőn két vagy több család élt egy házban közös kenyéren. Leggyakoribb közülük a szülők és házas gyermekeik együttlakása volt. Máskor házas testvérek alkottak zárt közösséget, ritkábban volt két idegen család egy fedél alatt. Utóbbi esetben többnyire a jobb módú jobbágyoknál munkát

találó házatlan zsellérekről van szó, akiknek egy része családos ember volt. Ezt azonban befolyásolta a ház mérete is.

A ház általában három részre oszlott. Az utcára néző, kétablakos szoba, a fűtésre szolgáló kemencével volt a lakószoba, szerény bútortalattal, amelyet leginkább télen használtak. Középen a konyha, ahol a család egy része is aludt, a legtöbbet ebben tartózkodtak. A harmadik a kamra, melyben a terményeket és a szerszámokat tartották. Mivel ez egyforma nagyságú volt a lakószobával, a későbbi századokban ez átalakult az ún. tisztaszobává, ahova csak a vendégeket helyezték el. A kamra kikerült a tornácra, ahol beépítették. Az egész telekkel rendelkező jobbágyok többnyire cselédeket is foglalkoztattak vagy házas gyerekekkel éltek egy fedél alatt, hogy a földet tudják művelni és a robotterheknek is eleget tehessenek. Ezekben a lakóházakban az udvar felől építettek még egy-egy kis szobát, ahol a házas gyerekek vagy a családos zsellérek meghúzódhattak – konyha nélkül, hiszen egy kenyéren éltek.

A lakószoba mérete a nagyobb házaknál sem haladta meg a 4x3 métert, de inkább a 3x3 méteres, összesen tehát tíz négyzetméter alapterületű szoba volt a leggyakoribb. Ebben egy, legfeljebb két ágy állt, amely a szülőké volt, míg a gyerekek a lócán, a kemence padkáján, vagy éppen a földre szórt szalmán aludtak. Szükség esetén házas vagy felnőtt gyerekek, illetve a szolgálólányok a konyhában kaptak egyszerű fekhelyet. A gazda felnőtt fia vagy a béres általában az istállóban aludt. Egyébként ezek a szokások fennmaradtak egész a 20. század közepéig is. De arra a kérdésre, hogy hányan fértek el egy-egy házban, mekkora volt a befogadóképességük, megnyugtató választ nem kapunk. Az egykori parasztház befogadóképességét nem a lakószoba alapterülete szabta meg, hanem a család nagysága, az életben levő gyermekek száma. A 16. században, de később is, a családok nem korlátozták a születéseket, és egy termékenységi korszakát teljes egészében házasságban töltő nő átlagosan nyolc gyermeket szült, akiknek fele érte meg a 16 éves kort. De ott is sok gyermek született, ahol az anya idő előtt meghalt (gyakran éppen gyermekszülésben), mert a gazdaságot és családot önmagában ellátni képtelen özvegy férfi többnyire hamar újránházasodott s a gyerekek születtek tovább egy-

más után. De mint már fentebb említettem, az ötös szorzót fogadták el a családok átlagos nagyságára. Dávid Zoltán saját számításai alapján a családok átlagos nagyságát hat főben határozta meg.

A szentjobbi vár

A szentjobbi várat 1475-ben említik először, mint az apátság várát. Talán a tatárok betörése után épült, de adatunk nincs rá. A törökök terjeszkedésével egyidejűleg felértékelődik az apátság egykori várának szerepe. A pálosok elmenekülése utáni birtoklástörténetet csak hézagosan ismerjük. 1563-ban Németh Ferenc tulajdona, 1584-ben a Csákyak végházai között sorolják fel, 1595-től Bocskai István tulajdona. Ekkor a vár jelentősen kiépülhetett, mert Bocskai 1598–1599-ben hosszabb időt töltött itt, s castellumként emlegetik tartózkodási helyét (castelio suo vicino a Varadino). 1607. május 1-jén Rhédey Ferenc kapta meg Rákóczi Zsigmond fejedelemtől. Rhédey berendezkedik a Várad után legfontosabb erődítménybe. A várban is építkezik. 1621-ben végrendeletében a kaputoronyról intézkedik, s ő az, aki a régi monostor templomát is rendbe hozatja. Halála után ide temetik. A várban a Rhédeyek építhették a legtöbbet, ez volt a család egyik központja. A várat Szalárdi János közvetlenül a török-foglalás előtt így írja le: „...a várnak szép erőssége volna kívül is, négy reguláris, ugyan jókora, merőn földdel töltött téglafal-bástyái, közkőfal-kerítése, körös-környül jó szélesen a Berettyó lévén alatta kiöntödvé, az belső vára pedig négyszegben való sorbéli igen friss úri házakkal olly erősséggel volna építetve, az bástyák és tornyok szép tarackokkal, szakállasokkal, muskotályokkal erősítetve, hogy ha elegendő oltalmazó nép lehetne benne, oda az ellenség kőfalrontás és ostrom nélkül be nem mehet vala.”²²

1660-ban a törökök elfoglalják Váradot. Még ki sem tavaszodott, már a vidék legjelentősebb erőssége, Szentjobb után is kinyújtja kezét. Felszerelése megfelelő volt, csak elegendő védő nem volt benne, így 1661. február 21-én harc nélkül bevették a törökök. Szentjobbon szandzsákokat létesítenek, melynek fennhatósága alá kerül az egész Berettyó völgye.

Adorján vára – bár a katolikus Csákyaké – mindig híj maradt az erdélyi fejedelemhez. Igaz, Csáky Pál 1556-ban meghódolt Ferdinándnak, de csak azért, hogy a várat el ne vegyék. 1558-ban Csáky Farkas alattvalói áttérve a protestáns hitre, megrohmozták a szalárdi kolostort és elfoglalták a templomot. 1604-ben a Bocskai ellen induló Belgiojoso itt rendezkedik be, de ahogy kivonult a várból, az azonnal meghódolt a fejedelemnek. 1613-ban özvegy Csáky Istvánné, amikor megtudta, hogy a Váradon megölt Báthori Gábor holttestét „egy alávaló ökor szekeren” Ecsedre szállítják, a „testet Adorján alatt elvételte, a maga kocsiára tételte, s úgy vitte be Ecsedre.”²³ Szalárdi is megemlíti krónikájában, hogy 1659-ben a vár a fejedelem szolgálatában állott. Szintén ő említi, hogy 1660-ban Barcsai Ákos egy ideig itt tartotta fejedelmi udvarát. Várad elfoglalása után, a törökök lerombolják Adorján várát is.²⁴ De erről nincsenek írott adataink. Evlia Celebi, török utazó elbeszéléséből tudjuk, hogy stratégiai fontossága miatt Apafi Mihály kijavíttatja a várat, s katonákat helyez el benne, megsértve a békekötést. Ezért Mehmed pasa 1665-ben lerombolja, Székelyhíd várával együtt. A vár falai két nap alatt a föld színével lett egyenlő, ágyúit és összes harci eszközeit Váradra szállították. Ezzel meg is szűnt a vár jelentősége.

A török uralom alatt

A török uralom alatt a terület lakossága növekedik, gazdasági élete fellendül. Főleg Szalárd fejlődik dinamikusan. Bekebelezi tíz szomszédos helység területét. Míg 1552-ben 45 portával, 1665-ben már több mint 100 portával rendelkezik. Fontos mezőgazdasági eseménynek tekinthető, hogy a törökök megkezdték a kukorica termesztését (törökbúza), melyet a lakosság nagy kedvvel vett át. Fejlődött a kertészkedés – káposzta, répa, petrezselyem, veres- és fokhagyma termesztése – , melyet Váradra szállítottak. Nagyobb arányokat öltött a jószágtenyésztés. A Körösök és a Berettyó középső részein az ingoványok tisztásai, szigetei tele voltak legelésző csordákkal, juhnyájakkal. A kereskedelem rendszerint csere útján történt: a törökök szövetet,

ipari cikkeket adtak a jószágokért, vagy pénzben fizették ki. A mal-mokat mindig kímélte a török, sőt maga is épített – a kenyérsütés a váradi vár törökjei számára jövedelmező foglalkozás volt. A halászat a lakosság egyik főfoglalkozását képezte, de ezért adót kellett fizetni mind a töröknek, mind a magyar földesúrnak.

A Várad elfoglalását követő diplomáciai tárgyalásokon az erdélyi területek védelme és megtartása érdekében engedték át Bihar megye jelentős részét a töröknek. Ennek ellenére, bár többszöri korlátozások történtek, a paraszti népesség nem egy, hanem két, sőt esetenként három urat is szolgált. Az erdélyi hódoltsági adózás bizonyos mértékű visszahúzódnása – a bihari területek esetében – vette fel a török által birtokolt javak megadóztatásának kérdését. A töröknek fizettek dézsmát és taksát, a földesúrnak kilencedet és robotot biztosítottak. Több községben az erdélyi fejedelemnek is adóztak. A töröknek teljesített adóhoz képest elenyésző a birtokosoknak járó taxa, vagy megváltási összeg. Jellemző viszont, hogy amely falvak földesura a fiscus (tehát közvetlenül a fejedelemséghez tartoznak), a pénzbeli terhek mellett előfordul a robot is. Így Hegyközpályi esetében is.²⁵

Komoly érdekeltségei voltak Biharban magának a kassai főkapitánynak, Csáky Ferencnek is. 1669-ben nem mint kassai főkapitány, hanem mint földesúr írt Váradra Juszup pasának, engedje meg, hogy Bihar megyei birtokaira – Adorján, Margitta, Szalárd, Síter – bordézsmásokat küldhessen. A basa azonban ezt megtagadta, arra hivatkozva, hogy Csáky – mint kassai főkapitány – szintén nem engedi meg Szatmár és Szabolcs megyék dézsmálását. Békítőleg tette hozzá azonban, hogy attól fél, a magyar és a török katonák összeecsapnak, mindenesetre ő majd utána néz, mit lehetne ebben az ügyben tenni. Csáky Ferenc válaszában keményebb hangot ütött meg! Szabolcs és Szatmár megyék török részre való hódoltságát a békekötés tiltja, az ő birtokai viszont kétfelé adózó földön vannak, mint ahogyan adójukat eddig is mindig megadták. S ekkor hozakodott elő legnagyobb argumentumával! Ő nem csak magyarországi, hanem *erdélyi úr* is lévén, joggal tarthat számot itteni birtokai jövedelmére. A basa ugyan még novemberre sem küldte el a hiteslevelet, Csáky embere pedig azt mondta, ha tíz levél lenne is, akkor sem merne katonák nélkül mutatkozni, mert a

szentjobbi törökök csúfot tehetnének vele, amikor a margittai bordézmát kihozza.²⁶ Az erdélyiek a váradi basával való alkudozások során a hódoltsági adózást illetően gyakran hivatkoztak arra, hogy inkább ők hódoltassák a partiumi falvakat, mint a magyarországiak. A török tiltakozások a magyar végváriak hódoltságbeli tevékenysége miatt állandóan napirenden voltak. Nem is az adóztatás ellen volt kifogásuk, hanem azért mert az észak-magyarországi végvárak katonái atrocitásokat követtek el a falvak, mezővárosok lakosságával szemben. Ennek az volt az oka, hogy a végbeli katonák a zsoldot gyakran hosszú ideig nem kapták meg, így megbízatásaikat rendszeresen önkényes zsákmányszerzéssel, fosztogatásokkal kötötték egybe, s az így szerzett jószágokat és vagyontárgyakat „kótya-vetyén” értékesítették. A bécsi Haditanács félve az államközi béke felborulásától szigorúan megkövetelte a kassai főkapitánytól az ilyen kilengések megszüntetését. Ez elég nehéz helyzetbe hozta Csáky Ferencet, mivel ő maga is érdekelt volt a hódoltság adóztatásában. Mikor tűrhetlenné vált a helyzet, a sok panasz nyomán a kassai hadiszékre rendelte a tetteseket.

Fontos megjegyeznünk, hogy a kurucok az 1670-es és 80-as években közel tíz évig itt kaptak szállást és ételmezést. Több helyen tartottak gyűlést, így 1674. augusztus 23-án Csatárban, ahol elhatározták, hogy Wesselényi Pál legyen az összes bujdosók fővezére.²⁷ Következő gyűléseik: Püspöki 1675, Tóti 1677, Vajda 1678, Bihar 1678 és 1684, Margitta 1679 és 1684, Diószeg 1681.²⁸

1683-tól, a török elleni háború megindulásától ez a terület minden eddiginél fokozottabb mértékben vált katonai hadszínterré. Petneházi Dávid kuruc kapitány – miután Thököly Imre kuruc kapitányt a török vásra verte – háromezernyi hadával csatlakozott Caraffa császári tábornokhoz, kinek négyezer főnyi hadával 1686. február 9-én Szentjobb várának visszafoglalására indultak.²⁹ Ezzel megnyitották azt a dicsőséges, s a török hatalmi állásra nézve végzetes hadjáratot, mely még abban az évben Buda várát is felszabadította másfél százados rab-ságából.

Szentjobb várában 500 főnyi török őrség tartózkodott. Eleinte megadásról hallani sem akartak, de amint a vár felett emelkedő magaslaton, az apátság egykori helyén, működni kezdtek a faltörő

ágyuk, s egy bomba a vár lőporos tornyát felrobbantotta, Váradról pedig már harmadnap sem érkezett segítség, szabad elvonulás kikötése mellett feladták a várat. Szentjobb, amely utoljára került a törökök hatalmába Bihar területén, legelőször szabadult.

1687. szeptember 22-én Bihar vármegye szertebujdosó nemesei összegyűltek Szentjobbon, s követeket küldtek fel Pozsonyba, hogy főispánt kérjenek. Az országgyűlésen jelen volt Benkovich Ágoston váradi püspök is. Tudnunk kell ugyanis, hogy bár 1556 óta püspök nem lakhatott Váradon, de azért váradi püspök mindig volt. A katolikus egyház igyekezett megőrizni a jogfolytonosságot. Ezért Magyarország királyai mindig neveztek ki váradi püspököket, s a római szentszék megerősítette azokat. Ugyanakkor meg kell említenünk egy másik nagyon érdekes és fontos dolgot a váradi püspökök történetéről. Közülük már hárman hozták vissza Szent István koronáját Magyarország felséges urának. Vitéz János 1463-ban Németújhelyről, Fráter György 1551-ben Kolozsvárról, Pyber János 1621-ben Kassáról. S a három váradi püspök közül, mindjárt az első, Vitéz János, Hunyadi Mátyás megkoronázása alkalmával elnyerte azt a kitüntetést, hogy a király őt és püspökutódait Bihar vármegye örökös főispánjává tette. Így tehát Benkovich Ágoston püspök is ezzel a joggal rendelkezett, s 1688. február 24-én alá volt írva a kinevezése a bihari főispánságra. Mint főispán első dolga volt 1688. augusztus 30-ra összehívni Szentjobbra a vármegye tisztújító, vagyis újrászervező gyűlését.

A várban lévő katonaság védelme alatt nyílt meg közel 30 évi szünetelés után Bihar vármegye első közgyűlése. A vármegye első teendőinek egyike azon hadtestek élrelmezése volt, mely már akkor Várad és Szentjobb között, Diószegen, Félegyházán, Szentimrén, tehát a Berettyó jobb partján táborozott, s míg hátával a vármegye felső részeit fedezte, maga előtt a váradi törökök mozdulataira figyelt. 1689-ben a félegyházi tábor hajdúi szerencsésen elfoglalták Feketebátor várát. Ezután megindult, közösen a német ezredekkel, a váradi vár ostroma. 1692. június 7-én felszabadul Várad, június 8-án Benkovich Ágoston püspök hálaadó istentiszteletet tart kinn a szabadban, sátor alatt, mivel templom ekkor egy sem volt Váradon. 24 ágyúlövés hirdette a nap jelentőségét, s örömet.

A törökök uralmuk utolsó éveiben még fokozták a rombolást, fosztogatást. Még 1693-ban is olvashatunk kegyetlenkedéseikről. Kiinduló forrásként nem kerülhetjük el az 1692-es kamarai összeírás hasznosítását. Ezt az összeírást a kamara készítette, hogy felmérje a megye birtokviszonyait, lakóinak számát, gazdasági helyzetét – mindjárt a török pusztítás után. Várad közelében, tőle északra több népesebb község maradt meg. Valószínűleg, hogy ezek a helységek, mint a vár tartozékai, a török részről is nagyobb védelemben részesültek, s ez a magyarázata megmaradásuknak: Püspöki, Bihar, Hegyközpályi, Száldobágy, Pályiújlak, Csatár, Síter, Almás, Szalárd, Pelbárthida stb. A törökökkel vívott harcokban elnéptelenedett, elpusztult településeink a Hegyköz vidékén a következők: Adorján – Szalárd mellett, Latabár – a Csatártól Szalárdra vezető út mentén, Sánci – Szentlázár közelében, Süvegd – Hodos közelében.³⁰

A török uralom megszűnése után

Az összeírás számszerű adatai ellenben teljesen megbízhatatlanok. A valóságos helyzetről sokkal sötétebb képet ad. De fényt derít arra is, hogy a háborús állapot miatt az 1680-as években, csak Biharban, nyolc falu vált lakatlanná. Mindez akkor is beszédes bizonyíték lenne az ún. „felszabadító háború” pusztításairól, ha más egyéb adattal nem rendelkeznénk. De beszédes példa erre a török időben jól fejlett Szalárd esete is. Az 1718–19-es első összeírás nyomán 87 portát és hozzávetőlegesen 435 lakos jegyeztek fel, szemben az 1665-beli 100 portával és 600 lakossal. E csökkenés oka a császári katonai megszállás, ami gazdaságilag is tönkretette a vidéket. Más szóval az osztrák csapatok legalább olyan pusztítást végeztek, mint a kivonuló törökök.

Szentjobb és Várad visszafoglalása, a katonai győzelem következményei érzékenyen érintették a Hegyköz, a Szentjobb környéki települések sorsát, s a helységek birtoklásának alakulását. 1688-ban elvégezték a szentjói birtokok összeírását és becsűjét. A birtokhoz tartozott Szentjobb, Véd, Szentmiklós, Tóti, Sárszeg, Szentimre, Csohaly és Száldobágy. 1689-ben, a Thököly-mozgalomban résztvevő Zólyomi

Miklós családi birtokának elkobzása után, a micskei, a palotai, a nagykereki, valamint a székelyhídi birtokról is felmérés készült. Az összeírásokra az udvar politikai koncepciójának realizálása és a kamara rendelkezésére álló területek felméréstetése érdekében került sor. A Habsburgok a császári seregek által felszabadított terület birtokviszonyait mielőbb rendezni kívánták, ami az erdélyi fejedelmi hatalom által használt javak átvételét, a Thököly-felkelés mellett kiállók megbüntetését, s a Habsburg-pártiság jutalmazását szolgálta. Az Erdély elleni császári hadjáratokban szerepet vállaló Csáky László, például hűsége jutalmául megkapta 15 ezer rénes forint lefizetése fejében, megyebeli birtokai mellé zálogba a Zólyomiaktól elvett micskei uradalmat.

A HABSBERG-URALOM BERENDEZKEDÉSE A HEGYKÖZÖN

A berendezkedés kezdetei

A 18. századi fejlődés szerves része a katolikus egyház restaurációja, valamint a különböző felekezeti iskolák megalakulása. A katolikus egyház újraszervezése Benkovich Ágoston római katolikus püspök Bihar vármegye főispáni székébe való beiktatásától, 1688-tól kezdődik. Váradon 1692-től, a Hegyköz vidékén csak a 18. század folyamán valósul meg. Csáky Miklós (a későbbi váradi püspök) 1728-ban katolikus papot visz be Szentjóra, majd 1736-ban a vár egyik sarkánál belül, katolikus templom építésébe fog. Az új épülethez nemcsak a vár köveit használja fel, hanem a Rhédey Ferenc építette protestáns templom (vagyis a régi monostor) köveit is. A 18. században még egy katolikus templom épül Szentjórban. A katolikus hívek számának növelése érdekében, 1777 májusában gróf Dietrichstein Károly apát 32 szlovák családot telepít le Árva megyéből. Ugyanebben az időben svábokat is telepítettek ide. Így lett Szentjórban tót- és sváb utca. A szlovákok egy részét (40 családot) 1781-ben egy szerződés alapján, az időközben elnéptelenedett Tóttelekre telepíti Kollonich László váradi püspök. Itt a plébánia 1788-ban alakult, templomának építését 1832-ben kezdték. Micskén 1740-ben szerveződik újra a római katolikus egyház. Templomát 1754-ben építette a Baranyi család. Építőmesterei állítólag azok voltak, akik a váradi székesegyházat is építették. Csatárban 1743-ban volt a restauráció, temploma 1809-ben épült. Biharban 1826-ban, temploma is ebben az évben épült.

Mint láttuk fentebb a császári udvar Benkovich Ágoston váradi püspöknek juttatta a főispáni tisztséget és ezzel megtörtént az első gyakorlati lépés az erdélyi közigazgatástól való elszakadásra. Meghatározó szerepe volt a megyében a birtokok átrendezésének, a korábbi birtokadományok felülvizsgálatának. Az újjászerveződő váradi püspökség 1693-ban kapta vissza korábbi javaira vonatkozó birtokjogát.

A katolikus egyház elsősorban azokat a birtokokat kívánta visszaszerzeni, amelyek a török hódítás előtt a tulajdonát képezték. Az erdélyi fejedelemség megszületése után ugyanis a katolikus egyház javai a fejedelmi kincstárat gyarapították. Később ezek a birtokok az erdélyi fejedelmek adománya nyomán részint magánszemélyek, családok vagy kiváltságolt közösségek birtokába jutottak. Bunyitay Vince A váradi püspökség története, IV. kötetében két oklevelet ismertet, melyek e vidék adománylevelei: Báthory Kristóf vajda a váradi szent Egyed egyháznak adományozza a Bihar megyei Tóttelek falut minden tizedével, kilencedével és összes tartozékaival. Kolozsvár 1576. március 16. (388. old); a másik: Báthory Zsigmond fejedelem Szentjobbot tartozékaival Bocskai Istvánnak adományozza. Várad, 1596. október 2. (403. old). A 18. század elején az egyházi birtokok területi arányai valóban a török hatalom megyebeli terjeszkedése előtti állapotokat mutatták. Egy keltezés nélküli irat, amely valószínűleg az 1790-es évek második felében vagy még később készülhetett, több helyen említi birtokosként a váradi püspököt. Így a püspök birtokában levőnek mondja Rév, Révelő, Dobritza, Szászfalva, Szentimre, Szaldobágy, Pályi, Újlak, Fancsika, Tóti, Szentmiklós falvakat. A császárnak tudja Sárszeg, Szentjób helyeket.³¹ 1722-ben a váradi káptalan urbárium 42 településen szabályozta a paraszti szolgáltatásokat, a váradi püspökség pedig 171 településen adott ki rendelkezést.

A 17. század fordulóján és a 18. század első harmadában a megye birtokviszonyain belül jelentős szerephez jutottak a kamara birtokai. Igaz, ebből a birtokállományból gyakran adtak zálogba egész uradalmakat, vagy birtokrészeket. Például a már említett Csáky Lászlónak juttatott helységek. A zálogösszegre a török elleni visszafoglaló háború költségei miatt volt az udvarnak feltétlenül szüksége.³²

1692 után megkezdődik az elnéptelenedett falvak benépesülése, de a közeljövőben még jó néhány esemény kényszeríti futásra a megye népét: 1693 és 1695 tatár betörés, 1704 rác dúlás, 1710 pestisjárvány, 1717 újabb tatár betörés.

Mint tudjuk, 1689-ben a török uralmat az osztrák váltja fel. Először jött a visszafoglalás borzalma, a rekvirálások, a falvak felperzselése, majd megjelent a királyi rendelet, hogy ezeken a területeken csak a

római katolikus vallás gyakorlata szabad és lehetséges, annak ellenére, hogy a lakosság nagy része református. Így a török alóli felszabadítás se gazdasági, se nemzeti, se vallási tekintetben nem jelentett javulást, sőt még nagyobb elnyomást hozott. A politikai szabadság és vallásszabadság teljes megszűnése indítja el a Rákóczi vezette felkelést, amely kiterjedt erre a vidékre is. Arra, hogy a fejedelem hadai a Berettyó völgyének területére léptek, a rác pusztítások adtak okot. Károlyi Sándor megfélemezni akarta a martalócokat, s egyben biztosítani e vidéket a felkelt magyarságnak. Károlyi megjelenvén 6000 emberből álló seregével, 1705-ben megtámadta és megverte a rácokat Szentandrás mellett. A szabadságharc elbukik. Az 1711-es szatmári béke következménye a várak lerombolása. Lerombolják Szentjobb várát, Sólyomkővárát.

A szatmári béke pontjai ugyan kimondják, hogy őfelsége a vallás dolgában országunk törvényeit megtartja, de a törvénytelen állapot fennmaradt a Türelmi Rendeletig. A református egyház csak megtűrt volt az egész országban. Most már a jobbágyokat is üldözték, és elnyomták politikai és hitvallási okokból is. Hogy az egész Bihar megyében mennyire szomorú lehetett a helyzet, az a tény is mutatja, hogy az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint 1773-ban csak Kismarja, Biharpüspöki, Csatár, Telegd és Szalonta volt többé-kevésbé városi jellegű, a többi hely csak falu volt, ahol a lelkészeknek sokszor betevő falatjuk is alig akadt.³³

Az akkori mostoha körülményekre utal az alábbi leírás is. A Körösök közét tolvajos helynek tartotta már II. Rákóczi Ferenc is – de a pásztorok nagy számát és felfegyverkezését nem ez tette szükségessé. A vadak ellenében kellett megvédeni a nyájukat. Annyi volt a farkas a Berettyó és a Sebes-Körös vidékén, hogy napról napra kellett védelmi harcot folytatni ellenük. Fogalmat alkothatunk a helyzetről Békés vármegye 1736. évi közgyűlési határozatából, mely a farkasok közérővel való kiirtását rendeli el, s 72 farkasfej beszállítására, 1755-ben pedig több mint 60 ezer varjú, s veréb kiirtására kötelezi a községeket. 1775-ben pedig 26838 varjú-, 80514 veréb- és 36 farkasfejjel kellett beszámolniuk a községeknek.³⁴

A megye népességviszonyainak alakulásában lényeges szerepet tulajdonítunk a paraszti migráció két fő áramának: a jobbágyköltözé-

seknek, illetve szökéseknek egyrészt, másrészt pedig az e területre irányuló külső, idegen etnikum bevándorlásának egyaránt.

A 17. század nyolcvanas éveitől országosan kibontakozó belső jobbágymigrációban három tényezőnek volt lényeges szerepe. Az első: a rendkívül eltérő népsűrűségi viszonyok. A bihari területek jelentős vonzerővel bírtak a közelebbi és távoli vidékek parasztsága számára: földet, megélhetést, kisebb terheket ígérve. A háborús viszonyok megszűnésével szinte önmagától megindult a népességkiegyenlítődség hosszú, több évtizedes folyamata. Egy-egy birtok tulajdonképeni értékét önmagában nagysága, kiterjedése, fekvése nem szabta meg, ehhez elengedhetetlenül szükséges volt azt a munkaerőt és a szolgáltatásokat biztosító jobbágyokkal benépesíteni. A birtokosok és az állam is igyekezett kedvezményeket biztosítani adózói számára. Ezeknek a kedvezményeknek jelentős szerepük volt a paraszti migráció kibontakozásában és fennmaradásában. A harmadik lényeges elemet a szabadköltöző jobbágyok különböző új rétegeinek megjelenése jelentette. A paraszti társadalom jogi egységének fokozódó meg bomlása tágította a mozgási lehetőséget a jobbágyok számára.

Viszonylag korán mutatkoznak annak jelei is, hogy a megyébe költözötteket a korábbi lakóhelyükre visszatérésre szólítják fel. A bécsi udvari kamara 1701-ben a magyar kancellárián keresztül keresi meg Bihar és Ugocsa megye hatóságait, valamint a váradi püspököt, hogy az előző években itt megtelepült jobbágyokat engedjék vissza. Ez az időszak hamarosan bizonyos ellentmondásokat is felszínre hoz. Szinte minden megyének érdekében állott, hogy újabb és újabb jobbágyok telepedjenek meg birtokaikon. Attól azonban már mereven elzárkóztak, hogy a jobbágyok onnan is tovább költözzenek. Megyénkben világosan mutatja e törekvések kettősségét: Benkovich Ágoston váradi püspök egy évi adómentességet ígért a püspöki birtokokra telepedőknek 1696-ban. 1711-ben azonban már Bihar megye minden lakosának egyetemlegesen tiltották meg, hogy bárki egyik helyről a másikra költözzék: „ki, ahol most van, ott lakjék” – rendelték el. A jobbágyok mozgásának következménye, hogy jelentős számú népesség költözött Bihar megyébe Békés és Szabolcs megyéből.

A népesség növekedését elősegítette a megyébe irányuló román bevándorlás. A 18. század elején fokozatosan nő a településeken belül a románok részaránya, illetve a teljesen románok lakta falvak száma.

Igen lényeges kérdés a természetes szaporodás arányának mértéke. Ez 10 ezrelékes évi növekedési arányt mutat. A népesség folyamatos növekedését lassították a már fennebb említett tatár betörések, pestis-járványok.³⁵

A magánföldesúri birtokok helyzete

Mint ahogy fentebb említettem, meghatározó szerepe volt a megyében a birtokok átrendezésének, a korábbi birtokadományok felülvizsgálatának. A 17. század végén magas azon eltűnt birtokos családok száma, akiket 1552-ben még porta számmal rendelkezőknek tüntettek fel az összeírók, 1692-ben viszont már nem szerepelnek az összeírás adatsorában. Eltűnt Török János, a Drágffy család, a Bajomi, a Varkoch stb. család.

A kárvallottak között volt a Rhédey család is. Még 1688 márciusában Fogarason született egy megegyezés a család két ága között, hogy közösen tesznek erőfeszítéseket a felszabadult területeken lévő javak felkutatására és visszaszerzésére. A megegyezést az egyik ág részéről Rhédey István, Pál és László, a másik ág részéről Rhédey Ferenc, János és Zsigmond özvegye írta alá.³⁶ Egy 1689-ben Kolozsvárott felvett tanúvallomási jegyzőkönyv szerint a kamara és a váradi püspökség megkérdőjelezte a megmaradt bihari javak birtoklásának jogcímét. De a vallomástevők igazolták, hogy többek között a szentjobbiak még Szentjobb török kézre kerülése után is adtak taxát ifjú Rhédey Ferencnek, azaz őt ismerték el földesuruknak. 1667-ben az idős Rhédey Ferenc temetésére (az általa rendbetett szentjobbi templomban) egy zsákai jobbágytól, Simon Gáspártól kapott kölcsönt az özvegy, amiért annak egész családját kiemelte a jobbágyi sorsból.³⁷

1708-ban a Rhédeyek újra megkísérelték birtokaik visszaszerzését. Sikerükhöz hozzájárult, hogy Rhédey Juliannát a nemrég megvásárolt Bihar megyei alispán, Komáromy György fia vette feleségül. A Diószegen felvett tanúvallomási jegyzőkönyv újra igazolta, hogy a

török időkben is Kolozsvárra szállították a bort és a dézsmát Rhédey Ferencnek. Így Bucsy Mihály nevű tiszttartó Csáky Imre váradi püspököt már arról tudósította, hogy Szentimre és Szentmiklós a Rhédeyekhez került. De a szabadságharc bukása után, 1711-től hosszú pereskedés indult a birtokok megtartásáért.

Megemlíthetjük még a Beöthy családot. Egy levéltári feljegyzés szerint 1737-ben egyezésig született Beöthy Mihály fiai, Imre és Mihály között, mely szerint – többek között – a csatári szőlők fele-fele része illette meg őket.

Az 1728. évi országos összeírás adatainak tanúsága szerint a települések közel fele egyházi tulajdon, a Rákóczi-szabadságharc után pedig jelentős mértékben megnövekszik a kincstár birtokainak száma is, míg a fennmaradó hányad a világi magánbirtokosság kezén van. Az 1732-ben készült megyebeli birtokfelmérés már a magyarországi Habsburg-berendezkedés eredményeként megváltozott birtokviszonyokat tükrözte.

Külön figyelmet érdemelnek azok a községek, ahol 1728-ban egy világi magánbirtokos vagy család tulajdonjoga érvényesül, 1784-ben azonban már részbirtokosokat írnak össze a conscriptorok. Itt valószínűleg a tulajdonos elszegényedéséről van szó, vagy még inkább arról, hogy örökléskor birtokosztódás megy végbe és a testvérek részbirtokosokká válnak. Így lesz a Csáky családe 1784-re Borzik, Szarkó, Nagy Tót falu (ma Alsótótfalu).³⁸

A Csáky család az egyedüli (az 1552-ben összeírt több mint 200 családból), amely ha veszít is birtokaiból, 1692-ben is öt faluval rendelkezik. Mint tudjuk a család ősei még Zsigmond királytól kapták az adorjáni uradalmat. 1698-ban előbb Csáky Lászlót, majd 1701-ben Csáky Istvánt – az erdélyi családi ág megalapítóját – erősítette meg Lipót császár díszes oklevélben Margitta és Szalárd tartozékaiban és más falvak birtokában is. A bihari birtokok átvevője feltehetően az a Csáky István volt, aki Kolozs megyei főispánként 1720-ig élt, két fiát, Zsigmondot és Imrét pedig valóban ott találjuk a 18. század első felének bihari birtokosai között.

Csáky Imre 1742-ben bekövetkezett halála után Csáky István országbíró leszármazottai, a megyében kiemelkedő szerepet játszó

Csáky Miklós váradi püspök vezetésével pert indítottak Csáky Zsigmondné (Haller Kata), Csáky Borbála (Haller Györgyné) és Csáky Katalin ellen. A pesti Királyi Táblán 1746-tól 1749-ig folyó per a fiúág teljes tulajdonjogát mondta ki. Csáky Miklósnak viszont 58 ezer forintot kellett kifizetnie a leányágnál zálogban volt birtok visszaszerzéséhez.

Amennyire sikeresek voltak Csáky országbíró leszármazottai, Csáky Imre, majd Csáky Miklós a váradi püspöki székben, annyira sikertelennek bizonyult gazdálkodó tevékenységük a három bihari, a körösszegi, az adorjáni és a margittai uradalom élén. Ezért 1759-ben 25 évre Haller Györgynek és feleségének, Csáky Borbálának adták vissza zálogba a birtokokat. Haller 1762-ben bekövetkezett halála után a birtokokat a szintén erdélyi Kornis grófnak zálogosították tovább. Amint láttuk, Bihar megyében a Csáky család az egyetlen, amely mindig szerepel Bihar megye birtokosai között. Négy település – Síter, Sítervölgy, Szalárd és Margitta – végig az ő tulajdonukban volt. A Csákyak tulajdonába került micskei birtokot és a hozzá tartozó falvakat (Almaszeg, Baromlak, Középes, Papfalva, Szentlázár, Vámosláz) 1784-ben már mind a Baranyiaknál találjuk.

A fiúág végül 1784-től kezdett hozzá a birtokok visszavételéhez, hangsúlyt fektetve a korszerűsítési munkálatokra. A Csáky-birtokok sajátosságai közé tartozott, hogy bár egy jelentős és nagymúltú nagybirtokos család tulajdona volt, a 18. század folyamán hosszú évtizedekre a család erdélyi ágának vagy azzal rokonságban álló fejedelemségbeli nemesi családoknak irányítása alá került. Lényegileg csak a század nyolcvanas éveitől lehet egyértelműen érzékelni a magyarországi Csáky-ág gazdálkodó tevékenységének hatását, amikor számolni kellett azzal is, hogy a birtokkomplexum központja távol a bihari birtokoktól, a Szepességben működött.³⁹

A vármegye politikai életében fontos szerepet töltött be a már fentebb említett Baranyi család. A család első tagja, Baranyi László 1642-ben, Abaúj megyében nyert címeres nemesi levelet. A Váradra, majd Debrecenbe költözött Baranyiak a 17. század végétől jelentős beosztásokba kerültek. Baranyi György fia, Miklós, Bihar vármegye alispánja lett a micskei uradalom birtokosa. Fia, Baranyi Gábor ko-

molyan átszervezi az uradalom gazdálkodását. 1757–1773 között mint első alispán nagy tekintélynek örvendett. Meghitt barátságban állott Kazinczy Ferenc anyai nagyapjával, Bossányi Ferencsel. Erről emlékezik meg Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete című művében.

Az adózó népesség differenciálódása

Az adózó népességet két nagy csoportra oszthatjuk: jobbágyokra és zsellérekre. A jobbágyok is lehetnek örökös és szabadköltözésű jobbágyok. A 18. századi úrbérrendezés alkalmával tisztázzák – elkülönítik a paraszti társadalom két nagy rétegét: az 1/8 vagy annál nagyobb telekkel rendelkezők a jobbágyok, az ez alatti, vagy telek nélküliek pedig a zsellérek közé kerültek, de velük egy kategóriába kerültek „a táplálásnak statusához és az ország foglalatosságához” tartozók: a földesúri szolgálatban álló tisztok és szolgák, a bányák, a kereskedelem örökös kenyéren dolgozói, a tisztviselők, a papok fiai.⁴⁰

A megyei összeírások adatait vizsgálva a zselléreket a következő típusokba sorolhatjuk:

1. Jobbágyok háztartásában összeírt, név nélkül szereplő zsellérek. Micskén például öt ilyen zsellér volt összeírva paraszti gazdaságban. Az adózó háztartás kereteibe tartozó zsellérekről magukról semmit nem tudunk, csak az összeírás inquilinus rovata jelzi, hogy van a zselléreknél egy ilyen típusa.

2. Névvél feltüntetett zsellérek, de semmijük nincs összeírva. Az előzőekhez viszonyítva legalább a nevüket ismerjük, de sem jószáguk, sem vetésterületük vagy szőlőjük, illetve mesterségből származó jövedelmük nincs. A zselléreknél ez a típusa a nincstelen elemeket jelenti a paraszti társadalomban. Számuk nagy. Hegyközpályin hat ilyen zsellér szerepel.

3. Csak egyfajta vetésterülettel rendelkező zsellérek. Egyféle, s rendszerint minimális vetésterülettel rendelkező zsellérek tartoznak ide (pl. ifj. Balásházi Mihály, Szentimre, 4 köből búzavetés).

4. Többfajta vetésterület jószág nélkül. A legalább kétféle termesztett növény valamivel jobb megélhetési lehetőségeket biztosított.

5. Csak jószággal rendelkező zsellérek. A legáltalánosabban elterjedtnek e típuson belül a tehenet tartó zsellérek számítanak. Előfordul egyedül tartott jószágként a ló is. Pl. Tállaga Istvánnak (Jákóhodos) csak egy lova volt 1743-ban. Volt akinek egy-két kecskéje, vagy sertése, esetleg juha volt.

6. Egyfajta jószággal és vetésterülettel rendelkező zsellérek.

7. Többfajta jószággal és vetésterülettel, esetleg szőlővel rendelkező zsellérek. Ezek voltak a legmódosabb zsellérek.

8. Csak szőlővel rendelkező zsellérek. Semmi másuk nincs, mint legfeljebb néhány kapás szőlő. Egy kapások: Balogh Péter (Micske), két kapások: Lakatos András, Rákos Mihály, Sós János (Micske), Szőcs János, Mészáros Péter (Csatár), három kapás: Király András (Szalárd), négy kapás: Szabó István (Szalacs), Bartos István (Pályiúj-lak), öt kapás: Inczédi József (Szentimre) – ez mind 1743-ban. Húsz évvel később kevesebb zsellér egy és három kapás közötti szőlőt birtokol. Egy kapás: Nagy György (Poklostelek), két kapások: Erős Ferenc (Poklostelek), Mezei Illés (Vámosláz), három kapások: Kenézi Mihály (Szentimre), Kósa Ferenc (Szentmiklós).

9. Özvegyek a zsellérek között összeírva.

10. Kézműves és kereskedő zsellérek.

11. Sajátos helyzetű zsellérek. Volt ahol ide írták a kántort, Csatárban a kisbíró, máshol a cigányokat emlegetik itt.

Hogy a jobbágyok tényleges teherbíró képességére és ezen túl való helyzetére utaló adalékokat közölni tudjuk, az igaerővel való ellátottságot kell vizsgálódás alá venni.⁴¹ „Ha a gazdának nincs legalább 6 ökre, kevesebb állattal nem bírja feltörni a gyepet, ezért másik gyengébb igaerejű jobbággal fog össze, egykori kifejezéssel cimborában dolgozik. Az igaerő kedvezőtlen állása következtében még az egész ekés gazda is 10 holdon aluli birtokon gazdálkodik.” Az igaerőnek óriási jelentősége van a paraszt számára, hiszen a termőföldből való részesedésének ez az alapja, ez adja számára a lehetőséget, hogy földjét képes legyen megművelni. A török hódoltság után különösen az volt a helyzet, hogy földek viszonylag bőven állottak a visszatelepülők vagy bevándorlók részére, s ezért a használatbavételnek majd-

hogynem egyetlen feltétele maradt: kellő számú igásjóság birtoklása. A század közepére az igaerő csaknem felét a lóállomány adja. A meghatározó az, hány igásjósága van egy családnak. Ha nincs igásökre, ez azt jelenti, hogy kiszorul a vetés-területből, ott van azonban számukra a dombvidéken a szőlőművelés, amely képes a zselléresedés folyamatát is fékezni némiképp, bár végérvényesen megállítani természetesen nem tudja. Vagy a dohánytermesztés, amely szintén fontos jövedelmi forrás a falvaknak. Szalárdon, ahol ugyan jelentős az igásállatokkal rendelkezők száma, de már 1735-ben tudunk három teljesen nincstelenről. Bőven vannak a kettő közötti átmeneti állapotban lévők is. Egy helyt olvashatjuk: „mind a Telekünkön mind pedig kívül a mezőn többnyire majd mind annyian szoktunk feles dohányt természetni, amellyel itt a helyben a Zsidóknak, s Váradon is könnyen el adhatunk”. Közülük, iganélküliekből kerültek ki többnyire a mesteremberek, a község szolgálói (kondások, pásztorok) is. S közéjük tartoznak azok, akiket így örökít meg 1770. november másodikán, Sítervölgyén a megyei tisztviselő, idézve a lakosok szavait: „Várad Bihari Csatári Szőlő hegyekre mellyek hozzánk leg fellyeb két mérföldnyire vannak Szoktak Lakosaink pénzért kapálni jární s abbul táplálja magát a közöttünk lévő szegénység”.

Meg kell említeni, hogy a jelentősen megnövekedett lóállományt fuvarozásra is felhasználták. A pénzért végzett fuvarozásra példa Szalárd, ahonnan elsősorban bort szállítókról tudósítanak: „Itt a körülöttünk lévő Szőlő hegyekről, szüretnek alkalmasságával, kiknek közülünk szekerei vagynak szoktunk bérért Debrecenbe s más hova a boros Gazdáknak borait hordani”. Szalárdról a szegények kapálni járnak a szőlőkbe, így ez a szekerekkel és igásállattal rendelkező réteg, amelynek szüretkor ez állandó pénzkereseti lehetőséget jelentett, nyilván a vagyonosokból kerülhetett ki. Nem tudjuk melyik kategóriáról van szó, de mindenesetre akik bor szállítására vállalkoztak, azok arra az időre mentesítették magukat az őszi mezőgazdasági munkák alól.

Beszélhetünk telekállomány szerinti differenciálódásról is. De a megyén belül igen nagy eltérések mutatkoznak. Az 1732-es és 1752-es évi urbáriumok alapján a jobbágyok közel kétharmada egész- és féltelkes.

Az eddig ismertetett differenciálódási formák mellett meg kell vizsgálnunk egy másik, egyfajta belső differenciálódást, amely a nemadózó, vagyis az adózás alól felmentettek körében ment végbe. Ezen belső differenciálódás eredményeként a következő csoportokat tudunk különválasztani:

1. A földesúri szolgálatban álló adómentességet élvezők. Ezek közül első helyen a kerülőket emeljük ki. A települések döntő hányadában volt urasági szolgálatban álló kerülő. Többször említik azokat a kerülőket, akik nem a helység határát, hanem a község által használt prédiúmokot vigyázták. A mezei kerülők mellett számos település lakói között írtak össze erdőkerülőket is. A kerülők után, számbelileg a kocsmárosok következnek. A borárulás az év egy részében földesúri jog lévén, másrészt pedig mint tekintélyes jövedelmi forrás, érthető a nagy számuk. Az, hogy egy településen hányan voltak, részben a helység nagyságától, részben a birtokosok számától, s csak harmadsorban függött attól, hogy természetnek-e szőlőt a lakosok vagy sem. Az uradalmi birtokok életének irányításában kulcsszerepük volt az ispánoknak. Uradalmi tisztartót Kovácsi lakói között találtak 1763-ban, kulcsárt pedig Pályiújlakon, Síteren. Több helyen ott vannak az összeírtak között a hajdúk is. A földesúri birtokokon folyó gazdasági életet irányították a majorosok (Jákóhodos, Kovácsi), illetve szőlőtermesztés esetén a vincellérek.

Egy-egy fajta gazdasági tevékenységgel függött össze az alábbiak uradalmi alkalmazása: csordások, barompásztorok (Pályiújlak), halászok, juhászok, kádárok (Csatár, Pályiújlak, Síter), kertész, kovács, kocsisok, fuvarozók (Csatár), kondások, méhészek (Szalárd), molnárok, pék stb.

2. A település szolgálatában állók. Számszerint jóval elmaradnak a földesúri szolgálatban állók mögött az egy-egy helység közössége szolgálatában álló kerülők és kocsmárosok száma. Számos helyen jegyeztek fel kocsisokat, fuvarosokat, csordásokat, pásztorokat (Pályiújlak), juhászt, kovácsot.

3. Egyházi szolgálatban állók. Nem tartoznak adófizetési kötelezettséggel. Előfordulásuk egyúttal tükrözi azt a vallási sokszínűséget, amely a 18. századi Bihar megyét jellemzi. Első helyen a papok szere-

pelnek. Az „unitus” és „non unitus”, valamint a református papok mellett találunk római katolikus papokat is. Ide tartoznak az egyháziak, az egyházgondnok, egyházzolga (parochus), harangozók, jelentősebb helyeken megtaláljuk a tanítókat, iskolamestereket.

4. Fegyveres szolgálatot teljesítettek, illetve teljesítők. Legtöbb közöttük az elbocsátott, a kiszolgált, az obsitos katonák. Anyagi állapotuk nem kedvező különösebben. A másik csoportot a katonáskodók alkotják. Ezek aztán állhattak a vármegye szolgálatába, lehettek vármegyei hajdúk.

5. Falubírák, kisbírók, jegyzők.

6. Szociális és anyagi helyzetük miatt mentesítettek. Az e csoportba tartozók legnagyobb hányadát a miserabilisek (elesettek, szegények, nyomorultak) és az özvegyek alkotják. Ide tartoznak a bábaasszonyok és az árvák is.

7. Egészségi állapotuk miatt mentesítettek. Nem fizetnek adót az alábbi okok miatt: betegek, betegeskedők, béna, elmebeteg, fekélyes, koldus, köszvényes, magatehetetlen, testi fogyatékos, öregek, aggok, sánták, süetek, vakok, vízkórásban szenvedők.

8. Egyebek: új házat épít, jövevény, taxalista, elszökött, kóborló.

Az 1763-as conscriptio szerint e területen a következő kézművesek, iparosok léteztek: Csatár – 1 takács, Hegyközpályi – 2 csizmadia, Szalárd – 1 kovács, Szentimre – 1 kádár, 1 muzsikus, Szentjobb – 1 ács, 1 bognár, 2 csizmadia, 1 fazekas, 1 kovács, 1 kőműves, 1 szabó, 1 szűcs, 2 takács, 1 tetőfedő, 1 tímár, 2 varga, Poklostelek – 1 bognár, Sárszeg – 1 szűrszabó, Csanálos – 1 kovács, Micske – 1 csizmadia, 1 kovács, 1 szabó, 1 takács.⁴²

Gazdasági élet

A terület természeti-környezeti, valamint gazdasági viszonyaira jó felvilágosítást nyújtanak az országos összeírások. Az 1715. és 1720-as összeírások, valamint az úrbérrendezéskor felvett kilenc kérdőpontra adott jobbágyi válaszok jól bemutatják a gazdasági helyzetet. Kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a folyók, patakok szerepének, a

vízjárta területek határreszenkénti meghatározásának. A Berettyó szabályozása előtti időszakban rengeteg gondot okozott a vele határos településeknek. Az áradások állandóan fenyegették, melyek erősen befolyásolták a hasznosítható területeket, a rajta levő termést, s ez befolyásolta a lakosság számát is. A falvak zömében kevés és sovány szántóval, de bőséges szőlővel rendelkeztek. A szélesen elterülő völgyben a falvak kisebb nagyobb emelkedőkre, halmokra települtek, s a körülötte levő vízjárta részeken kevés volt a szántóföldi művelésre alkalmas terület, ezért inkább állattartással foglalkoztak. E mellett jelentős volt a halászat. Ezt kitűnően érzékelteti Bél Mátyás Bihar megye leírása című munkájában: „A folyókban és a mocsarakban igen sok a hal. Különösen a Körösök szolgáltatnak sok jó ízű pontyot, csukát és harcsát. A Berettyóban és az Érben sárosabbak, mivel mocsaras vízben és sárban hemperegnek, de bőségben és számban még az előbbieket is felülmúlják. Kellemes az ízük, ha a vizet, amelyben megfőzik, itteni szokás szerint hagymával ízesítik... Redkívüli nagyságot mutatnak a lápi csíkok. Emlékezzünk meg a Berettyó és az Ér folyó rákjairól és teknősbékáiról. Sok ezret szállítanak innen évente Bécsbe. A hegyekben a Kárpátok lábánál a Körösök bővelkednek pisztrángokban és lazacokban... Összefoglalva: nincs a természetnek olyan adománya, amely ebben a megyében hiányozna. Bor kenyér, hús és más eledel felülmúlnak sok megyét.”⁴³

A dombokra felszaladó, vagy a dombok, itteni szóhasználattal a „hegyek” tetején álló települések esetében még inkább dominált az állattartás és a szőlőtermesztés. Ilyen falvak voltak Száldobágy, Hegyközpályi, Pályiújlak, Csatár, Töttelek, Sítér. De itt a falvak kisebb nagyobb erdőségekkel is rendelkeztek, ahol a fa hasznosítása mellett jelentős volt a makkoltatás.

Több esetben azt jegyezték fel az összeírók, hogy a föld a kertekben van, s ezért többnyire csak kukoricát tudnak termeszteni. Gyakorlatilag azt jelentette, hogy nincs szántóföldjük. Ilyen volt például Poklostelek, mert körülötte vízjárta terület volt, vagy Borzik, Kővág és Sítér völgye esetében, ahol erdők veszik körül. Itt határukat irtások által alakították ki. Nem volt ritka, hogy kevés szántóval rendelkező települések, megélhetésük miatt, a pusztákat használták, vagy máshol béreltek területeket, főleg kaszálónak vagy legelőnek.

Ugyancsak ebbe az irányba hatott a birtokosoknak az a törekvése, hogy a viszonylagos önállóságot jelentő bérleti viszony helyett a pusztá területét saját gazdasági irányításuk alá vonják, vagy a lakosokkal történő személyes megegyezés alapján terményhányad (általában itt is kilenced) fejében egyéves időtartamra használatukba adják, illetve saját gazdaságot kialakítva csak a határ egy részére terjesszék ki ezt a lehetőséget. Egy 1732-ben készült birtokfelmérés alapján kiugróan magas volt a világi magánbirtok kezén lévő praediumok (puszták) száma: 117 (ami 78,5%-ot tett ki), szemben a kamara 11, s az egyház 21 pusztájával.⁴⁴ A paraszti közösségek által bérelt puszták egy részét immáron jórészt megyebeli birtokosok árendálták ki, s ők adhattak abból – esetenként még súlyosabb robotkötelezettséggel is járó feltételek mellett – a környékbeli megszorult lakosoknak.⁴⁵

Svábolaszin és Köbölkúton a székelyhídi határból bérelték a legeelőt, a terebesiek viszont Margitta területén kaptak az uraságtól, míg a terjeiek Micskén és Alsódernán. A kővágiak a két szomszédos falu határán, az „erdőn” legeltettek. Konyáron a vonómarhákat vitték más határra, Hegyközkovácsiban a növendéket is. A sárréti Dancsháza lakói a juhokat hajtották más legelőre telelni. Az utóbbi esetek nem egyszerűen a bérlet lehetőségére mutatnak, hanem az ún. vándorló – transzhumáló – állattartás jelentőségére figyelmeztetnek.

Minden nehézség ellenére a 18. század elejétől egy lassú fejlődés indul meg, melyet az 1715. és 1720. évi országos összeírás is érzékeltet:

Község	Év	Jobbágy	Házak	Szántóföld kat. hold	Rét kat. hold	Szőlő kat. hold
Diószeg	1715	196	196	161	40	31
	1720	225	225	561	44	53
Szentimre	1715	44	44	34	5	23
	1720	50	50	58	25	28
Hodos	1715	22	22	40	–	–
	1720	33	33	76	56	–
Szalárd	1715	35	35	114	14	6
	1720	45	45	76	11	7

(1 katasztrális hold – 0,575 hektár)

Itt egy kis kitérőre van szükség. Fontos rámutatni, hogy mind az 1692-es, mind az 1715. és 1720. évi összeírások erősen pontatlanok, melyre Dávid Zoltán is rámutatott, hogy lényegesen nagyobb népességnek kellett élnie Bihar megyében, de máshol is, a 17–18. század fordulóján. Téves történelmi szemlélet uralkodott, mely fő képviselője Acsády Ignác volt, s mely sajnos kihatott napjainkig. Ez a történelem külső eseményeinek elsőbbséget adó szemlélet a 16–17. század történelméből a háborúk pusztításait, a török elleni harc fontosabb időpontjait emelte ki, s részben az adatok hiánya miatt, részben talán azért, mert ez nem lett volna olyan lebilincselő olvasmány, mint a török hadjáratok pusztításainak a hatás elérése kedvéért sokszor túlzott színekkel megrajzolt leírása, kísérletet sem tett az események sodrában csendben meghúzódó s munkáját a harcok szüneteiben is serényen tovább folytató nép hétköznapijainak ábrázolására. Némely ilyen módszerrel készült helytörténeti munkában és megyei monográfiában egy-egy község négyszer-ötször is elpusztult gyors egymásutánban anélkül, hogy közben egyszer is újjáépült volna, ezért e könyvek olvasása után szinte azon csodálkozunk, hogy valami élet egyáltalán fennmaradt a sokat szenvedett tájon, de az már teljesen érthetetlen, hogy táplált közben a nép hatalmas császári és török seregeket, miből adózott mégis két-, sőt néha háromfelé, hogyan tartotta fenn magát és családját? Népünknek ez a megmaradásáért vívott hősieles küzdelme mindmáig feldolgozásra vár. Az 1787-es népszámlálás adataival való összehasonlítás a legmeggyőzőbb bizonyítékot nyújtja Acsády számaainak hibás voltáról:

	1720	1787	Növekedés
Magyarország	1.776.377	6.926.657	289,9%
Erdély	806.221	1.471.900	82,5%
Együtt	2.582.598	8.398.557	225,2%

Ezek szerint a lakosság 67 év alatt több mint a háromszorosára növekedett volna,⁴⁶ ami valószínűtlen, főleg ha figyelembe vesszük az 1738–1743-as pestisjárvány pusztításait is.

De térjünk vissza a gazdasági élet bemutatására. A **kukorica**, mióta meghonosították, kedvelt terménye volt e vidék népének. A legelterjedtebb élelem- és takarmánynövények közé tartozott. Vetésére még elég idő volt akkor is, mikor a gyakori tavaszi árvíz veszedelme már nem fenyegetett. A törökbúza gyors meghonosodásához és széles körű elterjedéséhez feltétlenül hozzájárult, hogy igaerő hiányában kétkezi munkával is lehetett termesztani. A parasztság kezdetben alapvetően emberi táplálkozásra szánta, a gabonafélék helyett vagy a gabonaneműek kiegészítésére használta. A török háborúk utáni spontán jobbágyvándorlás időszakában állandó mozgásban lévő – főként igásjóság nélküli – szegényparaszti rétegek a parlagoló művelés kínálta lehetőséget is felhasználták, hogy a legalább kétszeri kapálás után táplálékhoz jussanak.⁴⁷ Termesztése előnyös volt azért is, mert a felkarolt állattenyésztés miatt helyben értékesítették, ugyanakkor nem kellett belőle dézsmát adni. Ezért az összeírásnál nem is nagyon ügyeltek a kukoricaföldekre.

A **búza** az 1715. évi összeírás szerint átlag három szem magot termett, az 1720. évi összeírásnál az őszi hat, a tavaszi négy szemet. A búzatermés állandóan növekedett. Országos összehasonlításban is feltűnő, hogy a paraszti gazdaságokban meghatározó gabonafajtaként számontartott rozs helyett Bihar megyében a század minden vizsgált időszakában a búza maradt az úrbéres népesség fő terménye. A tiszta búzát általában megkülönböztették a kétszerestől, azaz a búza és rozs keverékétől. A különböző falvakban vallották, hogy földjük a tiszta és kétszeres búzát is megtermi. Hegyközszáldobágyon – mivel hegyen kellett szántaniuk – hat vagy nyolc marhát vettek igénybe, de a föld „megtermi a tiszta búzát s el sem változik rozssá”.

A **rozstermés** egyenletes – de a búzától jelentősen elmaradó volumenű – emelkedése a kenyérgabonaként való hasznosításon túl a népi építészetben (zsúpfedeles házak) betöltött szerepére is utalhat. Az **árpatermelés** a század elejéhez képest majdnem negyedére csökkent. Ezen nyilván változtattak a század második felében megépített serfőzőházak, ahonnan az egész megyébe árpa után küldték a megbízottakat. Alapvetően azonban nem ez az igény, hanem a lakosság szükséglete maradt a meghatározó.

A takarmánygabonák közül kétségtelenül a **zabtermés** mutatott egyenletesen magas szintet. A középkorban oly nagy népszerűségnek örvendett **köles** terméseredményei viszont drasztikusan visszaestek. A kölesnek a vetésterületből való kiszorulása feltétlenül a korszerűsödés jele, ahogyan az ugyancsak gyenge minőségű búzafajták közé számító tönkölyé is, a helyel-közzel a hegyvidék sovány talaján megtermő alakorral együtt.

A belső telken és külön kertben termesztették a **káposztát** is, ezt azonban jórészt saját fogyasztásra. 1735-ben tizenöt településen számoltak össze ezernél több fejet. Kiemelkedő volt Szalárd 2706 fej káposztatermése.⁴⁸

Egy kaszás (mintegy 25 ár) rét egy szekér szénát biztosított, egy kapás (kb. 3 és fél ár) szőlő termése átlag 4 cseber bor volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy akkoriban a termés egykilenced része volt a szokásos haszonbér, a többi mind a munkáérré, kockázatra és az adóra ment, így láthatjuk, hogy az egész Körös–Berettyó-völgyet magába foglaló gyulai uradalmat 37 ezer forintért vásárolta meg a kincstártól Harruckern János György lovag és udvari tanácsos (hogy a Hegyközből mennyi tartozott hozzá nem tudjuk). Hasznot csak komoly befektetéssel tudott elérni: költséges telkesítéssel és a vizek rendezésével. Elősegítette a lakatlan területek benépesítését: az ideköltöző családokat saját költségén szállította a birtokra, áradásos esztendőben a népet kamat nélküli kölcsönökkel, olcsó haszonbérletekkel, építkezésekkel, különböző adományokkal segítette. Községeket alapított, melyeknek nagy terjedelmű földbirtokokat adományozott. Így mind több földet tettek művelhetővé. A nagy terjedelmű birtokokat egyes vállalkozóknak, vagy a községi lakosságnak adták bérbe, kik főleg legeltetésre használták a földeket. A 18. század végén, a 19. század elején főleg örmény és görög marhakereskedők voltak a bérlők, akik az Erdélyben felvásárolt marháikat itt javították fel, majd Bécsbe hajtották eladni.

E vidék a legrégebbi időktől kezdve **szőlőtermesztéssel** foglalkozott. Emellett ősi foglalkozás a fakitermelés volt, ami az idők során az erősen megcsappant erdőállomány miatt eltűnt. A 15–16. századi levéltári adatok Adorjánt, Szalárdot, Síttert, Csatárt, Királyit, Poklostel-

ket, Sítervölgyet még nagy erdőkkel kapcsolatban említik, Sítert, Kovácsit, Száldobágyot pedig a szőlőtermesztéssel. Sőt tudjuk, hogy a szentjobbi barátok már a 14. században kereskedtek kitűnő minőségű boraikkal. Az 1692-es összeírás szerint a szőlőket a török hódoltság utolsó szakaszában is sokkal inkább karban tartották, mint a szántóföldet. Több községben a szőlőművelés volt a lakosság fő foglalkozása. Telkeik elpusztultak, vetésük nincsen, de szőlőművelésük helyenként elég számottevő. A szőlőterületek nagyságát az összeírás a megműveléshez szükséges napszámok alapján határozza meg. Így Síter 66 kapásnapszámnyi szőlővel rendelkezett.⁴⁹

Bár pontatlan, de mégis rengeteg adattal szolgál Bél Mátyás Bihar megye leírásában, amely 1723-ban készült. Ebből idézünk: „Bor a vidék egy járásában terem, magas fekvésű helyen, a Vörös Réz-hegység lejtőin, amely Erdély határait érintve egészen Szatmár megyéig Pusztáujlak mellett Telegdet, Vásárhelyt, Váradot, Püspököt, Bihart, Félégyházát, Diószegyet, Székelyhidat, Kiskerekít, Asszonyvásárát, Ottományt és más falvakat mintegy körbe fogja. Mivel az ég és a föld különböznek, ez a termést megváltoztatja. Vannak, akik a termékenység rendjét úgy állítják fel, hogy eső helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat, azután a vajdaiakat, továbbá a szentimreieket, majd a csatáriakat, a bihariakat, utánuk a püspökiet, továbbá a váradiakat, végtére a vásárhelyieket, legutolsóként pedig az újlakiakat. Mások három osztályt állítanak fel. Az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többieknél tüzeesebbek, ilyenek véleményük szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőkben teremnek; a másodikba a kissé kellemesebb ízű, különlegesebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják; harmadik osztályúnak mondják a székelyhídi, asszonyvásári, margitai és újlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak. Osztályozása tudniillik: A) osztály: diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki, újlaki. B) osztály: csatári, bihari, margitai, székelyhídi, váradi. C) osztály: szalacsi, ottományi, telegdi, micskei, ezek sorát a sarkadi zárja, amely elsőként érik meg, ezért ezek a szőlőskertek szüretelnek először, ez idő szerint a legnagyobb

nevet és hírt az alispánnak, Budai Zsigmond úrnak kell adni, amelynek ízével... megaszúsodik. Bármint legyen is, ízleléssel nem lehet pontosan megállapítani, senki sem tudta könnyen eldönteni, hogy a váradi borok az erősebbek, jóllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket. Az ok a nap állásában van, amely ezt dél felől állandóan éri, míg a többiek napkeletre, részben pedig napnyugatra fekszenek. A bihariakat állandóan éri, a diószegieket és a székelyhídiakat nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriakat keletre fordulnak.”⁵⁰

Bihar megyében a Mária Terézia rendelete alapján elkezdett úrbéri rendezés 1769-ben indult. Az úrbérendezés anyagához szorosan kapcsolódó paraszti vallomások, a kilenc kérdőpontra adott válaszok elsőrendű forrásai a szabályozást megelőző évtizedeknek (melléklet). Ezekből megismerhetjük az akkori gazdasági helyzetet. A Bihar vármegyére vonatkozó anyagot Bársony István, Papp Klára és Takács Péter debreceni egyetemi tanárok dolgozták fel és tették közzé. Az úrbérendezés forrásai Bihar vármegyében című háromkötetes könyvükben. Innen tudjuk, hogy Bihar megye korabeli adminisztrációja nem mindenben követte a központi utasítást. Az úrbérendezés előzetes összeírását, a faluvallatását végző bizottságok nem minden esetben járták sorra a falvakat. 1769 októbere és 1770 márciusa között behívták a falvak néhány lakóját a főbíróval és a jegyzővel együtt egy-egy uradalom központjába, vagy valamelyik jelentősebb településre, s ott vallatták meg őket a kilenc kérdőpontra. Az alábbi adatok csak a **Hegyközre** vonatkoznak:

Egyik településnek sem volt saját urbáriuma. Csak megegyezések, contractusok voltak a földesúrral, néha az is csak szóban. Vagy csak egyszerűen azt a taxát fizették, amit és amikor a földesúr behajtói kérték. A földesúrnak kilencedet fizettek minden földi termésből. Micskén, Tótiban, Szalárdon, Csatárban és Újlakon királyi dézsmát is fizettek. A szántást a földesúrnak legtöbbször négy, néha hat vonómárhával végezték. Ezek mellett más szolgáltatások is voltak, bizonyos események, vagy ünnepek alkalmával. Néhány példát ismertetünk, milyen sok fajta volt e szolgáltatás:

Csatárban: „A törvényes kilencedet mindenből kiadjuk a maga természetében valamint, hogy más szomszéd földesurak is aszerént szokták megvenni. Taxát közönségesen az egész helység fizet 303 rénes forintokat, 4 pulykát, 17 ludat, négy rucát, 120 tyúkot, 1600 tojást, 20 icce vajat, 7 zsákot, két borjút, 2 nyulat, ezenkívül a dézsmát is megadjuk.”

Pályiújlakon (Hegyközújlak): „A törvényes kilencedet mindenből kiadjuk maga természetében...A contractusban megjegyzett culinárékat eszerént prezentálja esztendőnként az egész helység, úgymint: pulyka 5, lúd 11, ruca 12, csirke 186, tojás 930, zsák 23, vaj icce 96. Ezenkívül három sátoros ünnepeken adni szokott ajándékok eszerént következnek: őz 2, madár 4, tyúk 4, ruca 1, nyúl 1, tojás 40, vaj icce 1. A királyi dézsmát is megadjuk.”

Szentimrén: „Az 1759. esztendő óta egynéhány ízben egy-egy esztendeig készpénzüil váltottuk fel a szolgálatot, úgymint 1758. és 1759. esztendőkbén, amidőn fizettünk 359 Rft-ot robota fejében, amellest 100 kapást a szőlőben itt való pincében, amikor szükség volt. Segítséggel tartoztunk tenni 800 szál abroncsrudat, adminisztráltunk hosszú utazásra egy szekeret, az uraság tisztjeinek a vármegyében szekerezést és levélhordást megtettük, amint az árendáról költ levél bizonyítja. Azonkívül taxában fizettünk 101 Rft 20 krt és naturálékat is úgy adtuk meg, valamint a következő esztendőben, tudniillik az 1760. esztendőre a méltóságos püspökségtől magunkat kiárendálván, tulajdon annyit fizettünk robota válságában és taxában, amennyit az előbbi esztendőkbén, hanem egy szekérral hosszú útra szaporodott az oblogatio. A naturáléknak praestatioja pedig ebből állott: 2 kakas pulyka, 20 liba, 3 ruca, 80 tyúk, 2100 tojás, 300 font hal, 7 zsák, 2 borjú, 1000 rák, 20 tekenős béka, 2 nyúl, 2 bárány, 2 malac, 15 icce vaj, 33 öl fa, pro anno 1761., szinte ezen árendatoriális oblogationak volt, hanem 1762. esztendőben robota váltságunk szaporodott és fizettünk 380 Rft-ot, egyébiránt a többi praestatio az elébbeni esztendő szerint megmaradott. Most folyó 1769. esztendőre is magunk instantiájára méltóztatott minket az földesuraság árendatoriális conventióra

ereszteni és robota váltságul fizettünk 300 Rft-ot, és taxa elébbeni esztendő mód szerint megmaradott. Az idevaló szőlőnek mindenemű munkáját megtenni, melynek egy-egy munkája 160 kapást kíván, 50 öl fát vágni és az határunkon lévő téglakemencéhez szállítani, azonkívül Váradra 50 öl Tüzfát adminisztrálni, azon említett határunkban lévő uraság szőlőjében 200 szekér trágyát vinni, és széjelhányi a szőlőben tartozunk...”

Tótiban: „...mint az 1761. esztendőben az úr, tekintetes Baranyi Gábor Micskén uraság székét tartatván azon törvényszéki kinek-kinek a conscriptio szerint, valamint a micskeieknek, nekünk is írásban kiadatott; ki mit tartozik az uraságnak adózni, és mennyi számú szolgálatot tenni, úgymint: az egésztelkes gazda 1 Rft taxát, 1 icce vajat, 10 tojást adni, 1 öl fa vágást vagy hordást, és 52 napi marhával vagy 104 napi gyalogszeri szolgálatot tenni a kétszeri vadászaton kívül... az 1768. esztendőben... mostani ideig bizonyos szám nélkül, amint az uraság kívánja tesszük a szolgálatot. Hanem a taxát minden esztendőben el szokta engedni az uraság... minden fejős tehéntől 1 meszely vajat, 2 csirkét és akinek volt egynéhány tojást vettek.”

A továbbiakban megtudjuk, hogy e vidéken elég kevés a szántó-föld, azok is soványak, de trágyázást nem alkalmaznak. A széna elégséges, de egy kemény tél után, vagy amikor az árvíz elönti a kaszálót, kénytelenek máshol is vásárolni. A legelő nem elégséges az állatok számára, néha a szomszéd határára hajtják legeltetni a marhát. Ez gyakori például Micske, Szentlázár és Királyi határában. Víz a marhák itatására általában jó minőségű és mennyiségű, de Száldobágnál a marhák itatására nincs jó ivóvíz, gyakorta Várad alá, a Körös vizére hajtják itatni a csordákat. Malom mindenütt van a közelben, nem kell messzire menni az őrlés kedvéért. Minden faluban engedélyezett a „korcsmáltatás Szent Mihály napjától Szent György napjáig”. Sőt egyes helyeken, ahol sok a szilva, „korcsmároltathatnak a földesuraság engedelméből pályinkát is.”

Bihar megyének a 18. század egészében komoly nagyságrendű, elsősorban az érmelléki és a váradi járásban (rézaljai dombokon) kon-

centrált szőlőterületei voltak. Csatáron a szőlőhegyen „számos idegen úr és közrendű ember” szőlője volt, s az odavaló szegénység, ha akarta kenyerét kereshette a külső emberek szőlőjének művelésével. A Királyiban lakó szőlősgazdák mércéje a micskei bor, melynek a termelői viszont kiemelik, hogy az híresebb, mint a rézaljai, vagy a laksági. Poklosteleken a kevés helyi szőlő jó időben jó bort terem. Jó bortermő szőlőhegyek találhatóak Sítér és Sítervölgye határában is. Szentlázáron a lakosok felének hegyi szőlője van, s a boruk olyan jó, mint a már említett micskei. A szentimrei hegyen termett bor 1 máriással drágább, mint a laksági.

Több azoknak a helységeknek a száma is, ahol kerti szőlőt művelnek. A szőlőtermesztés nem feltétlenül a település határában folyt, hanem a kisebb-nagyobb távolságra lévő, jó minőségű bort termő szőlőhegyeken. Jákóhodoson jegyezték fel, hogy szőlőhegy ugyan nincs a határban, a földesurak azonban a kovácsi szőlőhegyet a „vigyázásuk és a gondviselésük alá” bízták, s szőlőik – nekik és idegeneknek is – ott vannak. A nagytótfalusiak „a váradi, csatári, szentjobbi, szentimrei, diószegi szőlőhegyekre szoktak pénzért kapálni jární”. Pályiújlakon „vayon a határunkon nevezetes és jó bort termő szőlőhegy, ahol más külső érdemes embereknek is szőlői vannak. Szalárdnak nem nagyon volt szőlője. Ellenben a szegények a környékbeli szőlőkbe jártak kapálni, „s szüretük alkalmával szekereikkel bérért Debrecenbe és máshová hordják a borosgazdák borát”.

A **szőlő-gyümölcsös** együttes előfordulása egyaránt megtalálható volt szőlőhegy (Csatár, Diószeg) esetében, illetve olyan falvaknál, ahol csupán kerti szőlő volt (Fegyvernek). Általában úgy jellemezték, hogy kevés gyümölcsfa van, főleg a szőlők aljában. Pályiújlakon „többnyire mindnyájunknak vayon feles gyümölcsöse, melynek gyümölcsét Váradon szoktuk leginkább eladni”.

A termesztett gyümölcsfajtákat tekintve csak korlátozott érvényű megállapítást tehetünk. A feljegyzések jórésztében csupán a gyümölcsös kifejezés szerepel, az azonban már nem, hogy pontosan mit termesztettek. A konkrét megnevezést tartalmazó beírások alapján úgy látjuk, hogy a legkedveltebb, legelterjedtebb gyümölcsfa a szilva volt. A szilva mellett az alma is kedvelt gyümölcs volt. Csatáron a telkek

és a szőlők végében szilva és egyéb gyümölcsfák voltak, közülük híres a cseresznye, Síterben pedig a gesztenye termesztéséről vannak bejegyzések, „szép pénzt kapnak érte”.

A paraszti háztartások mindennapi ellátásához nélkülözhetetlen zöldségfélék túlnyomó többségét saját maguk termesztették, főleg a házkörüli kertekben. Leginkább káposztát, répát, hagymát, petrezselymet, babot termesztettek.

A paraszti háziipar egyik legfontosabb alapanyagát, a kendert széles körben termesztették Bihar megyében az úrbérrendezés körül is. A kendert termesztő falvak zömmel a folyók közelében találhatók. Legtöbb helyt lejegyezték, hogy „kenderáztató vizünk jó vagyon”.⁵¹

Jelentős volt az **állattartás** is ezen a területen. Az **ökörállomány**, bár számszerűen gyarapodik, mégsem elégséges a földműveléshez. Általában a kétökrös gazdák domináltak, de az állományt a jobbágyok alig 30%-a birtokolta. Ebből következik, hogy a jobbágygazdák rákényszerültek, hogy földjüket közösen, „cimbórában” műveljék meg. Ha nem rendelkeztek igaerővel, kénytelenek voltak más kiegészítő jövedelem után nézni. A lóirtás az, amely kiségti az ökörhiányt.

A **lóállomány** növekedése a 18. században csak részben oldotta meg az igaerőben jelentkezett hiányosságokat. Ez azért volt így, mert a lovak nem mindig ott voltak találhatóak, ahol ökörből volt kevés. Sok esetben jelentős ökörszámmal rendelkező gazdák kezén találunk ugyancsak jelentős lóállományt. Ugyanakkor egyesek fuvarozással keresték kenyerüket. De a felesleggel rendelkező gazda is lóval fuvarozhatta terményeit, portékáit Debrecen, Várad vagy valamelyik közlelbi mezőváros piacára. A Hegyköz kisebb gabona vetésterülete és a jelentős kiterjedésű szőlőterületek is feltételezik, hogy elsősorban nem szántásra használták a lovakat.

A haszonállatok többi fajtáit – mint a szarvasmarha, sertés, juh, kecske – táplálkozás és értékesítés céljából tartotta a lakosság. A **tehéntartás** elsősorban a tej és az abból nyerhető túró, tejföl, vaj, sajt miatt bírt fontossággal. A tehénállomány fokozatosan gyarapodott a 18. században. Szembeötlő volt a mezővárosok állattartó kedve a váradi járásban.⁵²

Nem minden település rendelkezett elég legelővel és réttel, ráadásul a gyakori áradások is tönkretették. Ezért bizonyos időszakokban legelők és kaszálók bérlésével pótolták a hiányt.

A **sertésenyésztés** szintén a lakosság élelmézésében játszott szerepet. Eltartásában ekkor még döntően a makkoltatás bírt fontos szereppel, a Hegyköz pedig akkor még bővelkedett erdőben. De a mocsaras, vizenyős területeken is megtalálták a táplálékukat. Mivel a makkoltatás földesúri előjog volt, ezért ennek igénybevételéért a jobbágyoknak fizetniük kellett. Az erdőterület csökkenése és a fizetési kötelezettség a kukorica fokozottabb felhasználásához vezetett az állattartásban, ez pedig a kukoricatermelés fellendülését vonta maga után. Az 1692., 1720. és 1743. év összeírásaiban szemlélhető dinamikus növekedés a sertéstartó települések számában oda vezetett, hogy 1753-ra általános lett a sertéstartás.

Igénytelen a **juh** és **kecske** a legelő minősége szempontjából. Elsősorban a tej és túró, kevésbé húsa miatt tartották. A század közepétől a gyapjából készült ködmön a ruházatkodásban is szerepet kapott. De a pásztorok számára az eladásból származó bevétel sem volt közömbös. Állományuk elsősorban a váradi járásban növekedett. 1743-ban már kevesebbet tartottak számon, melynek oka, hogy növekedett a sertés- és a tehéntartás.

A **méhészet** szintén jelentős volt. A legnagyobb előfordulást az Érmelléken találjuk, de a Hegyköz szinte minden településén előfordult. A kaptárak száma 1720-ig jelentősen nőtt, de az 1753-as összeírás szerint lecsökkent. Ezt befolyásolta az időjárás is, mivel egy-egy korai vagy késői hideghullám nagy károkat okozott a méhállományban. Ennek ellenére 1753-ban a Hegyköz élen állott az egy településre számított kaptárszám esetében. Így Csatáron 68, Hegyközkovácsiban 18, Hegyközszáldobágyon 15 kaptárt írtak össze. Az 1763-as összeírás szerint Csatárban még mindig 66 kaptárt írtak össze, de Hegyközkovácsi és Hegyközszáldobágy már nincs a kiemelkedő kaptárszámmal rendelkezők között.

Összesítve e terület 18. századi mezőgazdaságát: gabonából gyengébb eredményt értek el, hiszen kukoricából, zabból, rozsból, árpából és kölesből a megyei átlagszintnél kevesebbet vetettek el. Ökörből a

megyei átlagszint felett tartottak, de lóbból, tehénből, sertésből és juh-ból ezek a települések kevesebbel rendelkeztek, mint az átlagérték. A szőlőtermesztés ennek a területnek az egész arculatát meghatározta és a fő megélhetési forrást jelentette.⁵³

A paraszti termelőtevékenységben a 18. században is jelentős szerepe volt az erdő hasznosításának. Mint már utaltunk rá, a megye nagy részét erdő borította, s ebből úgy tűnik, volt elég tűzi- és épületfa. De az irtásföldek növekedésével erősen csökkent az erdők területe. A fennmaradt összeírások arról tudósítanak, hogy Érfancsikán új irtásföldek vannak, Monospetrin volt korábban erdejük, de kiirtották, sőt még vannak irtani való földek. Tótiban úgy értékelték, hogy van elég irtani való földjük, hiszen a műveletlenül hagyott szántóból lett az erdő egy része. Ezen a hegyes-erdős vidéken a szőlőterület kialakítása is irtás útján ment végbe. A hegyi szőlők borának minőségét a micskei és tóti hegyek italához mérték.

Meg kell még említeni, hogy a pálinkafőzők és a birtokosok serfőzői is ritkíthatták némileg az erdőt. Ennél veszélyesebb lehetett a mészégetés és faszén készítése, de ezek nem voltak jellemzőek ezen a területen.

A hegyeket elhagyva már a század első harmadában, különösen az érmelléki és sárréti járásban, több falu lakói panaszolják a fában való szegénységüket. Szentimrén például épületfa egyáltalán nincs, tűzifa is alig. Több település lakóinak kellett szomszédos területekről, prédiomokról a fát szállítania. A dombokon levő települések számára mind a tűzifa, mind az épületfa elegendő mennyiségben van, s ingyen, sőt néhány helyen eladásra is igénybe vehetik az erdőt, mint Tóttelek, Sítér, Sítervölgy. A bihariak részére a tótteleki erdőről enged az uralás fát hordani. Épületre valóért szekerenként, tűzre valóért pedig marhánként egy garas fizetése fejébe. A tótteleki erdőről szereztek fát a csatáriak is. A csohalyiak tűzifát a saját, épületfát pedig a szentjobbi erdőről hozták. A sárszegiek is a szentjobbi erdőből kapták a tűzifát. Jákóhodos határában nincs tűzifa, „a sok közöttük való szegénység rekettyével tüzelget”, a marhás emberek pedig a szomszéd határokból szereznek fát. Tüzelni való nád annyi van, hogy más falunak is eleget eladhatnának. Paptamásin a rekettyén, cserén kívül semmi más, Pályiújlakról hoznak épületfát.

Az erdő, különösen a tölgyerdő léte vagy nem léte alapjaiban szabja meg a makkoltatási lehetőségeket. Tölgyerdő önmagában még nem bizonyítja feltétlenül ezt a lehetőséget. Hegyközsáldobágyon például nem tartanak kijáró sertéseket. A makkoltatásért díjat kellett fizetni a földesúrnak. A települések jelentős részében 8 poltura a sertésenként fizetett makkoltatási díj, 6–8 poltura Csatár, Szentlázár, Vámosláz helységeknél. Fegyverneken a makk természetől függően fizetnek. Ugyanakkor a makkoltatás is veszélyeztette a faállományt. De „makktermő fát nem szabad kivágni”.

Fényes Elek 1851-ben, Magyarország Geográfiai Szótárában a következő adatokat ismerteti: Száldobágy: 2000 hold erdő, 1045 hold szőlő, Hegyközújlak: 1600 hold erdő, 900 hold szőlő, Csatár: 1320 hold erdő, 1000 hold szőlő, Hegyköztóttelek: 310 hold erdő, 130 hold szőlő, Latabár-pusztá: 678 hold erdő, Síter: 1000 hold erdő, 200 hold szőlő, Bihar: 2700 hold szőlő, Hegyközkovácsi: 386 hold szőlő, Szalárd: 900 hold erdő, Hegyközszentimre: 507 hold erdő, 970 hold dézsmás szőlő, 102 hold taksáskerti szőlő, 100 hold majorsági szőlő, Szentjobb: 1600 hold erdő, 700 hold dézsmás-, 200 hold majorsági szőlő, Hodos: 158 hold erdő, Farnos: 800 hold erdő, Hegyközszenmiklós: 4000 hold erdő, 800 hold szőlő.

Már a század első harmadában készült összeírások alapján is jól elkülöníthetők egymástól a főbb **piaci körzetek**. A megye két legnagyobb felvevőhelye Várad és Debrecen volt. Váradra szinte a megye minden részéből szállítottak árukat a falvak lakosai, míg Debrecen elsősorban a sárréti és az érmelléki járás településeinek biztosított piacot. De jelentősek voltak Szalárd, Diószeg, Margitta piacai is. A paraszti bevallásokban sok szó esik az útviszonyokról, s csak töredékük tudósít „alkalmas utakról”. Ismétlődően visszatérő bejegyzés: „a hegyek között nehéz az út” zömmel a Váradra és Belényesre vezető utakat jellemezve. „Alkalmatlan és bajos utakat” emlegetnek Síter és Sítervölgye lakói, míg a kővágiak kimondják, hogy „rossz a Váradra és Margittára vezető út”.

Mit vittek a piacra? Számszerűen legjelentősebbnek a bor, a gyümölcs és a pálinka értékesítése látszik. A bort tekintve meghatározó a nagy szőlőtermesztő vidékek szerepe, míg a gyümölcs csak részben

került ki erről a tájról. A zöldségfélék értékesítése igen korlátozott mértékű volt. A marhát főleg a váradi piacra vitték. Ott találjuk viszont a piacokon a meszet, nádat, gyékényt, fát, üveget, szénát, s természetesen a sót.

Az első magyarországi népszámlálás – 1784–1787

Magyarország első népszámlálását II. József rendelte el 1784-ben. Ez a népszámlálás a 18. századi népességtörténetünk legfontosabb forrása. Az 1784–1787. évi népszámlálást nemcsak azért minősíthetjük a szó mai értelmében is népszámlálásnak, mert külön e célra létrehozott, a megyei vagy egyházi közigazgatástól független szervezet hajtotta végre, a népesség valamennyi rétegére és a korabeli Magyarország polgári igazgatás alatt álló egész területére kiterjedt, hanem azért is, mert a népességi adatokat különböző szempontok szerint részletezte, összefüggéseit sokoldalúan tárta fel. II. József népszámlálása nemcsak a népesség vagy a katonaköteles férfiak számát tudakolta, hanem egyénenkénti adatfelvétel alapján a nemek, családi állapot, foglalkozás, illetve társadalmi helyzet szerinti megoszlást is figyelembe vette, adatokat gyűjtött a vándormozgalomról, bizonyos határok között feltüntette a férfi népesség kormegoszlását és feldolgozta az egy házban lakó családok (háztartások) számára és összetételére vonatkozó adatokat is.

A 18. században és azt megelőzően az uralkodók elsősorban adózási és katonai célokból iratták össze a népesség különböző rétegeit. Az adófizető háztartások számának megállapítása volt a 15. századtól kezdve ismert dicális összeírások célja. A terményekből fizetett egyházi tized és a földesurat illető kilenced mennyiségét tüntették fel a dézsmajegyzékekben, az úrbéresek szolgáltatásainak ellenőrzésére szolgáltak az urbáriumok. Az állandó katonaság eltartásának költségeit az 1715. évi országos összeírás alapján kívánták az adózókra hárítani, és ezeknek az adatoknak a tökéletesítésére voltak hivatva az 1720-ban és 1728-ban megismételt országos adatfelvételek. A 17. század végétől kezdve készülő megyei összeírások az adóterhek szét-

osztásának alapjául szolgáló vagyoni állapotot tudakolták, míg az egyház a hívők számának megismerése és részben a plébániák jövedelmének megállapítása érdekében tárta fel az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben és lélekszám-összeírásokban a helységek népességének számát. Mária Terézia 1769-ben az éhínség megismétlődésének elkerülése céljából íratta össze megyénként a termés mennyiségét, majd később a lélekszámot is.

Az összeírások sorozatában az 1770-ben országosan elrendelt, egyházi szervek adatgyűjtése alapján készülő lelkek – *Conscriptio Animarum* – új fejezetet jelent a népesség számának meghatározása terén. A lélekszám-összeírások anyakönyvekből származó adatai nem tekinthetők teljesen megbízhatóknak, azonkívül az egyre növekvő uralkodói hatalom számára jórészt ellenőrizhetetlenek. Valószínűleg ez a kettős ok szolgáltatja az alapot az 1777. évi pátens kiadására, amely az örökös tartományokban 1777. november 1. és január 1. között végrehajtandó népszámlálásról intézkedik. A népszámlálásokról szóló rendelkezés bevezetése szerint mindenkit össze kell írni, bármilyen felekezethez, rendhez, osztályhoz tartozik. Ez azért is jelentős, mert eddig a nemességet nem írták össze, így a népesség összlétszáma pontatlan volt. Ezt az 1777. évi népszámlálást Magyarországon nem hajtják végre. A magyar nemesi előjogok között a megszámlálás alóli mentesség is szerepelvén, a nemesség hosszú időn keresztül megakadályozta, hogy vagyoni és számbeli állapotáról az uralkodó tájékozódhassék.

II. Józsefnek tehát rendelkezésére állnak a tartományok népesedési adatai és csak Magyarország van abban a szerencsétlen helyzetben, hogy népessége nincs összeírva. Pedig a császár nagy horderejű politikai, gazdasági, kulturális reformokra készül és tervei végrehajtásához szüksége van a nemesség, a katonaköteles korú népesség, az iparosok, földművesek számának ismeretére. 1784-ben a következőket írja gróf Esterházy Ferenc magyar főkancellárjának:

„Bizonyos dolog, hogy a lélekszám növelése az állam boldogságát, gazdagságát és tekintélyét is növeli. Ilyen növekedést csak az igazgatás minden ágában tett helyes intézkedésekkel lehet elérni, viszont nem lehet az erre irányuló törvények és intézkedések hatását helyesen megítélni, még kevésbé azokat jól kiválasztani és elrendel-

ni, ha nem ismerjük az ország valódi népességszámát s nem vagyunk állandóan tájékozva annak növekedéséről illetve csökkenéséről.

Márpedig Magyarország és Erdély még abban a szerencsétlen helyzetben vannak, hogy népességük nincs összeírva, s nem is ismeretes pontos létszámuk, mert a papok és megyék mostani összeírásai teljesen hamisak... Elhatároztam, hogy véget vetek ennek a helytelen állapotnak... összeíratom és a házakat számmal láttatom el... Magától értetődik, hogy a honoratorok, nemesek és mágnások közül senkinek sem kell huzódoznia attól, hogy családjával összeírják, kastélyait megszámozzák, minthogy magát a Császári Palotát is megszámozták, és politikai tekintetben mindenki fogyasztónak számít.”⁵⁴

Elrendeli, hogy a „generális összeírás tétessék az ország törvényhatóságai által, a katonai rend közreműködésével”. Nem a nemességnek a népszámlálással kapcsolatosan várható és több megyében valóban fegyveres tettelegességig fajuló ellenállása készítette a császárt a katonai összeíró biztosok kirendelésére, hanem e tekintetben is a korábbi gyakorlatot követte. Az 1777. évi rendelet szerint ugyanis az ausztriai és csehországi örökös tartományokban is résztvett a katonaság a népszámlálásban.

A megye, vagy a szabad királyi város által kirendelt polgári biztos és a katonai összeíró biztos járasonként, településről településre haladva, a helyi lelkipásztor közreműködésével házanként számolta meg a népességet, illetve egyénenként töltötte ki a megszámlált nevének és egyéb adatainak felírásával, két példányban, az előnyomtatott „Egyéni ház- és családi ívet”. Az egyik példány a községnél, a másik példány a katonai biztosnál maradt. Az összeírás sikere érdekében a nyomtatványokat és az utasítást német nyelven kívül a lakosság nyelvén is kinyomtatták. Az összeíró biztosok külön táblázaton községi összesítést készítettek, amelyekben minden családnak, a házak számozása rendjében, egy-egy sora volt. A községi összesítés négy példányban készült, kettő a községnél maradt, a harmadikat a megye, negyediket a kerületi katonai parancsnokság kapta meg. A megye és a katonai parancsnokság a községek adatait összesítette és a Helytartótanácsához, illetve a Hadfőparancsnoksághoz terjesztette fel és megküldték a bécsi kormány szerveknek is.

A házak számának sorrendjében haladva minden házról önálló kérdőívet töltöttek ki. A kiadott rendelet szerint valamennyi lakott vagy lakatlan házat, a lakóházakon kívül minden más épületet is (kastély, vár, városháza, kórház, árvaház) számba vettek. Az egyéenkénti ház- és családi ívbe családonként írták be valamennyi megszámlált nevét és adatait. Ha egy házban több család lakott, mindegyik önálló sorszámot kapott. A család megjelölése, fogalma tulajdonképpen a háztartás fogalmát takarja. „Egy familiához számlálatnak mindazok, és következésképpen azon egy Arkus Familia Táblájába irattatnak be, valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdasszonytól, közönségesen együtt táplálatnak és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak, akár ezek Házások légyenek, akár nem...” A családfővel közös háztartásban élő házaspárokat tehát éppen úgy ide sorolták, mint a házi szolgákat, inasokat, urasági tiszteteket stb., ha külön háztartásuk nem volt. A városokban a jómódú polgárság cselédtartása, a mesterlegények és inasok emelik meg a közös háztartásban élők számát. A helyes szóhasználat ezért feltétlenül a háztartás és nem a család szó. A rendelet szerint a magányosan élő személyeket is önálló familiának kell tekinteni.

A férfi népesség besorolása a következő szempontok alapján történt:

Papok: valamennyi vallásfelekezet papjainak számát tartalmazza. A protestáns, görög katolikus és görögkeleti papok fiúgyermekait a zsellérek között kellett feltüntetni, korukra való tekintet nélkül, tehát a más rétegeknél külön kimutatott 1–12 és 13–17 éves gyermeket is beleértve. Nemesek: a rovatba a nemesi családok valamennyi férfi családtagját jegyezték be korra való tekintet nélkül.

Tisztviselők és honoratiorok: ide tartoztak a királyi szolgálatban álló nem nemes férfiak, akár alacsonyabb, akár magasabb tisztséget töltöttek be. A felsőfokú képzettségű orvosok, ügyvédek, a földesurak „előkelőbb” tisztjei: tanácsosai, udvari kapitányai, jószágigazgatói, fővadászmesterei és más „tisztelegesebb Karakterű” férfiak is itt írtak össze. Fiú gyermekeik azonban nem ide, hanem a papok gyermekeihez hasonlóan a zsellérek rovatába kerültek, bármilyen korúak voltak.

Parasztok: „Ebbe a rubrikába valók mind azok, valakiknek vagy magok Saját vagy pedig Arendás Földjük vagyon, hogy ők egy egész, három fertály, fél avagy egy fertály Sessãoju Parasztot, avagy Jobbágyot tésznek, avagy némely Tartományok szokása szerint, Szőlő Mívesek vagy Kapások”. A hangsúly tehát a földterület birtoklásán van az úrbéres telki állomány általánosan használt telekkategóriái szerint, kirekesztve a negyed teleknél kisebb földterületeken gazdálkodó, zsellérnek minősített mezőgazdasági foglalkozásúakat.

Zsellérek: „Házi és kerti zsellérek és másképpen a Táplálásnak státuszához és az Ország foglalatosságihoz tartozók”:

1. Itt szerepelnek mindenekelőtt azok a házas és özvegy férfiak, kiket az előző rovatokban nem tüntettek fel. A rendelet azt csak általánosságban fejezi ki és közülük külön csak a „Házi-Lakók, Kerti-Lakók, Vintzellérek, Napszámosok” csoportját sorolja fel, de nyilvánvaló, hogy itt elsősorban azokat a mezőgazdaságban foglalkoztatott rétegeket foglalták össze, akiket az egykorú szóhasználat inkább a zsellér, házatlan zsellér fogalma alá soroztak. Lényegében tehát a parasztok rovatában szereplő, negyed telkes jobbágyok alatti néprétegekről van szó, melynek száma e korban már országszerte jelentős volt.

2. A rendelet „A Földes Uraságok szolgálattyaiban lévő minden Tisztek és Szolgák, akár ezek a Gazdaság mellett, akár az Uraság Udvaratiba légyenek, ha szinte Nőtlenek is” ugyancsak nagy számú réteget is idesorolja. Ezek közül csak a „Libériát viselőket”, tehát az inasokat tartja az „Egyéb” rovatba sorolandónak.

3. „A Bányák, Só-Aknák, avagy más egyéb Országfoglalatossági, mint Hajókázás, Ország Ut-tsinálás, Erdő-Vágatás, Fahordó hajók, és efélek mellett örökös Kenyérben lévő, ha szinte Nőtlenek légyenek is”.

4. Az életkor alapján ebbe a rovatba sorolták mindazokat a férfiakat, akik 40 évnél idősebbek voltak. Ez a rendelkezés azonban nem vonatkozott a papokra, nemesekre és tisztviselőkre, sőt a rendelet szövege alapján az sem világos egészen, hogy a polgárookra és parasztokra is alkalmazták-e.

5. A katonai szempontok érvényre juttatását jelenti, hogy ide sorolták az igen kicsiny természetűeket, a nyomorékokat és testi hibában

szenvedő férfiakat is. Abból, hogy a katonai szolgálatra alkalmatlannak látszó kis termetűeket stb. Itt külön vették számba, arra következtethetünk, hogy az „Egyéb” rovatban összeírtak száma a katonai szolgálatra alkalmas férfiakkal volt azonos.

6. Végül itt tüntették fel a papok, valamint a tisztviselők fiúgyermekkeit.

Ebben a rovatban tehát lényegében az előzőekbe nem sorolható, katonai szempontból azonban még mentesített férfi népesség legkülönbözőbb csoportjait foglalták össze, így a parasztok kivételével a földművelésből élő férfiak közül a házasokat, a nemesi szolgálókat, az egyéb foglalkozásúakat teljes egészében, valamint a katonai szolgálatra testi fogyatékoságaik miatt alkalmatlan férfiakat.

Az Egyéb rovat tartalmazta a katonai szolgálatra alkalmas férfiak számát.

„Az asszonyi nép”, tehát a helységekben lakó összes nők számát tüntették fel, társadalmi helyzetük, koruk, családi állapotuk megkülönböztetése nélkül.⁵⁵

Az alábbi táblázat csak egy része a megyei nagy táblázatnak, amely a Hegyközre vonatkozik, valamint a rovatoknak is csak egy részét emeltem ki, amely inkább fontosabb számunkra:

A helység neve	Birtokos neve	Házak	Családok	Népesség	Frl.	Nő	A férfiak közül					
							pap	nemes	paraszt	zsellér	sarjadék	
											1-12	13-17
Almás	Csáky gr. cs.	18	20	126	64	62	–	–	1	26	26	9
Börzök	Csáky gr. cs.	139	148	771	408	363	1	–	36	134	155	42
Csanálos	Közb.	80	103	466	241	225	1	2	20	98	71	17
Csatár	Várad püspök	253	264	1221	604	617	2	50	33	211	199	59
Csohaj	Szentjóni apátság	101	118	627	323	304	1	–	71	67	96	21
Farnos	Várad premontrei.	56	67	309	164	145	2	–	37	33	43	10
Fegyvernek	Csáky gr. cs.	46	61	268	136	132	1	–	27	34	39	10
Hegyköz Kovács	Közb.	151	169	756	372	384	1	92	60	75	78	12
Hegyköz Pályi	Szilágyi Sámuel	160	164	709	361	348	1	15	–	154	129	44
Jákó Hodos	Közb.	134	171	707	352	355	1	2	81	79	85	21
Királyi	Közb.	99	114	557	273	284	1	1	66	64	49	23
Kővág	Haller János gr.	58	67	343	179	164	–	–	49	24	34	18
Micske	Közb.	164	205	873	442	431	2	36	51	128	114	38
Nagy Tótfalu	Csáky gr. cs.	107	117	589	307	282	1	–	35	106	101	24
Nagyvárad	Várad káptalan	616	915	3979	1882	2097	39	92	–	468	356	87
Páll Ujlak	Várad káptalan	147	152	695	355	340	1	16	27	126	113	35

EMA-PBMET

Poklos Telek	Közb.	98	116	576	300	276	1	31	18	90	100	19
Sárszeg	Szentjóni apátság	51	56	299	166	133	2	–	15	55	52	17
Sítér	Csáky gr. cs.	105	111	596	317	279	1	12	38	79	102	27
Sítérvölgye	Csáky gr. cs.	59	76	366	184	182	1	–	9	64	73	19
Szalárd	Csáky gr. cs.	277	312	1448	725	723	1	9	144	159	210	45
Száldobágy	Várad püspök	81	82	410	201	209	1	7	29	57	69	11
Szent Imre	Várad püspök	207	228	1008	505	503	1	15	31	169	182	35
Szent Jób	Dietrichstein gr.	211	222	1091	579	512	3	19	83	133	184	38
Szent Lázár	Baranyi Gáspár	75	90	442	227	215	1	–	17	83	80	15
Szent Miklós	Várad püspök	120	122	603	311	292	1	39	40	63	80	18
Szoldobágy	Közb.	67	82	390	194	196	1	7	30	51	58	11
Tóti	Közb.	126	147	697	359	338	1	16	30	113	100	40
Tót Telek	Várad püspök	28	28	126	73	53	–	–	17	12	20	7
Vajda	Közb.	118	126	594	301	293	1	1	14	108	114	24
Vámosláz	Baranyi Gáspár	84	110	541	259	282	1	–	35	85	84	20
Várad Olaszi	Várad püspök	714	1073	4569	2217	2352	73	240	–	634	397	88
Várad Velence	Várad püspök	216	331	1242	606	636	5	22	71	204	131	28
Bihar megye	összesen	51910	61145	316139	162428	153711	708	5148	24265	41318	48441	11558

Összehasonlításnak bevetem Várad három városrészét. E felmérésből a következőket állapíthatjuk meg: A térség legnagyobb települései Szalárd 1448, Csátár 1221, Szentjobb 1091, Szentimre 1008 lakossal, a legkisebb Almás 126, Tóttelek 126 lakossal. Általában a családok száma valamivel több a házak számánál. Jákóhodoson 37-tel, Micskén 41-gyel, Vámoslázon 26-tal több a családok száma, ami azt jelenti, hogy a házak 20%-nál két-két családdal számolhatunk. Szalárdon, Szentimrén, Tótiban a házak 10%-ban élhetett két-két család. Általában egy családban 4–5 személy élt, beleértve a gyermekeket is. A férfiak létszáma szinte mindenütt több mint a nőké, sőt van ahol feltűnően több, de ez magyarázható a fiúgyermek nagy létszámával is. Így Szentjobbon 67-tel több a férfiak száma, de a lakosság 20%-a fiúgyermek, Síterben 38-cal több, de a fiúk száma 21%, Sárszegen 33-mal több, 23% fiú mellett, Borzikon 45-tel több, 25% fiú mellett. Általában a papok száma egy, ott jelenik meg kettő, ahol két felekezet található. Feltűnően sok nemes élt Hegyközkovácsiban, 92, a lakosság 12%-a, Csátárban 50 (4%), Szentmiklóson 39 (6,4%), Micskén 36 (4%). Ellenben a zsellérek sokkal többen vannak a több földdel rendelkező parasztoknál. Átlagban a lakosság 17–18%-a. S ez folyamatosan növekszik, ami az elszegényedést jelzi. Vannak kivételek. Ott jobb a helyzet, ahol a közbirtokosságé a föld, így Hegyközkovácsiban, Jákóhodoson, Királyin, ahol több a nagyobb földdel rendelkezők száma, mint a zselléréké.⁵⁶

Mielőtt rátérnénk egy másik téma tárgyalására, ismerkedjünk meg a 18. század egyik szörnyű csapásával, a pestisjárvánnyal. E járvány Bihar megyei következményeiről Dávid Zoltán készített tanulmányt, s megállapítása szerint 33%-os népességcsökkenést okozott: Biharban 34900 ember esett áldozatul. Az 1738-ban Nagyszeben tájáról induló járvány októberben már Nagyszalontát érintette. 1738–40 között 22 településről tudunk a magánföldesúri falvak közül, amelyek átéltek a pestist. 1742–43-ban, a második hullám alkalmával pedig 13 község szenvedte a vészt. (Hegyközpályi előbb 123 férfit és 105 nőt, majd 1743-ban 85 személyt veszített.) De vannak még inkább pusztult helységek: Berettyóújfalu 930, Margitta 616, Szalonta 1021 személyt tudhat áldozatnak. Ez erősen megtörte egyes település népesség-gyarapodásának ütemét.

Az iskolák szervezése

A 18. század másik fontos eseménye az iskolák szervezése volt. Bunyitay Vince szerint Biharon a középkorban is volt népiskola: „Történeti adatunk nincs ugyan rája, mindemellett semmi kétség benne, hogy míg Köleséren, Telegden, sőt az éppen igénytelen Örvénden is találunk a középkorban népiskolát, ilyen Biharon sem hiányzott.” Az iskolák szervezési éveire vonatkozó adataink Fényes Elek 1851-ben megjelent Geographiai Szótárából ismeretesek. A legrégebbi ismert adat Hegyközpályiról van, ahol 1700-ban református vegyes iskola létesült.

További adataink: Tóti 1700 eleje (református vegyes – nincs pontos adat), Csatár 1703 (katolikus vegyes, a református fiúiskoláról nincs adat), Hegyközsárdobágy 1730 (református vegyes iskola), Micske 1730 (ref. fiú és leány, a katolikusról nincs adat), Sítér 1753 (ref. fiúiskola), Hegyközkovácsi 1760 (ref. vegyes), Hegyközszentimre 1765 (ref. fiú), Szentjobb 1774 (r. kat. vegyes, ref. vegyes?), Hegyköztóttelek 1788 (kat. vegyes), Hegyközsztentmiklós 1800 (ref. vegyes), Bihar 1828 (kat. vegyes, ref. vegyes?), Sárszeg 1828 (g. kat. vegyes), Kővág 1834 (r. kat. vegyes), Szentlázár 1836 (g. kat. vegyes), Fegyvernek 1846 (r. kat. vegyes), Biharcsanáros 1871 (görög katolikus vegyes), Jákóhodos 1873 (községi fiú- és leányiskola), Berettyócsuhaj 1873 (állami vegyes), Sítervölgy 1888 (g. kat. vegyes), Poklostelek 1896 (állami vegyes), Szalárd 1898 (községi fiú és leány, a felekezetről nincs adat). A három utóbbinál az egyházi iskolákra vonatkozóan nem találtam adatot, hasonlóan a Vajdán alakult református vegyes, a Hegyközújlakon alakult kat. vegyes és ref. fiúiskolákról sem.

Táblázat az induló anyakönyvekben levő első bejegyzések alapján⁵⁷

Helység	Év	Család száma	Iskolába járnak		Nem járnak iskolába		Tiszteletes	Tanító
			Fiú	Leány	Fiú	Leány		
Csatár	1730	240	51	29	23	40	Sam Bartok	
Hodos	1755	122	38	27	15	17	Petr Sándor	
Kovácsi	1760	140	50				E. Kállai	
HPályi	1753	155	31	25	9	15	Joh Fodor	
Síter	1751	96	52	30	5	5	Joh Kádár	Joh Domokos (fiú) Con Szilágyi (leány)
Szalárd	1750	270	69	73	30	30	Bened Bojti	Ben Bányai (fiú) Fr. Szilágyi (leány)
Száldobágy	1765	67	20	20			Mich Tiba	Georg Miskolczi
Hújlak	1758	148	22		20			

Bejegyzések az 1787–1788-as tanévről

Nomen Ekklesia	Család	Nomen pastoris	Tanító	Gyermek	Iskolás	Curator
Csatár	240	Sam Bartok Sen.	Dan Szebeni	87	47	Szép Sárosi
Hodos	120	Petr. Sándorfi	Andr. Kováts	28	22	Step Dobai
Kovácsi	143	Ioan Böszörményi	Mic Csengeri	35	15	Step Katona
Hegyköz-pályi	145	Ios Sullyok	Geor Kereszturi	35	16	Petl Gajjik
Síter	98	Ioan Kadar id	Joh Domokos	35	25	Mich Siteri
Szalárd	276	Alex Mata id	Ben Bányai	79	73	Geor Körösi
Száldobágy	68	Mic Tiba id	Stef Miskolczi			Mic Egyed
Hújlak	140	Mart Bartók	Mic Batori	22		
Pályiújlak	78	Ios Varadi	Step Banfi			

A HEGYKÖZ A KORSZERŰSÖDÉS ÚTJÁN

A vizek szabályozása – harc az árvizek ellen

A Berettyó a Tisza melletti triász kori mészkőplató tövében található karszt-forrásokból ered. Levezeti a Somlyói-medence délnyugati részének vizeit, miközben áthalad a nagyfalui eróziós medencén. Margittától nem messze, a Bisztra beömlése után ér a Hegyköz vidékére, ahol nagyon széles völgyet hozott létre a Rézalja és az Érmelléki dombok között. E széles lapályon a múltban Poklostelektől kezdve, de különösen Szalárdtól, ahol már az alföldre lép, a lejtő kis esése miatt erősen kanyargott, meánderezett, sok helyt elmocsarasítva a területet, főleg a Sárrét lapályán. Számtalan árvizet jegyeztek fel: 1746, 1750, 1774, 1782, 1784, 1788, 1806. Ezek méreteiről kevés adat maradt fenn, de az 1816, 1830, 1855. évi árvizekről tudjuk, hogy az utóbbi időszak legnagyobb áradásai voltak, s úgyszólván kitöltötték a Körösök és a Berettyó egész völgyét. A legmagasabb árvíz az 1879-es volt, mikor a víz, az időközben felépített védőtöltéseket átszakítva, elárasztotta az egész vidéket.⁵⁸

E völgy iszappal való feltöltését elsősorban az itt épült malmok gátjai idézték elő. Az eredeti meder, a malomgátak által feliszapolva, alkalmatlanná vált a víz levezetésére, s a víztömeg a mederből kiszorítva, oldalt, új medret igyekezett magának létrehozni. De ezeken az oldalágakon épített újabb malmok gátjai ezeket is eliszaposították, s ez így ment ágról ágra, mely nagy kiterjedésű mocsarak keletkezéséhez vezetett. Huszár Mátyás mérnök 1823-ban így ír a Berettyó vidékéről: „Ezen vidéken ne keress a folyó szabályozására készült műveket, hiszen a folyó medre az árvizeknek negyedrészt sem viszi le, s annak folyását közép vízálláskor a molnárok tetszése határozza meg. Gyakran volt módom látni magas gátakkal és partokkal bíró malmokat, s habár nem volt örölni való gabona, s bár az árvíz már szerteszéjjel elterült, a malomnál lévő zsilipeket mégis teljesen zárva tartották.”

Már 1613-ban, II. Mátyás uralkodása idején, törvény mondja ki, hogy „az árvizek kiöntései ellen megengedettett a töltések építése”. Ez arra enged következtetni, hogy az árvíz elleni védekezés, a gátépítés, már a 17. században kezdetét vette, de minden rendszer és terv nélkül. Ezek nyomai ma már nem láthatók. Még a 18. században sem beszélhetünk valódi árvíz elleni védekezésről. A folyók medreiben létesített malmok miatt a víz nem tudott akadálytalanul lefolyni, ezért az 1751. évi törvényhozás megalkotói remélték, hogy „az ily kártékony vízimalmok átalakításával, vagy elbontásával a vizeknek szabad lefolyást engedve a kiöntések okozta kártételeket csökkenteni és a vizen való közlekedést s azzal együtt a kereskedelmet is előmozdítani” tudják majd.

A 19. században nagyarányú munkálatok indulnak meg. 1807-ben az I. Ferenc által kiadott törvény megengedi a birtokosoknak, hogy saját költségükön védműveket építsenek az áradások ellen. Még ugyanebben az évben, a vízimalmok káros hatásai miatt felmerült sok panaszra, elrendeli a malmok átalakítását vagy lerombolását. E rendelet, csak a Berettyón, 11 malmot érint. Egyes malmok fenékgátját lejjebb helyezték, zsilipekkel látták el, a folyó medrében a malom körül csatornázási munkálatokat végeztek. A malmok egy részét lerombolták (Esztárnál, Mezőtúrnál).

V. Ferdinánd intézkedéseket hozott a folyókon levő akadályok eltávolításával megbízott királyi biztosok kiküldetésére. Így 1808-ban báró Vay Miklós, 1828-ban gróf Zichy Ferenc, Bihar vármegye főispánja volt kiküldve, aki a vármegye képviselőivel és a nagybirtokosokkal értekezleteket tartott a völgy fontosabb helyein, ahol fontos intézkedéseket hoztak. Különösen jelentős volt az 1829. szeptember 1–5. között, Várad-Olasziban tartott értekezőlet, ahol megtárgyalták a legsürgősebb munkálatokat, s elhatározták a következőket: a Berettyón álló bakonyiszegei, a két Tombác-malom, a péterszegei, gáborjáni és hencidai malmok eltávolítandók, mivel nagykiterjedésű mocsarakat idéztek elő, „a Berettyónak a Sárrethen keresztül vonandó ágyának elkészültével a malmok gátjai (Kis-Marjától) Szent Jóbígig is elhanyagossanak, a Berettyó medre pedig ezen pontig az iszaptól kitisztíttassék és elágazásai eltöltessenek; a Szent Jóbtól Erdély határáig

levő malmok megfelelő zsilipekkel látassanak el; a kecskehalmi és Tihanyi János tulajdonát képező malom, melynek gátja a Vámos-Lázi és Szent-Lázári urbariális kaszálóknak és legelőknak az elöntését idézi elő... késelem nélkül romboltassék le.”

1829–34 között megépítik a 20,5 km hosszú Berettyó-csatornát, mely a Berettyó vizét a Sebes-Körösbe vezeti, a Sárrét kikerülésével, Bakonyuszeg és Szeghalom között.

Az 1836-ban hozott törvény kimondja, hogy a földbirtokosok kötelesek hozzájárulni a vízművek költségeihez, a haszonarány nagyságához mérten.

Az 1840-es IV. törvénycikk alapján egy országos bizottságot küldenek ki, hogy az országos műszaki igazgatóság közreműködésével tervezetet dolgozzanak ki a Körösök és a Berettyó szabályozására, „kiterjesztvén javaslatában a teljesítendő munkálatok mikénti kivitelére és felügyeletére, nemkülönben azoknak finansiális oldalára is”. Az 50 tagú bizottság sorában találjuk gróf Széchenyi Istvánt és gróf Zichy Ferencet is. A bizottság a tervezetet az 1843–44. évi országgyűlésnek beterjesztette ugyan, de annak tárgyalása a műszaki téren keletkezett nézeteltérések miatt elmaradt.

Az 1840-ben szentesített törvény rendelkezései szerint „csak előleges hatósági engedély mellett engedtetett meg a víziművek létesítése és tiltva van akármilyen alakban és módon mások megkárosításával a vizeket szabad lefolyásukban megakadályozni”. Kiemelkedő azon rendelkezés, mely szerint „panasz esetében a vármegyék köteleztettek a helyszínt küldöttségileg megvizsgáltatni és a talált helyzet-höz képest gondoskodni arról, hogy a károsnak talált vízi művek, közgyűlésileg hozandó határozatok alapján átalakíttassanak vagy megsemmisíttessenek”. Nagy jelentőséggel bírtak az 1844-ben életbe léptetett törvénycikkek, melyek a közmunka rendezésére vonatkoztak.

1845-ben császári rendelettel gróf Széchenyi István királyi biztosnak nevezték ki a Tisza völgyébe. Körutazását szeptember 27-én kezdte, s mindenütt, ahol megjelent, tanácsot adott, buzdított, a szabályozást és az azzal kapcsolatos ármentesítést a társulás útjára terelte, s ahol csak lehetett, ármentesítő egyleteket alakított. Így 1845. december 7-én a Körösök völgyében is megalakult egy ármentesítő tár-

sulat, Körös Szabályozási Társulat néven. 1845. október 15-én a Szegeden összehívott értekezleten megalakult a Tiszavölgyi Társulat, gróf Károlyi György elnöklete alatt. A társulat a vidéki osztályai – ármentesítő egyletek – részére alaprendeleteket és szabályokat alkotott, melyek a Tisza völgyének sikeres rendezésére vonatkoztak. Ezeket a szabályokat a Körös Szabályozási Társulat 1847. július 6-i közgyűlésén megvitatta és teljes egészében elfogadta.

1852-ben a társulat a Körös–Berettyó Szabályozási Társulati Választmány elnevezést vette fel, melynek elnöke báró Wenkheim László lett. Ebben az időszakban a Körös–Berettyó völgyében nyolc társulat kezdte meg működését, de munkálataik nem vezettek célhoz, mert működési körük nem foglalta magába az egész vízrendszert, s munkájuk nélkülözött minden rendszerességet. Ennek megszüntetésére a központi bizottmány, illetve az építészeti főigazgatóság a Körös–Berettyó völgyére egy általános szabályozási terv kidolgozását határozta el. Ennek alapján 1855-ben Szalárd és Kismarja között új mederbe terelik a Berettyót – Szalárdtól Jákóhodosig és onnan Kismarjáig tervezett, egyenes irányú, mintegy 14 km hosszú csatornával – a völgy közepén. Ugyanakkor mindkét oldalon védőtöltéseket emeltek. A nagyváradi császári királyi helytartótanács, a járási mérnöki hivatal által 1856-ban készített általános szabályozási tervezet többek között így intézkedik:

– „A felső Berettyó-csatornából (szalárd–kismarjai csatorna) köteles volt 720 folyó ölet Félegyháza, 260 ölet Vajda, 380 ölet Szentimre, 200 ölet Peltbárthida, 150 ölet Nyüved, 250 ölet Paptamási, 540 ölet Szalárd és 270 folyó ölet Jákó-Hodos község előállítani, a teljes befőzéshez ezenkívül még fennmaradó munkálatok Bihar vármegye közmunkaereje által voltak foganatosítandók.”

– A meder tisztítása és fenntartása a községek, a védőtöltések kiépítése az ármentesítő társulatok feladatát képezte.

– Bihar vármegyének köteleességévé tétetett az Érszabályozó Társulat támogatása és a Berettyó folyó Szalárd község feletti részének rendezése.

Ugyancsak intézkedés történt hat szabályozási társulat létrejöttére. Ezek között volt a Debreceni Társulat az egész Berettyó völgyére,

Szentimrétől Mezőtúrig, mintegy 280000 hold ártérrel. E társulat az 1856-os évi császári és királyi helytartósági rendelete alapján újra szerveződik a következőképpen: a Berettyó Társulat három érdekeltségre oszlott, úgymint: az Alsó-Berettyó Társulat, a Bakonyszegen alóli vidékre, a Felső-Berettyó Társulat, a Bakonyszegen felüli vidékre Szalárdig, és az Ér-Társulat, az Ér völgyére nézve.

Kimutatás: A Berettyó Vízszabályozó és Ármentesítő Társulat árvédelmi közerejének

Település	igás közterő	kézi közterő
Szalárd	85	195
Szent Imre	85	115
Vajda	224	342
Hodos	147	672
Félegyháza + Gyapoly	446	513
Paptamási	156	95
Nyüved	26	44
Pelpárthida	58	85

1884-től a társulatok működését a kormány szigorú felügyelete alá helyezték.

A gazdasági élet fejlődése

Amint láttuk a 19. század legnagyobb megvalósítása a vizek szabályozása, a pusztító árvizek megszüntetése volt. Nézzük meg, hogyan tükröződik ez a gazdasági életben. Mindjobban elterjedt az állattenyésztés és állatkereskedelem. Főleg szarvasmarhával és sertésenyésztéssel foglalkoztak, ló és juftenyésztéssel kevésbé. Fényes Elek a 19. század első feléről írja, hogy mindenütt sok sertést nevelnek, s igen szegény embernek tartják azt, aki télen legalább egy pár hizott sertést le nem öl, továbbá, hogy nem annyira mangalicát, hanem a szalontai magyar sertést kedvelik. A gabona átlagosan két és fél

magot termett, egy hold szőlő 12 hektóliter bort adott. Minden 100 hold jobbágyföldre 17 jármos ökör jutott, amiből arra lehet következtetni, hogy a jobbágyok a saját földjükön kívül még háromszor annyit műveltek meg robotban és haszonbérben. Ekkor terjedt el a merinói (selyem juh) tenyésztése, amely jól jövedelmezett.

1848-ban, midőn elhangzott a harcra hívó szózat, a Hegyköz lelkes lakossága tömegesen sietet a honvédszászlók alá. E vidék nemcsak azt a hadjuttalékot állította ki, melyet a forradalmi kormány követelt, hanem a szabadságharc egyik legfontosabb éléstára volt. Fiait pedig nagy számban küldte a harcba. Ugyanakkor a katonáknak nagy mennyiségű ruhaneműt, főleg fehérműt és csizmába való kapcát, valamint kötszernek való gyolcsot küldött folyamatosan. Többször hozták fel példaképnek a szalárdi, a csatári asszonyok önfeláldozó munkáját.

1848 után, a jobbágyság megszüntetésével, a majorsági birtokok elvesztették eddigi munkaerejüket és legfőbb jövedelmi forrásukat. A földbirtokosok a kapott váltságösszeget a birtokok felszerelésére használták fel. A volt jobbágyok a tulajdonukba került földek jobb kihasználására áttértek a belterjesebb gazdálkodásra. A legelőgazdálkodásról áttérnek a szántóföldi gazdálkodásra. Ugyanakkor nagy mértékben elterjedt a kertészkedés. Termesztenek burgonyát, paprikát, sáfrányt, zöldséget, babot (főleg a feleskukorica között, mivel a mellékterményt nem kellett felezni a földesúrral), vörös- és fokhagymát. Amely község határában meghonosul a hagymatermesztés, ott nagyon felszál a föld ára és haszonbére. Elterjed a káposzta termesztése, amelyet azelőtt Erdélyből hoztak. Fejlődik a gyümölcsstermesztés – nagyon elterjed az alma-, szilva-, cseresznyefa. Így a 19. század második felétől a Hegyköz falvai Nagyvárad éléskamrájává váltak, ők látták el az itteni piacot friss zöldséggel, tejtermékkel, tojással, a dombvidéki falvak pedig gyümölcessel.

Mint tudjuk, a domboldalakon hagyományos volt a szőlőművelés, de a 19. század végi filoxérapusztítás óriási károkat okozott, s rögtön utána még keveset ültettek a helyébe. A századfordulón lendül fel újra, mikor elterjednek az Amerikából hozott „direkt termők”, főleg a Noah (vagy ahogy nálunk mondják, a nova), Izabella, Otelló. A fel-

lendülést nagy mértékben elősegítette a nyolcvanas évek végén Nagy Gábor által Kágyán alapított „Az érmelléki első szőlőoltvány telep”.⁵⁹ Ez megélhetést biztosított Diószeg, Szentmiklós, Szentjobb, Szentimre lakosságának is – egyben a falvakban újra fellendítette a szőlőművelést is. A Körös és a Berettyó iszapos talajában is sikeresen telepítettek amerikai oltványokat.

Az 1884-es hivatalos állatszámmlálás alapján minden 100 kat. holdra 3 ökör jutott. Ez nagyon kevés volt a szántóföld megművelésére. Főleg a nagyobb birtokok rendelkeztek kevés jármos ökörrrel, melyek hiányát igás lovakkal sem tudták pótolni. Jól felszerelve csak a kisgazdálkodó volt. Ilyen hiányos felszerelés mellett a közép és a nagybirtokokon csak a feles gazdálkodás mehetett, vagyis a parasztság felébe művelte a tengerit, sőt felébe vetette és aratta a gabonát is.

A 90-es évek elején megszűnik a feles gazdálkodás. Később csak a kapás növényeket művelik részes munkások, főleg a kukoricát, azt is harmadban. Jelentősen csökken a községi erdők területe, mely jól kimutatható az 1853-as és 1895-ös kataszteri adatok összehasonlításából. Az erdőirtás elsősorban a szőlőművelés és a gyümölcssteleptítés miatt történik.

A gazdasági építkezés a tervszerű vízrendezéssel egy időben – az ötvenes években – veszi kezdetét. A völgyek felső szakaszán az egyes uradalmak el voltak látva gazdasági épületekkel, de az árterület középső és alsó szakaszán még az ötvenes évek előtt alig lehetett egyéb gazdasági épületet látni, mint a parasztok melléképületeit. Az uradalmak csak a vízrendezés után kezdtek befektetésre áldozni. A váradi káptalan olyan kikötéssel adta bérbe egyes birtokait, hogy a bérlő tartozott a legszükségesebb gazdasági épületeket vályogfalból, nádfödéllel felépíteni és a bérlet leteltével jókarban átadni. Az építkezéssel egyenlő arányban halad a gazdaságok felszerelése állatokkal, eszközökkel, gépekkel.

A föld értéke a vízrendezés után a többszörösére nőtt. Míg 1850-ben a föld átlagos értéke holdanként 40 forint volt, az 1890-es években már 150–400 forint lett. Az állatállomány alaposan megnövekedett. Ez lehetővé tette a nagyobb méretű takarmánytermesztést is, melyhez földterületeket csak a vízrendezés után nyertek.

Néhány község területének művelési ágak szerinti kimutatása az 1853. és 1895. évi kataszter szerint, holdban számítva:

Település	Szántóföld		Kert		Rét		Legelő		Erdő	
	1853	1895	1853	1895	1853	1895	1853	1895	1853	1895
Szentimre	1190	1934	–	69	618	392	312	376	11	450
Jákóhodos	1635	1969	2	4	638	350	449	462	494	31
Szalárd	3446	3861	–	12	729	559	838	1015	576	302
Vajda	1101	1161	–	12	124	225	137	105	133	64

A kimutatás világosan szemlélteti a vízrendezés utáni változásokat. A szántóföld területe növekedett, a szinte nem létező kertek területe ugrásszerűen megnőtt. A lecsapolás miatt a rétek területe lecsökkent, de nőtt a legelőké, ami elősegítette az állattartást. Az erdők területe is lecsökkent, szőlők, kertek és legelők foglalták el helyüket. Úgy tűnik Szentimre kivétel lenne, de több mint valószínű, hogy elírás lehet.

Az 1895-ös gazdasági összeírás legfontosabb adatai:

Község	Lakosság	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Baromfi	Méhkas
Szentimre	1151	455	198	1204	5861	67
Hodos	969	424	325	751	3293	42
Szalárd	1913	1448	293	4121	4403	38
Vajda	758	100	60	217	1021	13

(A táblázatok Gallacz János monográfiájából származnak)

Ezekből kitűnik, hogy minden második emberre jutott egy szarvasmarha (beleértve a gyermekeket is), melyek zöme igásállat volt. Vajdának mindenképp kevés volt. A sertések nagy száma mutatja, hogy egy részét eladásra hizlalták. Kecse és szamár csak Szentimrén volt, 2–2, valamint juh csak Hodoson volt, 710 db. Elég szép számú méhkassal is rendelkeztek.

A Hegyköz falvai a szalárdi, a váradi, a diószegi, székelyhídi, margittai piacokra vitte eladni állatait, vagy ezeken a piacokon szerezte be mezőgazdasági és ipari szükségleteit. Mind a mai napig e piacokon cserélik ki termékeiket. A legfontosabb piac ma már a nagyváradi, de a távolabbi falvak, mint Szentmiklós, inkább Székelyhídra, Micske és környékbeli falvak pedig Margittára járnak piacra. Bár mindegyik falu szinte mindennel foglalkozik, azért mégis megfigyelhető bizonyos „szakosodás” a piacozó falvak között: Hegyközszáldobágy fő terméke a zöldség, gyümölcs, tejtermék mellett a virág, Hegyköztóteleké a gyümölcs, burgonya, Síteré a gyümölcs (cseresznye, szelídgesztenye, noszpolya), Sítervölgyé főleg tejtermék (elsősorban házhhoz szállították), Biharé a zöldség és a gyümölcs, Szentimrének a tejtermék, tojás, gyümölcs, hagyma.

Az oktatás

Az egyházi vizitációk alkalmával készült jegyzőkönyvek elég pontos képet adnak a 19. század iskoláiról, de képet kapunk magáról a faluról is. A Debreceni Református Kollégiumban működő Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára megőrizte a Trianon előtti Bihari és Érmelléki Egyházmegye iratait, közöttük számos egyházlátogatási, egyházközségi és iskolai jegyzőkönyvet. Ezekből megtudhatjuk az egyes falvak lélekszámát, az iskolások számát, a tanítók nevéit, fizetését, a tantárgyakat, az iskolák állapotát.

Mutató Táblája

**Bihari Egyházi Vidéken Helv. Confession lévő Ekklesiák és Oskolák állapotjának
1801 Esztbe**

Helység melyről az Ekklesia nevezetik	Ágyszám	Lelkek száma	Ki a Prédikátor	MI fizetése		a Fű Oskolába tanulók száma	Ki az Oskola Mester	MI fizetése		a Leány Oskolába tanulók száma	Ki a Tanító	MI fizetése	
				Rf.	Kr.			Rf.	Kr.			Rf.	Kr.
Bihar	300	1650	Kolosvári István	287	21	70	Cserepes Dániel	217	50	120	Szép András	168	36
Csatár	271	1184	Fazekas András	242	34	75	Bartok István	235	28	75	Szalai Sándor	97	18
Élesd	125	540	Sárközi Sámuel	201	49	32				11	Gyöngyösi Sámuel	121	22
Hodos	156	813	Nagy Márton	156		45	Csikai István	134	18	40	Sipos Mihály	35	20
H.K.Kovátsi	195	800	Szekeres András	141	9	40	Ats János	90	48	26	Szabó Erzsébet	23	
H.K.Pállyi	144	500	Sulyok Josef	279	56	59	Nagy Josef	179	57	50	Jakab András	52	54
Siter	120	587	Kováts István	194	40	57	Hajdu Márton	112	15	37	Szilágyi Mihályné	30	53
Szalárd	284	1600	Illyés János	220		60	Körösi István	157		55	Szilágyi Ferentz	44	17
Száldobágy			Munkátsi Josef										
H.K.Ujlak	157	628	Bartok Márton	222	59	53	Tot István	133		24	Harsányi Sámuel	25	53

A táblázat egy része egy nagyobb kimutatásnak.⁶⁰ Csak azokat a településeket emeltem ki, amelyek ide tartoznak. Összehasonlítás miatt idevettem Bihart és Élesdet. 1801-ben Bihar volt a legnagyobb település a környéken, Élesd pedig jóval kisebb volt a mainál. Az ágy-szám a családokat jelentette. Ha összehasonlítjuk a családok, a lelkek és a tanulók számát, azonnal látható, hogy a családban az iskolás tanulók és a szülők mellett ott találjuk a nagyszülőket, vagy több esetben iskoláskornál kisebb gyermekeket. Hogy melyek azok, az nem tűnik ki a statisztikából, de abban az időben biztos, hogy együtt élt legkevesebb három generáció. Az is látható, hogy hol volt több iskoláskorú. Vegyük például Szalárdot, amely a legnagyobb település a Hegyközben: 284 ágy után 568 szülő (ha él mind a kettő), $60+55 = 115$ tanuló, ez együtt 683 személy, ezek mellett volt $1600 - 683 = 917$ nagyszülő, kisgyermek, vagy más családtag. A tanulók aránya 7,18%. A legkisebb település volt Síter. 120 ágy után 240 szülő, $57+37 = 94$ tanuló, ez együtt 334 személy, ezek mellett $587 - 334 = 253$ más családtag. Itt a tanulók részaránya 16,01%. Hegyközpályinál még jobb a helyzet. Bár több ágy mellett kevesebb a lélekszám, mint Síterben, de a tanulók részaránya 21,8%. Mondhatjuk, hogy minél kisebb egy falu, annál több a gyermek, de vannak kivételek, például Csatár nagyobb település, a részarány 12,66%, Kovácsi közepes nagyságú, a részarány 8,25%.

A lelkipásztor és a tanítók fizetéséből két következtetést vonhatunk le. Az egyik, hogy minél gazdagabb az eklézsia annál többet fizetnek. Ez pedig nincs mindig egyenes arányban a település nagyságával. Így a kis lélekszámú Hegyközpályi papja többet kap, mint a Szalárdé, vagy a Csatárié. A másik, hogy a fiúiskolák tanítójának fizetéséhez viszonyítva a leányiskolák tanítói annak egyharmadát kapják. A tanítónők még annyit sem kapnak. Például feltűnő ez Síterben, ahol a fiúiskola tanítója 112 rénesforintot és 15 krajcárt, a leányok tanítónője csak 30 rénesforintot és 53 krajcárt kapott.

De a pénzbeli juttatás csak egy része volt a tanítók jövedelmének. Jelentősebb volt a természetbeni juttatás. Az 1809. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek felsorolják a prédikátornak és a rektornak használatba kapott szántóföldjeit, kaszálóit, külön a kenderföldet, s a

pincéket.⁶¹ A földeket köblösben és vékásban adja meg, vagyis gabonamértékben, amennyit bele lehet vetni. A pozsonyi köblös akkora földterület, melybe egy pozsonyi mérő, vagyis 62,52 liter magot vetettek = 1100 négyszögöl = egy magyar hold vagy kis hold = 39,6 ár. Egy kassai köből a 18. században 125,06 liter, a váradi ún. öreg köből 84,4 liter. Az okmányok zömében a pozsonyi vékát találjuk, de hogy itt melyiket használták, nem tudjuk. Egy véka gabona vagy más szemes termés mérésére a váradi véka 72,5 literes volt, de a debreceni kb. 42 literes. A kaszálót „ember-vágóban”, vagy „kasza-ajjában” mérték. Egy embervágó annyi, amennyit egy ember egy nap alatt le tud kaszálni. Később használták a kaszás rét mértékét, amely egyenlő volt 1200 négyszögöllel. A szőlőt „kapa ajjával” mérték. Egy kapás egy ember által egy nap alatt megkapált szőlő területe kb. 94 négyszögöl.

Ezek a jegyzőkönyvek földrajzi neveket is tartalmaznak, melyek lehet, hogy azóta már eltűntek, vagy elfelejtődtek. Ezért fontos megjegyezni őket. A jegyzőkönyvek második része felsorolja az egyház tulajdonában lévő klenódiuumokat, úrasztali terítőket, harangokat.

Egy 1858-as kimutatás után a fitanító kapott: minden egész ágytól 12,1/2 ittce mustot, 3 kis cseber színbort, fél véka búzát, fél szekér tűzifát, ezek mellett szántóföldet 3 fordulóban, kaszálót, didactóriumot (tandíj), temetési stólát, őrléspénzt. A földek adóját az egyház fizeti, ősszel háromszor megszántatják és bevetik a tanító magjával, a betakarítás a tanítóé. A lánytanító ugyanazt kapja, csak kisebb mennyiségben. Egy 1872-es kimutatás alapján a fitanító kapott: minden házaspár után fél véka rozst, 16 ittce mustot, 3 cseber színbort, ezek mellett szántóföldet 3 fordulóban, kaszálóhasználatot, kenderföldet, 5 öl fát, tandíjt, temetési stólát, őrléspénzt. A leánytanító hasonlóan, csak kevesebbet. Síterben, a leánytanító illetősége még 15 forint és 75 krajcár, a gróf Vay Ábrahám alapítvány kamatjából. Vay Ábrahám síteri földbirtokos 1000 forintos alapítványt helyezett el az egyház és az iskola segítségére. Ennek kamatait Debrecenben az egyházkerületi pénztártól folyósították. Hogy mikor lett elhelyezve az alapítvány, pontosan nem tudjuk, de az 1858-as kimutatás már megemlíti.

Az egyházi vizitációk alkalmával elemezték a tanítók hozzáállását, erkölcsét, valamint az épületek helyzetét. Érdeemes idézni Szaklányi

Zsigmond esperes 1805. április 13-án leírt megjegyzéseit, amelyek nem éppen hízelgők az iskolákra nézve:

1) Az oskolák többnyire rossz állapotban vagynak. A Deák nyelvet tanítani majd mindenütt megszűntek a Rectorok, a` hol Tanítanak is megelégszenek csak a Declinatiót tanítani, s tovább a Kis Catechismusból és a Palatinából egynehány kérdéseket tanúztatnak, és a Szent Historiából is valamit. Egyebet pedig, mint p. o. a Magyar Grammatikát, tanítani elmellőzik. Sok helyeken hét s nyolc esztendőig is feljár egy gyermek, és még sem végezte el a Kátét. A Kóta szerént való éneklést többnyire elmellőzik. Eggyátaljában úgy tapasztaltatott, hogy a` hol Deákot tanítanak a` Rectorok, ott egyebekben is értelmesebbek a Tanítványok. A Predikátorok is némely Helyeken az oskolákat visitálni elmúlatják, és enek ezt az okát adják, hogy az Oskola Rectorok nehezen veszik vexáltatásnak tartják, és enél fogva a néppel is azt hitetik el, hogy a Predikátor nékiek romlásokra és becstelenségekre jár.

2) Az is közönséges hiba, hogy a Parochiákra, azoknak épületeire, valamint az Oskolákéra is, semmi gond nincsen, s pusztulásban vagynak. Innen, azokban az Ekklesiákban, a` mellyek már kétszeri, s háromszori megintődés után is jobb vigyázással lenni elmúlatták: azt a rendelést tettem, hogy míg a szükségesebbeket meg nem csinálják, Predikátor nélkül lesznek.

3) Minthogy a Magyar tanítás az Ususban lévő Didactrumnak fizetése némelly helyeken kérdésbe tevődött, a` melly is a Deák clasi-sokhoz volt alkalmaztatva: jónak ítéltém, ha ere nézve is újabb rendelés tétetődne és a Magyar Oskolák is helyesebb rendbe szedődnének.

4) A Vékára nézve sok panaszok adták elő magokat. Némelly Ekklesiák nagyolják, és kissebbíteni akarják. Megvizsgáltam ezért egynehány helyeken a Vékát, és úgy találtam, hogy három féle vékák vagynak: a közönséges véka 32 itszés, a Tractus Vékája 40 itszés és az úgy nevezett Pap, vagy öreg véka 48 itszés. Mind ezeket szükséges rendbe hozni.

5) A Belső Személyek marasztását is bizonyos rendbe hozni szükséges, hogy mindenütt egy forma módon menjen véghez. Mivel úgy tapasztaltatott, hogy sok Helyeken a` miatt éjszakai Gyűlések is tartatnak, s tengeri szemmel is voxolnak.⁶²

„A helvét hitvallás Bihari egyházvidékbeli ekklezsiák állapotjának 1850 évben” című táblás előterjesztésében a következő megállapításokat találjuk (részlet):

	Lélek- szám	Tanu- lók száma	Templom- épületek állapotja	Észrevételek anyagi és szellemi tekintetben
Csatár	1100	96	jó karban	a nép szegény, de vallásos
J. Hodos	847	51	templom rossz	szellemileg, anyagilag allyas
Kovácsi	751	51	rossz karban	az egyház szegény, a nép jó hangulatú
Pályi	627	20	rossz	vallásához közönyös
Síter	810	46	tűrhető	a nép szegény, de jó szellemű
Szalárd	2081	102	jó állapot	a nép vallásos, buzgó, anyagilag jó állapotú
Száldobágy	509	67	javításra vár	a nép jó jellemű
Újlak	725	38	rossz állapotban	a nép szegény, belső hivatalnokait nem fizeti

Az esperesi tudósításban, szintén 1850-ből, a tanítók nevei mellett feltüntetik, hogy pontos-e hivatalának minden kötelességeiben, mely szerint Csatárban f.t. (fitanító) Szőke József, l.t. (leánytanító) Sziráki István eljárásuk meglehetősen, Hodoson f.t. Megyeri György gyenge, l.t. Régenyi István nyomorult tanító – helybeli lakosból fogták fel, Kovácsiban f.t. Gyöngyösi Mihály sikertelen, l.t. Tóth Gedeon dicséretes, Pályiban Nagy János tűrhető, Síterben f.t. Daróczi József közepszerű, l.t. Kádár Gábor öregségéhez képest tűrhető, Szalárdon f.t. s orgonista Tar Dániel hivatalába eljár, l.t. Varga Ferenc tűrhető, Száldobágyon Illyés Márton jól tanít, Újlakon Porcsalmi József közepsze-

rú. Az erkölcse egytől egyik, mindegyiknek jó. Még megemlíthetjük, hogy minden falu prédikátoránál, hogy pontos-e hivatalának minden kötelességeiben, az áll, hogy pontos.

Azt megfigyelhetjük, hogy ahol a tanító gyenge, ott a nép is közönyös, az épületek rossz állapotban vannak. A végén „Jegyzés” áll: „Az egyház látogatás alkalmával, a forradalom alatti jegyzőkönyvek és egyéb nyomtatványok mindenütt éppen megsemmisítettek, vagy beragasztás és kihúzás által olvashatatlanokká váltak”. (*Természetsen az 1848-as forradalomról van szó* – szerző megj.)

1851-ben az észrevételekben már más is megjelenik a tanítókról: „Politikailag józan és törvényszerű gondolkodásúak s viseletiek. Forradalomra emlékeztető könyvekkel nem élnek... jó erkölcsűek”. Azt is észre lehet venni, hogy ott ahol „a tanítók rendesen nem fizettetnek, a gyermekek iskoláztatására kellő gond nincs”, az iskolai épületek elhagyott állapotban vannak. Mint ahogy Sáterben is volt, de mellette van, hogy a nép szellemileg jó, de anyagilag szegény. Hegyközkovácsiban hasonló a helyzet: „iskolai épületek elhagyott állapotban vannak. A nevelés háttérbe szorított, leány gyermek egy se iskoláztatik; nincs is – bár iskola ház van – leány tanító, mert a csekély bérre – melyly alig mentené meg az éhal halástól – nem akad. A fi iskola tanítója se fizetődik rendesen”. Hegyközpályiban az „iskola ház romban hever. Gyermekek iskoláztatására semmi gond – Tanító nem fizettetik”. Ezek a jelenségek több mint valószínű, hogy arra vezethetők vissza, hogy a települések még nem heverték ki a forradalom utóhatásait. A következő években lassú fejlődés mutatkozik meg, elsősorban a gazdaság fellendülésének köszönhetően. Az 1858-as jegyzőkönyvek alapján: „templom, temető jó karban, egyházi épületek igazítandók”.

Az 1864-es vizitációs jegyzőkönyvek így jellemzik az egyes iskolákat:

- Csatár:**
- Az iskola elég jó. A tanító értelmesen s az új rendszer nyomán tanít. Az írás jó, az éneklés kitűnő (a fiúiskolában – tanító Saja Sándor)
 - Az iskola minden tekintetben nagyon gyenge (a leányiskolában – tanító Nagy Lajos)

Hegyközkovácsi: Az iskola jó középszerű. A tanítványok meglehetősen értelmesen feleltek. Azonban a tanítás nem az új rendszer nyomán történik.

Hegyközpályi: Az iskola középszerű. Minden a régi vágásban.

Hegyközújlak: Fi és leányiskola – A tanító nagyon szorgalmas és ügyes; különösen a gyermekekhez maga alkalmazásában kitűnő, miért is az iskola nagyon népes, mulasztás csak igen ritkán történik. Az új rendszer azonban még nincs bevéve, mert teljesen hiányzanak az ahhoz megkívántató eszközök.

Jákó Hodos: – fiúiskola – Az iskolán a tanító szorgalmatosságát főleg pedig ügyessége nagyon látható. De a rendszer a régi, s tanítás nem egészen helyes amennyiben a tanítványok nem mind értik amit megtanultak.

– leányiskola – A gyermekek jól könnyvélkül írtak, de kevésbé értik a tanultakat. Az olvasás silány, az éneklés sem helyes. Az új rendszer ismeretlen.

Síter: – leányiskola – Az iskola a lehető legsilányabb. A tanítványok nem értik, amit imígy amugy megtanulnak. Írás, éneklés a legalsóbb fokon áll a számvetéssel együtt. Új rendszerről szó sincs.

– a fiúiskola, Tar Dániel alatt ennél sokkal jobb.

Azonban itt is sok kívánni való van, főleg az értelem fejtést és számtanítást illetőleg. Az írás jó, de az éneklés nagyon hibás, a kehengetés miatt.

Ide sincs bevéve az új rendszer.

Szalárd: – fiúiskola – A tanítványok jól feleltek, de a mit jól megtanultak nem mind sőt csak kevésbé értik.

A számítás meglehetősen ügyesen tanítatik.

Az új rendszer életre léptetve nincs. Az írás jó.

– leányiskola – A tanító szorgalma, a magyarázást illetően nagyon meglátszik. A tanítványok bátran és jól feleltek. Írás jó, valamint az éneklés is.

A vizitációk alkalmával a tanítók jelentésben adták be az előadott tantárgyak jegyzékét, melyekből megtudhatjuk, hogy mit is tanítottak

ezekben az iskolákban. A tantárgyak mellett feltüntették, hogy ki szerint, vagy milyen útmutatás szerint történt a tanítás. Azt is megtudhatjuk, hogy hány osztályos volt az illető iskola. Az alapvető tantárgyak az 1863–64-es iskolai évben a következők voltak: vallástan vagy hittan, általában a Kecskeméti Káté után, magyarhon története, olvasás, írás, számtan, ének. Ezek a tantárgyak különbözőképpen vannak megfogalmazva, felsorolva, nincs egy meghatározott tanterv. A földrajz és a természetrajz nem jelenik meg minden iskolánál. Van ahol sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a vallási oktatásra. A leányiskolákban olyan tantárgyak is vannak, amelyek a fiúiskolákban nincs. Ilyen például Csatárban és Szalárdon a nőitan, Hegyközszáldobágyon a „ház körüli tiszta rendtartásról, az ártalmas férgek el pusztításokról”.

Összehasonlításként itt bemutatunk három jegyzéket, a többit a mellékletben tanulmányozhatjuk:

.A' csatári helv. hitv. fi-iskolában előadott tantárgyak jegyzéke.

1., az 1863/4-dik év első felében.

- 1., Vallástan /:vallástörténet, ker. hittan, erkölcsstan:/ használtattak: Rövid Utmutatás, Csecsi Tiszta Erkölcsstana és II-ik darab Utmutatás.
- 2., Biblia-ismertetés, Zákány szerint.
- 3., Magyarhon története, Dierner szerint.
- 4., Magyar nyelv-tan, Ihász Gábor szerint.
- 5., Magyarhon földrajza, Batizfalvi szerint
- 6., Számtan, vezérkönyv. Csányi számtana.
- 7., Természetrajz, Hanák szerint.
- 8., Természettan, Gúti szerint.
- 9., Olvasás.
- 10., Írás.
- 11., Közönséges éneklés.
- 12., Könyörgések 's imák.

2., Másod félévben.

- 1., Vallás-tan, folytatott.
- 2., Biblia ismertetés.

- 3., Magyarhon története, e' másod félévben is folytattatott.
- 4., Magyar nyelv-tan.
- 5., Magyarhon földrajza.
- 6., Szám-tan.
- 7., Természetrájd.
- 8., Természettudomány.
- 9., Olvasás.
- 10., Irás.
- 11., Közönséges éneklés.
- 12., Könyörgések 's imák.

Saja Sándor tanítóóságában s. k.

A Siteri helv. hitv. leány Oskolábann tanuló leány Gyermekék az 1863/4 iki Oskolai évben a következő tanulmányokat végezték.

Az első vagy is Nyári fél évben végezték.

IVik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból a IIik Rész 1ső 2ik 3ik és 4ik szakasszait, a Ketskeméti Káté szerént.

2or Szent Dávid Zsoltáraiból a C tól a CL ig az első verseit.

3or Az új Énekes könyvből a 100 tól a 130 ig.

4er Az Erkölts tanból a IIik Szakaszból Embertársaink iránti kötelességeinkről Csécsi szerént.

5ör A Számvetésből az Összeadást, kivonást: a sokszorozó táblával együtt.

6or Irást, olvasást: és az Imádságokat.

IIIik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az Iső Rész 5: 6: és 7ik Szakaszból is: a Ketskeméti Káté szerént.

2or Szent Dávid Zsoltáraiból az elsőbb rendűekkel.

3or Az új Énekes könyvből a 80 tól 100 ig.

4er Az Erkölcs tanból a IIik Rész 1ső Szakaszt. Isten iránti kötelességeinkről Csécsi szerént.

5ör A Számvetésből az Összeadást és a Sokszorozó táblát.
6or Írást, Olvasást, és Imádságokat.

IIik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az 1ső Rész 3ik és 4ik Szakasszait, a Kecskeméti Káté szerént.

2or Szent Dávid Zsoltáraiból az L től a C ig.

3or Az Erkölts tanból az 1ső Részt. Csécsi szerént.

4er Írást, Olvasást, és Imádságokat.

Iső Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az 1ső Rész 1ső Szakaszból a Kecskeméti Káté szerént.

2or Szent Dávid Zsoltáraiból az I től a XXX ig.

3or Írást, Olvasást, tagolást, betű isméretet és Imádságokat.

A második vagy is Téli fél évben ez időig tanultak.

IVik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból a IIik Rész 5ik Szakaszból a fentebbi könyv szerént.

2or Az Erkölcs tanból a IIik Rész 2ik Szakasz Társaságbeli kötelességeinkről. Csécsi szer.

IIIik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az 1ső Rész 7ik Szakaszt a Kecsk. Káté szer.

2or Az Erkölcs tanból a IIik Rész 2ik Szakasz Ember társaink iránti köteless. Csécsi sz.

3or Írást, Olvasást, és az Imádságokat.

IIik Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az 1ső Rész 5ik Szakaszt a Kecsk. Káté szer.

2or Az Erkölctanból a IIik Rész 1ső Szakaszából. Csécsi szer.
3or Írást, Olvasást, és az Imádságokat.

Iső Osztály.

1ör A Keresztyén Vallásból az 1ső Rész 1ső Szakasz és a 2ikből is.
Kecs. Kát. Szer.

3or Írást, Olvasást, betü isméret, tagolás és Imádságokat.

Dobos László
Leány Iskolai Tanító

A' szalárdi fi-iskolában előadott tantárgyak jegyzéke:

1., Az 1863/4ik első félévben.

IVik Osztály.

- 1., Olvasás, irás, éneklés.
- 2., Számтанból: a számvetés 4 közönséges neme – észből és táblán.
- 3., Ó bibliai történelem: Ábrahámtól Jósefig eső korszak, bezárólag. Dobos.
- 4., Magyar hon történetének a Fejedelmek alatti korszaka. Dierner.
- 5., Sz. Dávid 'soltárai az Lig és a' római számok ismerete.
- 6., Minden iskolai könyörgések 's a 10 parancsolat.

IIIik Osztály.

- 7., Olvasás, irás, éneklés.
- 8., Számтанból: a' közönséges számvetés 3 első neme, észből.
- 9., Keresztyén hit tanból: Isten 's Teremtés. Kecskeméti káté.
- 10., Magyar hon történetének a Fejedelmek alatti korszaka. Dierner.
- 11., Sz. Dávid 'soltárai az Lig, 's a római számok ismerete.
- 12., Minden iskolai könyörgések, és a 10 parancsolat.

IIik Osztály.

- 13., Olvasás, írás.
- 14., Számтанból az összeadás és kivonás kisebb feladatokban, észből.
- 15., Vallás tanból: Valóságok 's világ teremtés. Kecskeméti káté.
- 16., Az „Arany a-b-c”. Edvi Illés.
- 17., Könyörgések, imák.

Iő Osztály.

- 18., Olvasás, tagolás, betűzés, írás.
- 19., Számтанból: olvasás 100ig, kisebb példákban az összeadás és kivonás.
- 20., Észvallás tanból: Isten tökéletességei. Zákány.
- 21., Könyörgések, imák.

2., Az 1863/4ik második félévében

IVik Osztály.

- 1., Olvasás, írás, éneklés.
- 2., Számтанból: a számvetés 4 közönséges neme, 's a' közönséges törtek.
- 3., Keresztyén hittanból: Gondviselés; Testi halál; Lélek halhatatlansága; Lélek sorsa a' halál után; Feltámadás és Az utolsó ítélet. Kéz-írás.
- 4., Bibliai történelemből: Mózes születése Jósue könyvéig. Dobos.
- 5., Magyar hon történetének az Árpádok alatti korszaka. Diemer.
- 6., Sz. Dávid 'soltárai a XClig.
- 7., Minden iskolai Könyörgések, 's a 10 parancsolat.

IIIik Osztály.

- 8., Olvasás, írás, éneklés.
- 9., Számтанból: A' közönséges számvetés 3 első neme, észből.
- 10., Keresztyén hittanból: Isten; Teremtés; Eset; Jézusbani hit. Kecskeméti káté.

11., Magyar hon történetének az „Árpádok” alatti korszaka.
Dierner.

12., Sz, Dávid 'sóltárai: a XClig.

13., Minden iskolai Könyörgések és a' 10 parancsolat.

IIik Osztály.

14., Olvasás, írás.

15., Számтанból: Az összeadás és kivonás kisebb példákban, észből.

16., Vallás-tanból: Világ teremtése – folytatás – Kecskeméti káté.

17., Az „Arany a-b-c”.

18., Könyörgések, imádságok.

I Osztály.

19., Olvasás, tagolás, betűzés, írás.

20., Számтанból: összeadás, kivonás, kisebb példákban, észből.

21., Beszéd és értelem gyakorlatok.

22., Könyörgések, imák.

Érdemes megjegyezni, hogy a debreceni Kollégium a tanítványait, mielőtt a lelkipásztorságra kibocsátotta volna, két-három évi tanítói gyakorlatra kiküldte vidékre. Feladatuk az volt, hogy ahol nem volt iskola, szervezzék meg, ahol pedig volt, azt fejlesszék. A 17. század közepétől a 19. század közepéig, a tanítóképzés szakintézetének megnyílásáig szokásos volt a rektor és préceptorküldés, szerte a falvakba. E diákok már a 17. század derekán iskolákat vezetnek, mint Bihardiószegen, Hegyközszentimrén, Szalacson, Szentjobbon, Tótiban. A 18. század második felétől kezdve Biharfélegyházán, Felsőábrányon, Hegyközszentmiklóson. Tóti iskolája a 2–3 osztályú csonkagimnáziumi fokra tudott felemelkedni. 1792 karácsonján Csokonai Vitéz Mihály legátusként szolgált Kovácsiban. Ennek emlékéért a református templomban elhelyezett emléktábla örököltette meg. De ez a vidék a kollégiumnak is nyújtott segítséget, nemcsak kiváló tanulmányanyagot, hanem anyagi segítséget is. Biharvajdán lakott az a vajdai Nagy Lajos földbirtokos és jószágigazgató, aki 1863-ban a kollégiumi kántusnak,

illetőleg ének- és zenetanári tanszékre 1050 forintot hagyományozott. Az alapítók közt van Bereczky Erzsébet, Cserepes József hegyközülaki lelkész özvegye 1865-ben 1000 forinttal. Nagyobb összeget adományozott 1908-ban a hegyközpályi egyházközség is.⁶³

Közvetlenül a századforduló után, 1900 és 1912 között számos falusi népkönyvtárat, vagy községi könyvtárat létesítettek. Zömében iskolákban helyezték el, Micske esetében a hitelszövetkezethél. A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium, a falvak fejlesztése érdekében, 21 gazdasági népkönyvtárat alapított Bihar megyében és ezeknek 100–170 kötetet adományozott. A Hegyköz vidékén ezek a következők voltak: 1900-ban Jákóhodoson 140 kötetel, 1903-ban Csatáron 170, Farnoson 170, Hegyközszentmiklóson 173, Poklostelken 173, Síterben 173, Szentjobbon 173, Tótteleken 170 kötetel. 1905-ben Micskén 100, valamint 1910-ben Hegyközújlakon 100 kötetel.⁶⁴ 1908 után a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa ún. vándorkönyvtárakat létesítettek. Ezek vagy újonnan létesültek, mint Szalárdon, vagy a már meglévő népkönyvtárnak adományoztak nagyobb mennyiségű kötetet, s jobban megszervezték annak tevékenységét. Itt már katalógus készült a könyvekről, kölcsönzés céljából hetente egyszer, jobbra vasárnap délután 15–17 óra között voltak nyitva. Mivel iskolákban működtek, természetesen segítve az oktatást, a könyvtáros általában tanító volt. A Szalárdon 1911-ben alapított könyvtár állománya 180 kötet volt, rendelkezett nyomtatott katalógussal, hetenként egyszer tartott nyitva, könyvtárosai Juhos Lajos általános iskolai igazgató és Czirják Imre tanító voltak.⁶⁵

Alapítványok

A 19. század végi és a 20. század eleji fellendülési időszakban az egyházak, az iskolák és a szegények megsegítésére minden településen egy sor alapítványt vagy alapot létesítettek a község földesurai, jómódú, gazdagabb lakosai, esetleg lelkipásztorai, vagy a hívek adományaiból. A befizetett alapot az egyház presbitériumának kezelésébe helyezték, s a keletkező kamatokból állták a kitűzött célok meg-

valósítását. Az egyházkerület alapítványi szabályrendeletében előírt jóváhagyás után léphetett hatályba. Ezeket az alapítványokat minden esetben a Bihari Református Egyházmegye közgyűlése hagyta jóvá, így vállalva kezességet azok működéséért. A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában megtalálhatók ezeknek az alapítványoknak az alapító leveleik. Ezekből sorolunk fel egy párat.⁶⁶

Hegyközcsatár

A református egyház kezelésében voltak: **Orgona és építkezési alap**, melyet 1878-ban közadakozás útján az egyházközség tagjai létesítettek; a **Marjai Lajos iskolai alapítvány**, 1898-ból, melynek célja a szegény iskolás gyermekeknek iskolai kézikönyvekkel való ellátása volt; **Szűcs László lelkész egyházfenntartási alapítványa**, 1912. december 31; **Egyházi árva- és szegény alap**, célja „*az évi kamatokból szegények és árvák segélyezendők*”; **Alapító levél harang alapra**, az alapot 1913-ban az egyházközség presbitériuma létesítette. Célja: „*ha mostani harangok használhatatlanokká válnak, új harangok készíttetése*”.

Hegyközpályi

Toronyóra alap, 1910-ből, „*belőle 1000 K. Egy toronyórára fordítandó, 500 K. Pedig tovább gyümölcsöztetendő, hogy kamataiból a toronyóra évi fenntartási, javítási költségei fedezhetőek legyenek*”; **Iskolai alap** 1917. december 31-től, célja az egyházközség népoktatási intézményeinek fenntartása; **Közzükségleti alap**, a hívek önadóztatásából állott elő, célja a hegyközpályi ref. egyházközség fenntartásával járó évi rendszeres szükségletek fedezése; **Szegény alap**, a hívek adományaiból, célja a szegények, árvák, elhagyottak segítése.

Hegyközújlak

Magtári alap, 1875-ben közadakozás folytán az egyház tagjai 112 méter mázsa búzával létesítették. Az alapítvány neve **Hegyközújlaki takarékmagtár**, mint az egyház közpénztárát segélyező alap, célja az egyházközség házi pénztárának segítése, „*Búzakölcsönt nyújtani helybeli megszorult ref. egyház tagoknak...Ha a tőkében buzaapadás,*

vagy árhullámszökkenés következtében csökkenés állana be, az a kamatokból pótlandó. Továbbá, egyházunk nagyobb arányú építkezése alkalmával alaptőkének 50 m mázsán felüli értéke, felsőbb hatóság beleegyezése mellett építkezési célra fordítható... Búzakölcson t csak tisztességes magaviseletű és józan életű egyháztagnak adhat, 2 (kettő), megfelelő készízető kezes aláírásával is ellátott kötelezvény ellenében 1–3 évre, mely kölcson t azonban az egyháztanács az adós terhére három hónap mulva leendő visszafizetési kötelezettség mellett bármikor felmondhatja.”

Síter

Szabó Pál tűzbiztosítási alapítványa, célja az összes egyházi épületek tűz elleni biztosítása. 1859-ben alapította a siteri születésű Szabó Pál, mint a Szász Coburg Gothai herceg vasgyárának vezető erdművésze; **Takarékmagtári alapítvány**, részlet az alapító levélből: „Az 1864. év december 26-án tartott siteri ref. egyház presbyteriumi gyűlését megelőzte a takarékmagtár megalapítása. Ugyanis a lelkész előadta, hogy az egyház felvirágoztatását előmozdító üdvös intézmény a takarékmagtár, miután már a szószékből is megmagyaráztattott „itt az idő, midőn a takarékmagtárt meg is alapítsák”. Ő, valamint elődje alapvetésül tettek is már adományozást e célra. „A jelen voltak azonnal 25 köből gabonát ajánlottak meg és irtak alá.” Majd ugyanazon év „december 29. és 30. napján minden házhoz bekopogtatva az eredmény az lett, hogy 38 köből azaz Harmincznyolcz köből gabonával tetteleg megalakult” a takarékmagtári alap.–

Kezdetben a kamat terményben, később pedig pénzértékben fizettetett. Így változtatott át idővel a kornak megfelelően a tőke is lassan-lassan teljesen készpénzé.–

Az alapítvány címe: Takarékmagtári alapítvány.–

Az alapítvány célja: felerészben az egyház közszükségleteinek fedezése, felerészben pedig a Szabó Pál féle alapítványokon kívüli ez idő szerint vagy későbben keletkezendő alapítványokra felügyelő s számadást készítő lelkész és alapítványi gondnok dijjazása, aképen, hogy a tőke évi kamatfelének kétharmada a lelkészt, egyharmada pedig az alapítványi gondnokot illeti...Kelt a siteri ref. egyház presbyteriumának 1915. év márczius hó 11. napján tartott gyűléséből.”

Egy másik alapítvány **A síteri úrbéres gazdaközönség országos tanítói nyugdíjjárulék fizetési alapja**, 1901. november 23., célja az egyház által évenként fizetendő tanítói nyugdíjjárulék fedezése. „A tőke megbízható takarékpénztárban tartandó, vagy pedig a tiszántuli ref. egyház kerületnek „az alapítványok kezeléséről és felügyeletéről szóló szabályrendelet” 28 &-ában előírt kölcsön szerzési szabályzat pontos megtartásával a síteri lakosoknak kölcsön adható”;

A síteri ref. egyház adó alapítványa, részlet az alapító levélből: *A síteri volt urbéres gazdaközönség tulajdonát képező „cserhát” nevű legelő földjét 1898. évben közérővel bevetette és megmunkálta, abból a célból, hogy erdő kezelési illetékét s más egyéb kiadásait fedezze. Az így nyert tiszta jövedelem a volt urbéres gazdaközönség szükségelt kiadásait oly bőven fedezte, hogy 2000 Kor., azaz Kettőezerkorona összeg fennmaradt. Ezen fennmaradt összeget adta át a síteri ref. egyháznak oly célból, hogy az adó alapítvány czimen kezeltessék... Az alapítvány célja: A síteri ref. egyház által fizetendő állami és más adók fedezése... Kelt... 1918 év július hó 14 napján tartott gyűléséből.”*

Párbér eltörlési alapítvány, Farkas Lajos alapította 1890-ben, 200 korona hagyományozásával. Célja a síteri református egyháztagok által fizetett párbér (egyházi adó) megszüntetése; **Csizmadia Julianna úrasztali és katedrai felszerelési alapítvány**, célja *Az úrasztalának és katedrának terítővel való ellátása; valamint az urvacsoarához szükséges edények beszerzése; Járda készítési és templom környékének szépítési alapja*. Részlet az alapító levélből: *A síteri ifjuság 1918. évben a fiu iskolában bált rendezett, melynek tiszta jövedelme részben a vármegyei hadirokkantak javára fordított, részben pedig az egyháznak adományoztatott. Ezen adományt a síteri ref. egyháztanács alapítvány képen helyezte el... Az alapítvány célja: A lelkészlakból a templomig készíttendő s fenn tartandó köves járda készítés, valamint a templom fő és torony alatti bejáró eső terület parkirozása, padokkal való ellátása... Az alapítványi tőke összeg az iskolában tartandó bálók tiszta jövedelmének mindenkor 25%-ával legalább gyarapítandó, amiért is az iskola terem díjtalanul bocsájtható bálók tartására.*

Orgona alap. Az 1917. évben a „Siter és Vidéke fogyasztási és értékesítő szövetkezet” tiszta jövedelme felől a közgyűlésen úgy határozott, hogy az a siteri ref. egyháznak Orgona alapra adományoztasék...Az alapítvány célja: A siteri ref. egyház orgonájának nagyobb mérvű javítása, esetleg újjá építése; **Harang alap,** célja a siteri ref. egyházban bármikor szükségeltetendő harang vagy harangok, haranglábak csináltatása; **Csath–Sulyok szegény gyermekek tankönyv segélyezési alapítványa.** Célja: *Elsősorban a hadban elesett szegény sorsu hősök gyermekeinek tankönyvvel való segélyezése; Fakó Pál harang alapja.* Célja: „A siteri egyház részére öntendő legalább (2) kettő métermázsás harang fedezése úgy, hogy az akkori összeg 10%-a a fenti czimen örök alapítványul meghagyassék és az gyümölcsöztesék mind addig, mig nem az én nevemre öntött harangot ujonnan önteni szükségeltetik...Kikötöm még ezen kívül, hogy a harang felírása a következő legyen: Ezen harang a Fakó Pál hagyatékából öntetett az Urnak (megnevezett év) esztendejében. Majd még az is irassék rá „Élőket hívogatok, holtakat megsiratok”. A harang köznyelven Fakó harangnak hívassék. Azon a napon pedig, melyen temetésem történt, minden évben a temetési szertartás órájában legalább egy negyedóráiig egyedül az én harangom emlékezetemre meghuzassék...”

Jákóhodos

Bartos Gábor j. Hodosi birtokos alapítványa, 1895. október 1., célja a templom, a torony jó karbantartása, másrészt a lelkészi fizetés biztosítása; Özv. Bartos Gáborné szül. Csathó Mária jákóhodosi birtokosnő, nagyváradi lakos, 1906. december 17-én két alapítványt létesített, a jákóhodosi ev. ref. egyház és a jákóhodosi iskola céljaira és „érdekeinek némi előmozdítására Isten kegyelméből és az Ő szent nevében örök alapítványul 2000 azaz kettőezer koronát ezennel felajánlok olykép, hogy ebből 1000 azaz egyezer korona kizárólag községi ref. egyházi, –1000 azaz egyezer korona pedig kizárólag községi iskolai alapítvány legyen... 1000 azaz egyezer korona évi esedékes kamata pedig hasonlóképen az alapítvány összegének legkisebb megcsonkítása tilalmával, keresztény vallás különbség nélkül Jákóhodos község szegényebb sorsú, elsősorban a nagy családú lakosok jóvise-

letű tanuló gyermekeinek ruhaneművel, esetleg tankönyvekkel való segélyezésére fordítandó”; **Ezredévi alap**, 1896. május 10-én rendelkezte el a presbitérium: „Magyarország ezredéves ünnepére maradó emléket akarván szerezni, elrendeli, hogy az e napon begyűlő perselypénz az egyház pénztárából 100 ftra kiegészítetvén, ez összeg ezred évi alap legyen, s 70 évig tőkésíttessék, míg a többi forrásokkal 20 ezer ftra nem növekszik, amikor az egyház minden nemű kiadásai fedezetére szolgáljon”; **Egyházépítkezési alapítvány**, a reformáció négyszázados emlékére, melynek célja a lelkész- és tanító lakok nagyobb mérvű javítása, átalakítása, vagy újonnan építése.

Szalárd

Az egyházközség kezelésében levő, néhai Víg Sándorné (Keleozsesi) Julianna által 1879 évben, 125 korona tőke adományozásával alapozott **Úrasztali alap**, 1910. augusztus 14., célja „a kamatokból az úrasztalához minden szükséges alkalommal kenyér és bor vetessék, a megmaradó kamat pedig mindenkor a tőke növelésére fordíttassék”; **Szegény alap**, célja a református vallású szegények segélyezése; **Egyházfenntartási alap**, célja a szalárdi református egyház minden kiadásának, szükségleteinek fedezése; Papp Sándorné Marosi Julianna 200 K. alapítványt helyezett el 1911. április 5-én, **Tanítási segélyalapra**, melyben leszögezi: „Az alapítvány a segélyezést 25 év múlva azaz 1936 évben kezdi meg és pedig mindenkor az iskolai év elején és közepén, tehát két részletben adja ki a segélyt... szegénysorsú szalárdi születésű református vallású fiu gyermekeknek, kik a gimnáziumban illetve a középiskolában jó eredménnyel tanulnak... Segélyben egyszerre csak egy tanuló részesülhet, ki a segélyt egész gimnáziumi illetve középiskolai pályája folyamán élvezzi, ha elégtelen osztályzat vagy erkölcstelen magaviselet következtében azt el nem veszíti...”

Szentjobb

Vaprezsán Jánosné nevét viselő alapítvány, **Csokonay József nevét viselő alapítvány**, **Büti Ferenc nevét viselő alapítvány**, mindhárom célja kamatainak az egyház közszükségleteire történő fordítása.

Hegyközszentmiklós

Istványd Lajos és családja Molnár Lidia neje, Lidia Kaszoni Jánosné Ilonka Nyiri Mártonné gyermekei egyházfenntartási alapja, 1918 év július 28 napján, célja „Elsősorban a hegyközszentmiklói ref egyház egyházi adójának csökkentésére fordítandó a tőke kamatának három negyed része, a kamat egy százaléka az egyszers-mindenkori lelkészt illeti fizetésbe benem tudható jutalék ként; másod-szor a fenti maradó összeg a tőkéhez csatolandó”.

Iparosság a 20. század elején

A századfordulót a látványos gazdasági fejlődés jellemezte. Főleg az ipar fejlődött ugrásszerűen, de ez inkább a városokra volt jellemző. Falun megmaradt és fejlődött az az iparos réteg, amely a falu önállósát biztosította. A Hegyközön nagyiparról nem beszélhetünk, csak kisiparosokról, akik zömében egyedül, vagy egy-két segéddel dolgoztak. A mesteremberek számát a szükséglet határozta meg, elsősorban a lakosság lélekszáma, vagy a lakosság fő foglalkozása. Mivel a fő foglalkozás a mezőgazdaság, ennek különböző ágazataihoz kapcsolódnak a mesterségek. A növénytermesztésnél használt kézi szerszámok és gépi eszközök készítésére és javítására szükség volt kovácsokra, lakatosokra, gépészekre. A századfordulón a jó kézi szerszámokat, valamint a szántáshoz, aratáshoz szükséges eszközöket a falusi kovács készítette, később lett nagyipari termék. Az igásállatoknak szükség volt szíjakra, zablára, vontatókra, melyek a bőrfeldolgozásból származtak. A szőlő- és borvidékeken szükség volt kádárokra, vagy pintérekre, akik hordókat, kádakat, faedényeket készítettek. Az állattenyésztők is használtak eszközöket: szíjakat, ostorokat, késeket, ollókat, zablát, faedényeket, billogot (bélyegzőt), de építettek karámot, ólakat, kaptárokat.

A lakóházakat általában kalákában készítették, de szükség volt kőművesekre és ácsokra. Az ácsok segítettek az ólak, istállók és más gazdasági épületek és építmények készítésénél is. A falusi bútorkészítők, az asztalosok, sok helyt nagyon szép munkát adtak ki a kezükből.

Az asztalosok készítették a kender feldolgozásához szükséges eszközöket is, a tilolótól, a rokkán keresztül, a szövőszékig. És itt gyakran találkozunk a népművészettel. A mester sokat adott a szépségre is, nemcsak a minőségre. Ugyancsak emberi szükségleteket elégitettek ki a szabók, cipészek, csizmadiák, molnárok, hentesek, borbélyok, s ide vehetjük a kocsmárosokat is. Fazekasok egyedül Szalárdon voltak, de mára már nincs semmi nyomuk. Tímárok nem voltak a Hegyközön, ezek már rég céhekbe tömörültek a nagyobb városokban, de erre az időre már ezeket is kiszorította az ipar. Külön fonó-, szövőipar nem volt, hanem háziiparként működött. A kendert kalákában, fonókában dolgozták fel fonallá, majd legtöbb háziasszony az otthoni szövőszéken készített különböző ruházati anyagokat, lepedőket, törölközőt, zsákot stb. A második világháború után ezeket kiszorította az olcsó gyári termék.

Malom szinte minden település mellett működött, a közeli folyón, vagy felduzzasztott patakon, amelyek többnyire a földbirtokosok tulajdona volt. A dombokon levő falvakból szekéren szállították ide a gabonát. De a negyvenes évektől már több helyt létesült árammal működő malom, amely megszüntette a nagyobb távolságra való szállítást. S mivel megemlítettük a szállítást, amely lehetett termény- és áruszállítás is, szükség volt kerékgyártókra és szekereket készítő ácsokra is. Ezek szinte minden faluban megtalálhatók voltak, s együttműködve a kovácsokkal, akik a vasalást végezték, készült el a szekér vagy a kocsi.

Ipari értelemben vett szeszgyártás nem volt, de a pálinkafőzők minden faluban működtek és működnek még ma is. Sajnos a borászat, amely mindig jelentős és híres volt ezen a vidéken, nem tudott eljutni mind a mai napig arra a fejlődési fokra, hogy a jóminőségű bort palackozzák, s így betörjenek vele akár az országos, akár a nemzetközi piacra. Pedig az utóbbi időben mind több helyt szerveznek borversenyeket, ahol az itteni borok is helyezéseket érnek el. Talán a közeli jövő ezt is meg hozza.

Az 1910-es népszámlálás elég pontos képet ad az iparosokról is.⁶⁷ Itt kiragadunk néhány adatot:

Település	Iparban dolgozók		kovács	lakatos	gépész	asztalos	szabó	cipész	molnár	hentes	kőműves	ács
	Férfi	Nő										
Micske	46	8	3	-	6	6	2	8	1	1	4	9
Poklostelek	46	-	2	-	7	2	1	4	3	1	2	5
Hkovácsi	19	3	6	-	3	1	1	4	-	1	-	4
Hpályi	15	1	3	-	-	-	1	2	1	-	1	1
Hszáldobágy	15	1	3	-	-	-	-	3	-	1	-	1
Hújlak	26	1	2	1	3	1	1	3	3	5	2	3
Csanáros	10	6	2	-	2	-	2	1	2	-	-	1
Hszentmiklós	15	1	4	1	2	-	-	2	-	2	1	4
Szentjobb	57	3	5	-	8	4	7	15	3	2	2	1
Vajda	12	2	1	1	1	-	-	5	-	-	2	-
Csatár	23	3	4	-	3	2	1	1	-	3	2	5
Szentimre	21	2	2	1	4	1	3	2	2	2	-	4
Tóttelek	5	-	1	-	-	2	1	-	-	-	-	-
Hodos	18	3	3	-	1	1	3	2	-	1	-	8
Síter	15	1	4	-	4	-	-	1	-	-	1	2
Szalárd	101	8	11	-	13	6	13	14	5	8	8	1

Az arányok megfelelnek a lakosság számának. Nincsenek olyan mesterségekre szakosodott falvak, amelyek vándormestereket bocsátottak volna ki. Legtöbb iparos Szalárdon működött, összesen 109, amely mezővárosi ranggal rendelkezett. Közülük 54-en segéd nélkül, 12-en egy-egy segéddel, ötven két-két segéddel és ötven 3-5 segéddel dolgoztak. A segédekkel dolgozók többnyire szabók és cipészek voltak, valamint a kovácsműhelyben. Saját malommal rendelkezett és külön összeírtak egy péket is. A pék, vagy sütőipari mesterség nem

jelenik meg máshol, mivel a kenyeret mindenki maga sütötte, hisz minden háznál volt kemence. E vidéken a búbos kemencét találhatjuk, amely kívülről volt fűthető, ha a konyhában állott, vagy a konyhából fűtötték, ha a szobában állott. Szentjobbon 60 iparost írtak össze, melyből 29-en segéd nélkül, öten egy-egy, négyen kettő-kettő és hárman 3–5 segéddel dolgoztak. Síter, Szentimre, Szentjobb híres volt kádáraitól. A síteri pintérek – ahogy itt mondták – ellátták a környéket hordóval, lihuval, kármentővel, szőlős-, szilvás- és káposztás kádakkal. Szállítottak Csatár, Szalárd, Tótfalu, Kővág, Kisalmás, Bihar, Szentjános, Bors falvakba és a nagyváradai piacra. Legtöbb építőmunkást Micskén, Szentjobbon, Hodoson és Szalárdon írtak össze, a legtöbb cipészt Szentjobbon, Szalárdon és Micskén, a legtöbb asztalost Micskén és Szalárdon, a legtöbb hentes Hegyközújlakon. Kocsma majdnem minden településen működött, Szalárdon 9, Micskén 7 személyt számoltak a vendéglátói iparban, ami azt jelzi, hogy itt vendéglő is működött. Mindezek mellett működött a háziipar is: a kosár-, gyékény- és kötélfonás, a szalma, a kukorica csuhé és a nád felhasználása, a hímzés. A legtöbb háziiparban dolgozót Szalárdon (29), Szentjobbon (25), Hegyközújlakon (11), Micskén (10) írtak össze.

Az első világháború erősen visszavetette e terület fejlődését. Főleg az állatok létszáma csökkent le nagyon, s ez erősen gátolta a földművelést is. A húszas években újra egy fellendülés következett, de már nem olyan látványosan, mint a 19. század végén. Fokozatosan megszűntek az önszegélyező pénztárak és szövetkezetek. A hajdani mezővárosok, mint Diószeg, Szalárd, Székelyhíd községekké fejlődtek vissza. A második világháború után felszámolják a jómódú, szorgalmas középparasztságot, majd a kollektivizálással a kisparasztságot is. A dombvidéken levő gazdaságokra, ahol a gyümölcsstermesztés, szőlőművelés a gazdaságos ágazat, ráerőszakolják a nagybani búza-, napraforgó-, kukoricatermesztést, melynek következménye, hogy nagy területeken kivágták a gyümölcsfákat, szőlőtőkéket. Példának hoznám fel, hogy még 1966-ban, tavasszal a síteri határ hófehér volt a sok virágzó cseresznyefától, pár éven belül sorra kivágták őket, ugyanúgy, a szőlőtőkéket is. A rossz jövedelmezőség miatt a falvak népe, főleg a fiatalok, nagy része elvándorolt az iparba.

Az 1970-es évek végén kiirtják az utak menti, valamint az egyes parcellák közötti bokros részeket, úgymond ezzel is növelik a megmunkált területeket, meg hogy „ne csúfítsa a környezetet”. Ezzel több kárt okoztak, mint hasznot. Ugyanis sohasem hasznosították e területeket a kiirthatatlan gyökérzet miatt, de elpusztították sok madár (énekes madarak, fácán, fűrj) utolsó búvó és költőhelyét, ugyanakkor nincs mi védje a szántóföldeket és utakat a hófúvástól.

Meg kell említeni még, hogy 1945-ben megemelik a gátakat és 1960-ban véglegesítik, miközben egy sor levezető csatornát is ásna. A mellékfolyók szabályozására 1976–78 között a patakokon vízgyűjtő tavakat létesítettek, amelyeket már felsoroltunk.

1989 után nagy változás állt be. A falvak lakossága látványosan lecsökkent. Tömegesen költöztek be a városokba, s az emigráció óriási méreteket öltött. Bár a föld nagy része visszakerül hajdani tulajdonosához, de nagyméretű elöregedés és a termelő eszközök hiánya miatt nagy területek parlagon maradtak. Sajnos a mezőgazdasági termékeknek nem nagyon van piacuk, és zömében a kistermelők dominálnak. De lassan megindult egy visszaköltözési folyamat is, mivel a városban a munkanélküliség nagy arányokat kezdett ölni. Így nőtt a fiatal gazdálkodók száma. Ugrásszerűen megnőtt a vállalkozók száma, sok ipari jellegű szolgáltatás és számos üzlet jelent meg. Talán ez a folyamat gátat vet a falvak további elöregedésének.

Megélénkült a kulturális élet is, hisz nagy divattá váltak a falunapok. De sajnos ezek kevésbé mennek az értékek után, inkább az olcsó szórakozás felé hajlottak el. Sajnos a tanügyi reform is várat magára, bár némi változás azért már mutatkozik.

A 21. század talán az általános fejlődés százada lesz.

JEGYZET

1. Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940., 16.
2. Gy. Szabó Gyula: Településneveink. Sorozat a Bihari Naplóban, 1990–1991.
3. Kósa László, Filep Antal: A magyar nép táj-történeti tagolódása. 115.
4. Jakó, i.m. 7.
5. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, 668.
6. Jakó, i.m. 28.
7. Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. 1980., 485.
8. Jakó, i.m. 67.
9. Jakó, i.m. 48.
10. Kristó i.m. 386.
11. Kristó, i.m. 389.
12. Györffy, i.m. 668.
13. Dr. Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I., 592.
14. Györffy, i.m. 584, 588.
15. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. III. 203.
16. Bunyitay, i.m. 206.
17. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. 1864. Bihar vármegye, I., 10–48
18. Dávid Gyula: Az 1598. évi házösszeírás. 3.
19. Bakács István: A dicális összeírások. 1957., 51.
20. Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598–1604., 37.
21. Dávid i.m. 5.
22. Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája. 647.
23. Budai: Magyarország históriája. II., 229.
24. Gheorghe Gorun: Contribuția cetății Adrian la lupta pentru autonomia Transilvaniei. Crisia, 1977. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1977, 429.
25. Papp Klára: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történeti Tanulmányok, XX. KLTE Debrecen, 1987., 15.
26. Izsépy Edit: Végvári levelek. Egri és a váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel. 1660–1662. In: Bihari Múzeum Évkönyve IV–V.
- Nyakas Miklós: Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből. 148.
27. Magyarország Történeti Kronológiája. II. 1526–1848, 494.

28. Dr. Karácsony János: Bihar megye magyar népe a kurucz világban. A Bihar Vármegyei és Nagyvárad Régorészeti és Történelmi Egylet 1901/1902-iki Évkönyve, Budapest, 1989. 494., 497.

29. Bunyitay Vince: Nagyvárad a törökfoglalás korában. 1660–1692. 494, 500.

30. Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. (1692). 150.

31. MOL P. 1868. 55. cs.

32. Papp Klára: Biharország jobbágy népe. 31.

33. Szabó Gábor: A református egyház az ellenreformáció korszakában. in Boldog Várad. 1991. 381.

34. Gallacz János: Monográfia a Körös–Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896.

35. Bársony István: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. Magyar Történelmi Tanulmányok. XVI., KLTE, Debrecen, 1984., 36–38, 41–42.

36. MOL P. 1868. 2. cs. A megegyezés aláírói Rhédey István, Pál és László, valamint Rhédey Ferenc, János és Zsigmond özvegye. A visszaszerzett javakat a korábbi állapotnak megfelelően akarták megosztani.

37. Papp Klára: Biharország...i.m. 38.

38. Papp Klára: A magánföldesúri birtokok jobbágynépessége a XVIII. századi Bihar megyében. MTT. XIV., 93.

39. Papp Klára: Biharország...i.m. 43.

40. Bársony, i.m. 74.

41. Papp Klára: A magánföldesúri...i.m. 126.

42. Bársony, i.m. 119–123.

43. Bél Mátyás: Bihar megye leírása, in Bihari Múzeum Évkönyve II., 61.

44. Papp Klára: Biharország...i.m. 32.

45. Papp Klára: Biharország...i.m. 21.

46. Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás, 145.

47. Papp Klára: Biharország...i.m. 85.

48. Papp Klára: Biharország... i.m. 79.

49. Mezősi, i.m. 220.

50. Bél Mátyás, i.m. 59

51. Bársony István: Bihar megye adózó...XVIII. 1985., 30.

52. Pankotai László: Mezőgazdasági termelőkörzetek a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történelmi Tanulmányok, XVIII., 76.

53. Pankotai, i.m. 132.

54. II. József leirata gróf Esterházy Ferenc magyar főkancellárnak. in Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787), Függelék, 373.

55. Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787), 11–14.

56. Az első...i.m. 26–39.

57. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára TREL, Püspöki Hivatal iratai, 1., Bihari Egyházmegye Iratai, Egyházközségi és iskolai ki-mutatások.

58. Gallacz János, i.m.

59. Borbély Gábor: Az érmelléki első szőlőoltvány telep. Bihari Napló, 1991. február 23.

60. TREL, I. 1. s. 13/b.

61. TREL, I. 1. s. 2/b. Az Ér és Berettyó-Mellyéki Tiszteletes Tractusban lévő Reformáta Sz. Ekklesiák Fundussainak, Capitalissainak, Szántóföld-jeiknek, Tétjeiknek, ismet a Szent Sacramentomok kiszolgáltatásához tartozó Sz. Edényeiknek, s egyéb Sz. Eszközeiknek a Tiszán-túl lévő Fő Tiszteletű Superintendentia...3–4 Octobr. 1807-költ rendelkezés szerint való Lajstroma Mellyet a Főtiszteletű Superintendentia kívánságára az ABC nek rendi szerint most ujjonnan rendbe szedett és azon fő Helyre által adott Szántó János az Ér- és Berettyó Mellyeki iszteletes Tractus Nováciusa 1809 dik esztendőben. 30–38 old. Poklos-Telek Szántó-földje az Ekklesiának különösen két fordulóban van 5 darab. A **(Selynilbe)** egy köblös a hegy uttyába három darab egy egy köblös. A Hosszú mezőbe a **(Hőke)** felől egy köblös. A Prédikátor részére a **Hosszú-Mezőben** 2 Kőb. A **Hegy uttyán** a **Jákó gazzánál** 7 Vékás, ismét a Hosszú Mezőn másik darabh 5 Vékás. Tengeri föld a Prédikátor részére van 2 darab, mellyekbe belé mégyen 5 véka búza. A Rector részére is van a **Mitskei útba** 3 Vékás teng. Földje. Kender földje a Prédikátornak van egy köblös a Rectoré egy Vékás.

A Sz. Edények és Eszközök

A Sz. Keresztséghez van egy Czin Kanna tálastól, lángszin Takaróval. A Sz. Astralhoz 3 Czin Kanna, egy arannyal futtatott ezüst Pohár. Abrosz Sálvos kettő. Keszkenő 4 és egy bársony felső Takaró.

Harang van kettő egyik 3 Másás hasadt, a másik másfél Másás.

(a továbbiakban csak a földrajzi neveket emelem ki)

Szentimre: Diószegi-út, Pap Sávja, Szomjuhati forduló, Paprét, Konyavölgy, Dánás-völgy, Kotyor, Hosszú mező, pipa föld.

Szentjobb: Háromház, Nádas-tó.

Szentmiklós: Nyúl-vár, Diófa, Haraszt, Kulin, Nagy-rét, Musdaj hegy, Pincze-hát, Pince Völgy.

Tóti: Telek rész, Királyi forduló, Nyilas, Réti-malom.

Vajda: Cseri Hosszú, Szőrös-völgy, Szerius Kert, Nagyhát Rét.

62. TREL I. 1. S. 13/b
63. Nagy Sándor: Mit adott az Érmellék magyarságának a Kollégium? In: Debreceni Protestáns Lap, 1993. januári száma.
64. Magyar Minerva, 1915.
65. Magyar Minerva, 1912.
66. TREL Alapító oklevelek. I. 1. t. 4, 7, 8.
67. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása, 576–577, 580–581, 584–585, 588–589.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. A Bihar Vármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1901/902-iki Évkönyve, Budapest, 1989.
2. A Bihari Múzeum Évkönyve, II. Berettyóújfalu, 1978.
3. A Bihari Múzeum Évkönyve, IV–V. Berettyóújfalu, 1986.
4. A Magyar Korona Helységnévtára. Budapest, 1895.
5. A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902.
6. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.
7. A Nagyvárad Egyházmegye Névtára, Kiadja a Nagyvárad Latin Szerartású Püspökség, 1995.
8. A Nagyvárad Egyházmegye történelmi sematizmusa, Nagyvárad, 2003.
9. Acsády Ignác: A magyar adózás története 1598–1604. Budapest, 1906.
10. Alexandru Avram, Ioan Godea: Monumente istorice din Țara Crișurilor. Editura Meridiane, 1975.
11. Alexandru Avram: Arhitectura romanică din Crișana. Comitetul Județean pentru Cultură și Artă – Bihor, Muzeul Oradea, Oradea, 1969.
12. Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2004.
13. Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1960.
14. Az Erdélyi Tudományos intézet Évkönyve 1942. Kolozsvár, 1943, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt.
15. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország, II. Budapest, 1891.
16. Bakács István: A dicális összeírások. A történelmi statisztika forrásai. Budapest, 1957.
17. Barcsa János: A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület történelme. I–II., Debrecen, 1906.
18. Bársony István, Papp Klára, Takács Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az érmelléki és a sárréti járás, Debrecen, 2001.; II. A szalontai és a váradai járás, Debrecen, 2003.

19. Beke György: Az Értől a Kölesérig. Barangolások Erdélyben, 3. kötet. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000.
20. Benedek Zoltán: Érmellék. Helios Kiadó, Orosháza, 1996.
21. Bihari Napló, 1991. február 23.
22. Boldog Várad. Szerkesztette Bálint István János, Hét Torony Könyvkiadó, 1991.
23. Borosy András, dr.: Szent László király. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. 1991.
24. Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest, 1901.
25. Borzási Gyula–Emődi János: Szalárd. Református templom. Erdélyi műemlékek, 20. Utilitas Könyvkiadó, Kolozsvár, 1996.
26. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. II, III., Nagyvárad, 1884.
27. Bunyitay Vince: Nagyvárad a törökfoglalás korában. 1660–1692. Budapest, 1892.
28. Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890.
29. Crisia, 1977. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1977.
30. Dávid Zoltán: Az 1598. évi házösszeírás. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Budapest 2001.
31. Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. 1960.
32. Debreceni Protestáns Lap. 1993. január.
33. Dukrét Géza: A síteri református műemlék-templom. Bihari Napló, 1990. november 24; Művelődés, Kolozsvár, 1992., 1. szám
34. Dukrét Géza: A szentjobbi apátság monostorának nyomában. Bihari Napló, 1990. december 29; Művelődés, Kolozsvár, 1991., 7–8 szám.
35. Dukrét Géza: Adorján vára. Bihari Napló, 1991. május 30.
36. Dukrét Géza: Micske műemlékei. Bihari Napló, 1991. június 9.
37. Dukrét Géza: Településneveink: Jákóhodos. Bihari Napló, 1991. augusztus 16.
38. Dukrét Géza: Sóllyomkő vára. Bihari Napló, 1991. október 27.
39. Dukrét Géza: A szentjobbi vár. Bihari Napló, 1992. január 5.
40. Dukrét Géza: A Hegyköz vidéke. Sorozat a Bihari Naplóban: 1992. január 21, 23, február 20, 28, március 1, 5, 20, 22, 24, április 1, 2.
41. Dukrét Géza: A Hegyköz falvai, sorozat a Bihari Naplóban, 1993: Hegyközpályi, január 6; Hegyközújlak, január 13; Hegyközcsatár, február 20; Hegyköztóttelek, március 9; Síter, április 13.

42. Dukrét Géza: Szentjobb. Honismeret, Budapest, 1993., 3. szám.
43. Dukrét Géza: A szentjobbi monostor története – ünnepi megemlékezés. Partium, Nagyvárad, 1994. I. évfolyam, 2. szám.,
44. Dukrét Géza: A Hegyköz vidéke. Helytörténeti ismertető. In: Református Naptár, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad, 1994.
45. Dukrét Géza: Micske. Református templom. Erdélyi műemlékek, 17. Utilitas Könyvkiadó, Kolozsvár, 1996.
46. Dukrét Géza: Szentjobb és a Szent Jobb története. Bihari Napló, 2000. szeptember 6.
47. Dukrét Géza: Hegyköz vidéke. Utazás Hegyközben. In Bihar megye útikönyve. Prolog Kiadó, Nagyvárad, 2004.
48. Dukrét Géza: Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében. Partiumi füzetek, 35. Kiadja a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság, 2005.
49. Erdélyi Panteon, I., Marosvásárhely, 1998.
50. Farkas Antal: A micskei református templom története és leírása. II. lelkészképesítő szakvizsga dolgozat. 1985.
51. Fényes Elek: Magyarország Geographiai szótára, Pest, 1851.
52. Gallacz János: Monográfia a Körös–Berettyó völgy ármentesítéséről és ezen völgyben alakult vízrendező társulatokról. Nagyvárad, 1896.
53. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
54. Hajdú-Moharos József: Magyar Településtár. Kárpát-Pannon Kiadó, Budapest, 2000.
55. Hajdú-Moharos József: Partium, Kiadja a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1997.
56. Hodgyai Edit: Micske monográfiája. A kezdetektől az 1790. évig. Micske, 2003.
57. Hunfalvy János, dr.: A magyar birodalom földrajza. Budapest, Athenaeum Rt. 1886.
58. Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.
59. Juhász Lajos: A porta története 1526–1648. Budapest, 1936.
60. K. Nagy Sándor: Biharvármegye földrajza. Kiadja a „Biharmegyei s Nagyvárad Tanszermúzeum”. Nagyvárad, 1886.
61. Kiss Gábor: Erdélyi várak, várkastélyok. Panoráma, 1987.

62. Kiss Lajos: A földrajzi nevek etimológiai szótára. I., II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
63. Kósa László–Filep Antal: A magyar nép táj-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
64. Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980.
65. Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Gyomai Kner Nyomda, 1998.
66. Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak cím-könyve. 1904–1911, Budapest, Atheneum, 1912.
67. Magyar Történelmi Tanulmányok, XIV (1981), XVI (1984), XVIII (1985), XX (1987), KLTE, Debrecen.
68. Magyarország Történeti Kronológiája, II, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
69. Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Magyar Történettudományi Intézet, Budapest, 1943.
70. Mikó Árpád: A szentjebbi monostor és a vár történetéhez. Váradi kőtöredékek, Budapest, 1989.
71. Nagy Márton: Bihar vármegye központi járásának ismertetése, Nagyvárad, 1910.
72. Osváth Pál: Bihar vármegye Sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875. Új kiadása Debrecen, 1995–96.
73. Papp Klára: Biharország jobbágnépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Csokonai Kiadó, 1998.
74. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864, Bihar vármegye I–II. Debrecen, 1996.
75. Schematismus Historicus Venerabilis Cleri Diocensis Magno-Varadiensis Latinorum. Nagyvárad, Szent László Nyomda Részvénytársaság, 1896.
76. Schematismus venerabilis cleri, 1929.
77. Sípos Orbán: Biharvármegye, A népesedési, vallási, nemzetiségi és közoktatási statisztika szempontjából. Nagyvárad, 1903.
78. Szabó M. Attila–Szabó M. Erzsébet: Dicționar de localități din Transilvania. Erdélyi helységnévszótár. Kriterion, 1992.
79. Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest 1981.
80. Szalárdi János: Siralmas magyar krónikája. Magyar Helikon. 1980.

81. Török József: Szerzetes és lovagrendek Magyarországon, Budapest, 1990.

82. Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye Népszámlálási adatok 1885/1869–1992 között. Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó, Budapest, Csíkszereda, 1999.

83. Vofkori László: Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, Vörösberény, 1996.

FORRÁSOK:

1. Magyar Országos Levéltár, MOL P. 1868., 2. és 55. csomag.
2. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára TREL; Püspöki Hivatal iratai, 1:
 - Érmelléki Egyházmegye 1776–1908. 18-as doboz
 - Bihari Egyházmegye iratai,
 - Érmelléki Egyházmegye iratai,
 - Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1809. I. 1. S. 2/b
 - Egyházlátogatási jegyzőkönyv és emlékkönyv 1864, I. 30. a. 1
 - Egyházlátogatási iratok. I. 1. S. 13/b
 - Egyházközségi és iskolai kimutatások.
 - Iskolai jegyzőkönyvek, I. 30, f. 1.; I. 1. n. 10
 - Alapító oklevelek, I. 1. t. 4; 7; 8.
3. Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára.

MELLÉKLET

Bihar megye 1552. évi dikális összeírása

Helység	Földbirtokos	Porta
Zent Miklós	Heremitarii	18
Zent Jób	Heremitarii de Zent Job	15
Zent Imre	Domini Episcopi	26/272
Hodos	Franc. Bajony	27
Zalárd	Vilfgangi Cháky	1 1/2
	Emerici Cháky	2
	Relictae Petri Cháky	8 1/2
	Demetrii Cháky	17
	Michael Cháky	3
	Nicol Cháky	11
Adorján puszta	Demeter Cháky	4
	Emerici Cháky	1
Farnos	Capituli S. Stephani	7
Syther	Volfgang Cháky	1
	Demetrii Cháky	7
	Relictae Petri Cháky	1
	Nicola Cháky	5
	Michaelis Cháky	2
Lathabar	Domini Episcopi	32
Toóttelek	Domini Episcopi	16
Chatár	Domini Episcopi	61
Ujlak	Capituli Varadiensis	38
Pályi	Capituli Varadiensis	20
Záldobágy	Domini Episcopi	9
Chyovágh	Ementar de Sz. Jób	3
Saarszeg	Ementar de Sz. Jób	3
Chanálos	Ementar de Sz. Jób	5
Pklos Telek	Michael Cháky	8
Tóthy	Domine Dragfianae	42
Láz	Domine Dragfianae	3
Mycyche	Domine Dragfianae	36
Szent Lázár	Petri Koprovits	2

Részlet Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864, Bihar vármegye I.

A Hegyköz Árpád-kori településeinek összesítő táblázata

Helység	Első írásos említése	Iskola-szervezés	Reformáció	A kat. plébánia visszaállítása
Berettyócsohaj	1163-73 – v. Thwra	állami vegyes 1873		
Berettyókirályi	1291 – Kyraly	g. keleti vegyes?		
Biharcsanáros	1395 – Chalanus	g. kat. vegyes 1871		Kis temploma van
Biharvajda	1285 – Waiiuada	ref. vegyes	Anyakönyv 1737	
Farnos	1332-7 – Fornus	g. kat. vegyes		
Fegyvernek	1213/550 – Fegyvernuch ~ Fegyurenych	r. kat. vegyes 1846 g. kat. vegyes?		Temploma 1938-tól
Hegyközcsatár	1213/550 – villa Catar 1291-4 – Chatar	ref. fiú? r. kat. vegyes 1703	1566	1743
Hegyköz-kovácsi	1291 – Kuachy	ref. vegyes 1760	Anyakönyv 1760	
Hegyközpályi	1229/550 – v. Paul	ref. vegyes 1700	1556	Új kápolna 2002
Hegyköz-száldobágy	1226 – Scaldubag	ref. vegyes 1730	1556	
Hegyköz-szentimre	1220/550 – S. Henrico 1291 – S. Emerico	ref. fiú 1765	1569	
Hegyköz-szentmiklós	1332-7 – S. Nycolao	ref. vegyes 1800	1597	1943-50 között székegy kat. jöttek
Hegyköz-tóttelek	1272-90 – v. Totthelek	r. kat. vegyes 1788	1566	1788
Hegyközújlak	1291-4 – v. Vylak	ref. fiú? r. kat. vegyes?		1739, áthelyezik Csatárba 1743-ban
Jákóhodos	1291 – Hudus	községi fiú 1873 községi leány 1873		

Helység	Első írásos említése	Iskola-szervezés	Reformáció	A kat. plébánia visszaállítása
Kővág	1421 – Kewagh	r. kat. vegyes 1834 g. kat. vegyes?		
Latabár (elpusztult)	1272–90 – v. Lathabar			
Márkos (beolvadt)	1163–73 – v. Markus			
Micske	1255 – Mikche	ref. fiú és leány 1730 r. kat. vegyes?	Anyakönyve 1730-tól	Gondnokság 1713 plébánia 1740
Poklostelek	1213 – Puklusteluc	állami vegyes 1896		
Sárszeg	1490 – Sarzeg	g. kat. vegyes 1828		
Síter	1291–94 – v. Suhtur	ref. fiú 1753	1566	
Sítervölgy	1489 – Seytherwelg	g. kat. vegyes 1888 g. keleti vegyes?		
Szalárd	1291–94 – v. Zalard	községi fiú 1898 községi leány 1898	1558	1930
Szentjobb	1083 – S. Dextra	r. kat. vegyes 1774 ref. vegyes?	1557	1728
Szentlázár	1291–94 – v. Lazar ~ Sanctus Lazarus	g. kat. vegyes 1836		
Tótalmás	1291–94 – Alumas	g. kat. vegyes?		
Tóti	1291 – Toty	ref. vegy. 1700 eleje		
Vámosláz	1255 – Laz	g. keleti vegyes?		

Magyarország történeti helységnévtára. Bihar megye és Hajdúság (1773–1808)

ÉRMELLÉKI JÁRÁS							
Név	Birtoklási, gazdasági adatok	Ház	Ház-tartás	Népes-ség	Vallás	Egyház-igazgatási beosztás	Nyelv
Csanáros	közbirtokosság, Nemeró Mihály, Pongrácz Julianna, Papp András özvegye Szilágyi Zsuzsa, Décsey úr	80	103	464	róm. kat. g. kat. 13 g. kel. 63 ház	Nv. pp. Laksági esp. Aradi pp. Cséffai esp.	vegyes román oláh
Királyi	közbirtokosság, Baranyi Mihály, Baranyi Gábor	99	114	558	g. kel. 97 ház	Aradi pp. Cséffai esp.	oláh
Magyar-szentmiklós	Nagyv. püspökség	120	122	602	róm. kat. ref.	Tiszántúli ker., Érmelléki em. Szentjób fil.	magyar
Micske	közbirtokosság, Baranyi János, B. Gáspár, B. Gábor Jó borait mindenfelé elhordják	164	205	873	róm. kat. 118 g. kel. 1 ház ref.	Nagyváradai pp. Berettyói esp. Vámosláz filiája	magyar
Poklostelek	közbirtokosság, Dobozy Mihály	98	116	576	róm. kat. 21 ref.	Nv. pp. Berettyói esp. – Micske fil. Érmelléki em.	magyar
Sárszeg	Szentjóbi apátság Nemeró Mihály	51	56	244	róm. kat. g. kat. 9 g. kel. 45 ház	Sztjób fil. Laksági esp. Hagymádfalvi fil. Aradi pp. Cséffai esp.	oláh magyar
Szentimre	Nv. Püspökség (a váradai uradalom része)	207	228	1008	róm. kat. 20 ref.	Szentjóbi fil. Berettyói esp.	magyar
Szentjób	gr. Dietrichstein örökösei Nemeró Mihály, Sztjóbi Apátság	211	222	1081	róm. kat. 654 g. kel. 461 izr. 2	Berettyói esp. Érmelléki e. m.	magyar
Szentlázár	Baranyi Gáspár B. János	75	90	446	róm. kat. g. kel. 69 ház ref.	Micske fil.	oláh magyar

Vajda	közbirtokosság, Tokos Imre Tokos Károly, Baranyi Miklós Diószegi B. József, Csanády György Dobozy Mihály, Ormós Imre	118	126	586	róm. kat. 13 ref.	Diószeg. fil.	magyar
Vámosláz	Baranyi Gáspár, B. János	84	110	548	róm. kat. g. kel. 74 ház		oláh
NAGYVÁRADI JÁRÁS							
Név	Birtoklási, gazdasági adatok	Ház	Ház- tartás	Népes- ség	Vallás	Egyház- igazgatási beosztás	Nyelv
Almás	gr. Csáky család (az adorjáni uradalom része) gr. Kornis úr	18	20	127	róm. kat. g. kel. 17 ház	Nagyvárad Aradi pp. Cséffai esp. Nagyótfalu fil.	magyar oláh
Bihar	Nagyvárad Püspökség (a váradi uradalom része)	295	366	1655	róm. kat. 28 ref. 310 cs.	Nv. pp. Sárréti esp. Püspöki fil. Bihari e. m.	magyar
Borzik	gr. Csáky család (adorjáni urad.) Balogh Imre özvegye, Szerdahelyi Borbála Miskolczy Farkas, Szegezdy Ferenc Nv. Görög. Kat. Püspökség	139	148	772	róm. kat. g. kel. 125 ház	Aradi pp. Cséffai esp.	oláh
Csatár	Nv. Püspökség	253	264	1230	róm. kat. 83 ref. 240 cs.	Berettyói esp. Bihari esp. Ttúli ker.	magyar
Latabár	Nv. Püspökség				róm. kat.		
Csohaj	Szentjóni Apátság	101	118	630	róm. kat. g. kel. 98 ház	Cséffai esp.	oláh
Farnos	Nr. Premontrei Rend Szent Márton Prépostság, Kamara	56	67	304	róm. kat. g. kat. 192 g. kel. 46 ház	Nv. pp. G. Kat. Dékánátus	oláh

Név	Birtoklási, gazdasági adatok	Ház	Ház-tartás	Népes-ség	Vallás	Egyház-igazgatási beosztás	Nyelv
Fegyvernek	gr. Csáky család (adorjáni urad.) Kornis és Ravaszdy család	46	61	268	róm. kat. g. kel. 46 ház		elegyes oláh
Hegyköz-kovácsi	közbirtokosság, Keresztes Pál özvegye, Kisfaludy Borbála Ilosvay György özvegye, Lévy Sára Ilosvay László, Ilosvay Ferenc Szeremley György özvegye, Gulácsy Zsuzsanna Szilágyi Sámuel, id. Szilágyi Sámuel özvegye, Szeremley Zsuzsanna Komáromy György örökösei	151	169	762	róm. kat. ref. 143 cs.		magyar
		Mezőfalva és Kisújfalu adataival együtt					
Hegyköz-pályi	Szilágyi Sámuel, Lévy Mihály id. Szilágyi Sámuel özvegye, Szeremley Zsuzsanna, Ilosvay László, Ilosvay György özvegye, Lévy Sára, Lévy József, Ilosvay Ferenc, Komáromy György örökösei, Kuthy László, id. Vécsey Sámuelné Szilágyi Mária	160	164	707	róm. kat. ref.	Csatár fil.	magyar
Hegyköz-száldobágy	Nv. Püspökség (a váradi uradalom része)	81	82	410	róm. kat. 2 ref. 68 cs.	Nv. pp. Cathedralis esp. Váradolási fil. Ttúli ker. Bihari. e. m.	magyar
Jákóhodos	közbirt., Ilosvay Ferenc, Ilosvay György özvegye, Lévy Sára, Lévy József, Lévy Mihály, Vasas György özvegye, Szőke Sára, id. Szilágyi Sámuel özvegye, Szeremley Zsuzsanna, id. Vécsey Sámuelné Szilágyi Mária, Szilágyi Sámuel, Dobozy Mihály, Komáromy György örökösei	134	171	700	róm. kat. ref. 120 cs.	Csatár fil. Bihar e. m.	magyar

Kővág	gr. Haller János több úr	66	66	345	róm. kat. g. kat. 7 g. kel. 82 ház	Tóttelek fil. Nv. pp. Laksági esp. Hagymádfalva fil. Aradi pp., Cséffai esp.	oláh magyar
Nagyótfalu Sárb	gr. Csáky család (adorjáni urad.) Ravaszdy András, R. György R. Zsigmond, Selmeczy Mihály Pap András özvegye, Szilágyi Zsuzsanna Keresztes Pál özvegye, Újfaludy Borbála	107	117	558	róm. kat. g. kel. 97 ház		oláh
Páliújlak H. K. Újlak Hegyköz- újlak	Nagyváradai Káptalan	147	152	697	róm. kat. 37 ref. 140 cs.	Csatár fil. Bihari e. m.	magyar
Síter	gr. Csáky család (adorjáni uradalom) több úr	105	111	601	róm. kat. 3 ref. 98 cs.	Csatár fil. Vályi Tóttelek filiájá- nak mondja	magyar oláh
Pangeta (nevű ház) (Bangéta később)					róm. kat. 3	Csatár fil.	magyar

* Az első katonai térkép felvétel XXVI 21 szelvényének, Bungéta felirata alapján lokalizáltuk. A Nagyváradai Püspökség 1825. évi Schematizmusa szerint Tóttelek filiája volt, 1 1/2 óra távolságra, 3 fő róm. kat. lakossal.

Név	Birtoklási, gazdasági adatok	Ház	Ház-tartás	Népes-ség	Vallás	Egyház-igazgatási beosztás	Nyelv
Sítervölgy	gr. Csáky család több úr	59	76	366	róm. kat. g. kel. 50 ház	Csatár fil. Vályi Tóttelek filiájának mondja	oláh
Férgeság	gr. Csáky család					a Birtokösszeírás Sítervölgygel együtt említi	
Szalárd	gr. Csáky család	277	312	1451	róm. kat. 15 ref. 276 cs.	Csatár fil. Vályi Tóttelek fil. Bihari e. m.	magyar
Adorján	gr. Csáky család						
Tóttelek	Nagyvárad Püspökség	28	28	126	róm. kat. 92	Csatár fil.	tót

Szentmárton – A Birtokösszeírás szerint Szalárdba bekebelezett pusztaként említi Adorjánnal együtt. Pontosabb lokalizálása nem volt megoldható.

Foglár – Az első katonai térképfelvétel XXVI 21 szelvényén nem lehet fel. A Hadtörténeti Térképtár B IX a 527: LB szelvénye Szalárd határában ábrázolja a Foglárkai erdőt. Mivel területén út és patak metszi egymást híddal, s ez a kocsmák jellegzetes helye, ide lokalizáltuk.

Reformátusok száma

Település	1786	1788	1801	
	család	család	család	fő
Bihar egyházmegye				
Csatár	240	240	217	1184
HKovácsi	–	–	195	800
HPályi	155	145	144	500
HSzáldobágy	64	68	0	–
Jákóhodos	122	120	156	813
Nagyvárad	295	295	513	2613
Páliújlak	148	140	157	628
Síter	96	98	120	587
Szalárd	270	276	284	1600
Tamásda	36	36	40	205
Érmelléki egyházmegye 1803 – 1804				
Magyarszentmiklós	664			
Micske + Szentlázár	823			
Poklostelek	483			
Szentimre	1024			
Szentjobb + Csanáros	461			
Vajda	620			

A Mária Terézia rendelete alapján elkezdett úrbéri rendezés kilenc kérdőpontja – 1769

1. Vagyon-é mostanság urbarioma ezen helységnek? Ha vagyon, minémű az? Mennyi időtől fogva hozattatott bé?

2. Ha urbarioma nincsen, a jobbágyi kötelességet teszik-é contractus szerint mind a jobbágyok, mind a zsellérek? Mennyi ideje már annak, hogy ezen bevett szokás kezdődött, avagy contractusra lépett ezen helység az földesurasággal? Nem de nem ezen mostani urbariom, avagy contractusnak tétele előtt is voltak mások, és ha voltak, minéműek és mikor kezdődet[t] ezen mostani szokásban lévő kötelességnek praestatioja?

3. Ahol urbariomok, vagy contractusok nincsebbnek, miből álló a jobbágyságnak és zselléreknek adózása és kötelessége, aki mostanság szokásban vagyon? Mikor és mimódon hozattatott bé azon kötelesség és adózás?

4. Minémű haszonvételei vannak ezen helységnek és határjának? Avagy ellenben minémű károk szokták közönségesen érni őtet és határját?

5. Hány és minémű hold szántóföldje és rétje vagyon egy egész házhelyes gazdának, és hány posonyi mérőt vethet egyik egyik hold szántóföldjében? Nem de nem a rétjein sarjút is kaszálhat-é?

6. Minémű és hány napi munkát vitt egy-egy gazda eddig végben, és hány vonyó marhával? És amidőn a robottra mentek és visszajöttek, beszámoltatott-é azon járás-keléseknek idejei is a napi számhoz?

7. Adnak-é az itt való lakosok az földesuraságnak kilencedet? Ha adnak minémű termésből és javakból adgyák azt? S mennyi időtől fogva? És vagyon-é a kilencedbéli adózás ezen nemes vármegyében

más földesuraságnál is bevett szokásban? Ezenkívül más adózás fejében mit szokott ekkortáig a jobbágy adni esztendőnként az uraságnak, jelesül pedig olyatin akár készpénzből, akár más egyébből adatott és adózás és ajándék miből álló vólt?

8. Hány puszta hely vagyon ezen helységben? Mennyi időtől fogva? Mi okból pusztultak el? És azon helyeket appertinentiajával együtt kik bírják?

9. Ezen helységnek lakosai örökös jobbágyok-é vagy nem?

Egyházlátogatási iratok. Egyházközségi és iskolai kimutatások – 1776–1908

Érmelléki egyházmegye (18-as doboz)

Az Érmelléki Egyházi Vidékben lévő Ekkleziák és Oskolák Állapotjának Elő Adása 1803/1804 esztendőben

Anya Ekkleziája	Leány ekkleziája	Lélekszám	Születettek száma	Holtak száma	Prédikátor neve és hogyan folytatja hivatalát	Tanulók száma a fiú oskolában	Tanulók száma a leány oskolában	Oskola Mester és Preceptor neve és miképp jár el hivatalában	Leányok Tanítója neve és miképp jár el hivataljában
Szentjobb	Csalános	461	23	14	Imre János dicséretesen viseli magát	25	15	Pólya János szorgalmatos	ua.
Poklos Telek	Sás Telek Hagymádfalva, Nadánytelek	483	–	–	Sárközi József dicséretes	25	24	Király Sámuel elbocsátott	ua.
Mitske	Terje Sz. Lázár	823	42	39	Séni Sámuel derék ember, de gyenge	50	32	Tóth István jó tanító, de botránkoztató életű	Füzesi Ferenc szorgalmatos
HKSZ Miklós		664	27	24	Tatai Adrás mindenképp dicséretes	64	25	Radó András restes	Sz. Jóbi János tehetetlen öreg
Vajda		620	25	44	Szikszai István dicsértetik	35	30	Illyés Ferenc dicséretes	ua.
Sz. Imre		1024	45	20	Szántó János notorius	50	64	Pönczi Ádám épületes	Molnár György gyenge

Az *Csatári* helvét hitvallásu leány-iskolában előadott tantárgyak jegyzéke.

1, az 1863/4 első felében

1. Keresztyén vallás a' kecskeméti rövid utmutatás szerint
2. Nőitan –Kálnicki Endre után
3. Természettan – Guty Károly könyve szerint
4. Biblia ismeret – Zákány József ur könyve szerint
5. Magyarhon története – Dierner Endre után
6. Földrajz
7. Számтан 4 nemei észben és táblán is.
8. Olvasás és irás
9. Szavalás.
10. Zsoltárok és dicséreték
11. Könyörgések és imák
12. Éneklés
13. Rajzolás.

2, Másod félévben

1. Keresztyén vallás
2. Nőitan – Kálnoki Endre könyve szerint
3. Természet-tan – Guty Károly szerint
4. Biblia ismeret – Zákány József ur szerint
5. Földrajz
6. Magyarhon Történetéből nevezetes királyokról – Dierner Endre után.
7. Olvasás és irás
8. Számтан 4 nemei u. m. összeadás, kivonás, szorzás és elosztás.
9. Zsoltárok és dicséreték
10. Könyörgések és imák
11. Éneklés
12. Erkölcsi szabályokat.

Nagy Lajos
leánytanítóóságában

A' HKKovácsi Fí, és leányiskolában előadott tantárgyak jegyzéke.

I^{ör} az 1863/4 első félévben

1. Vallástörténelemből az I ső és IV ik szakaszok a' Kecskeméti kátéból.
2. A' Tavaszi és Nyári énekek.
3. A' C ik zsolnártól a CLig a csillagosok
4. Számvetésből összeadás és kivonás.
5. Beszéd és értelem gyakorlat Nagy László szerént.
6. Szavalmányok Rozgonyi szerént.
7. Éneklés, irás, olvasás; tízparancsolat.
8. Apostoli hitforma, és iskolai imák.

II^{ör} Második félévben

1. Vallástörténelemből a' I IIik és I IIIik szakaszok, a' Jézus életéről, szenvedéséről, haláláról és feltámadásáról a Kecskeméti Kátéból.
2. A Kecskeméti káté. Második része VIik szakasza a' Keresztyén Ekklesiáról.
3. Beszéd és értelem gyakorlat. Nagy László szerént
4. Magyarország története, Sárospataki kiadás szerént .
5. A' Magyar királyságból. Magyar Ország a térképen is Batizfalvi István után.
6. Magyar nyelvtanból egy kevés. Pataki kiadás
7. Szavalmányok. Rozgonyi után.
8. Összeadás, Kivonás, Sokszorozás és Elosztás
9. Éneklés, Irás, olvasás, tízparancsolat.
10. Apostoli hitforma, és Iskolai imák.

A' h: köz pályi h: h: iskolában az 1863/4.ik isk: év első felében elő adott tantárgyak voltak a következők:

Az 1.^{ső} osztályuaknak:

Tanítottam:

- 1.) Vallástudományt. (.Kecskeméti Utmutatás szerint.)
- 2.) Magyarhon történetét: Sárospataki kiadásut.
- 3.) A' magyar királyság földiratát (.Batizfalvi.)
- 4.) Szent Dávid Zsóltárait: könyv nélkül.
- 5.) Számtant. (.Csányi professor.)
- 6.) Minden imádságokat és X. parancsot.
- 7.) Olvasást naponta követték.
- 8.) Folyó írásbeli gyakorlataik voltak.
- 9.) Éneklésben minden nap gyakoroltattak.

2^{od} osztályúak:

- 1.) Vallás tant: Sárospataki kiadás szerint.
- 2.) Magyar hon történetét. (.Batizfalvi.)
- 3.) Szent Dávid Zsóltárait.
- 4.) Illendőség tudományát. (Kolosvári Tóth Tamás.)
- 5.) Számtant. (Csányi professor.)
- 6.) Iskolai imákat, és X. parancsot.
- 7.) Írás (.folyó, olvasás. (Indali Péter-ből.)
- 8.) Éneklést mind együtt. –

1.^{ső} osztálybelieknek:

- 1.) Vallásos érzélem gyakorlatok.
- 2.) Illendőségtant.
- 3.) Szent Dávid Zsóltárait.

- 4.) Kis szavalmányokat.
- 5.) Betűk és szótagok ösmertetését. (.Erdélyi I. Péter szerint.)
- 6.) Számantant fejből 1.-10ig s at
- 7.) Éneklést a' többiekkel együtt. –

Közvizsgálat volt Deczember 20.án 1863.

Szünet volt 2. hét.

Erdélyi Ferencz

A' 2^{od}. félévben a' következő tantárgyakat folytattuk:

- I. Vallástudományt. (.Kecskeméti Utmutatás szerint.)
- II. Magyar Ország történetét (.népiskolai könyvtár.)
- III. A' magyar királyság földleírását. (.A' tiszántuli kerületet. Batizfalvi szerint.)
- IV. Szent Dávid Zsoltárokát: 50. 61. 62. 65. 66. 67. 84. 89. 100. 102. 103. 104. 105. 106. 108. 119. 135. 138. 139. 146. 148. 150. –
- V. Számantant, a' négy alap munkálatot. (.Csányi.)
- VI. Minden isk: imákat, és tiz parancsolatot. –
- VII. Az olvasást naponta követtük (.Zsoltárból.)
- VIII. Folyó írásbeli gyakorlatokat mutathatnak.
- IX. Éneklésben szintén gyakoroltattak.

II.^{od} osztályuak:

- 1.) Vallástant. (.Népiskolai könyvtár Sz: történetek.)
- 2.) Magyar hon történetét. (.Sárospataki.)
- 3.) Zsoltárokát: a' 20. 23. 24. 25. 26. 28. 30. 32. 33. 34. 35. 36. 38. 40. 42. 47. 50. 61. 65. –
- 4.) Illendőség tant. (.Tóth Tamás.)
- 5.) Számantant: ösze adás kivonás, táblán, és észből, 50.ig. 's százig. –
- 6.) Imák. X. parancsolatok.
- 7.) Írásgyakorlat.

- 8.) Olvasás.
- 9.) Éneklést együtt. –

III^{ik} és szoktató osztály.

- 1.) Szent történetekbe által menő érzelem gyakorlatok.
- 2.) Illendőség tudományát. (.Kolosvári docens.)
- 3.) Zsoltárokat: 1. 5. 6. 8. 9. 15. 16. 20. 23. 24. 25. 26. 42. könyv nélkül (.Szent Dávid.)
- 4.) Kis vers szavalmányokat.
- 5.) Betük és szótagok ösmertetését. E. I. P. szerint.
- 6.) Számtant csak az 1.–20.ig. fel, és visza, összeadás, kivonás.
- 7.) Imádságok.
- 8.) Éneklés a' többiekkel.

EFmk

Alázatos jelentésem:

Telyességgel nem lévén szokásban a' nyári félévi iskoláztatás, egészen November körül kezdenek fel gyülekezni, ennél fogvást az őszi exáment előbb nem; mint Karácsony hetében lehetséges megtartani. És így a' 2.ik félévi tantárgyak ugyan azok most visitatióra, – minthogy examen után vacatio vólt általam egy pár hétig adatva, 's folyó hó napjaiban pedig azután bekövetkezett kemény fagyos idő miatt ők ismét magok csináltak magoknak szünidőt. – Őket tehát ösze – rendbe szedni körül belől 2 hét ótai munkám, 's annak csekély eredménye.

Erdélyi Ferencz
Az iskola nagyon gyenge.

A HKSzáldobágyi fi- leányiskolában elő adott tantárgyak jegyzéke.

Az 1863/4 iskolai évben.

Első osztály.

1^{ször} A Keresztény vallásra vezető útmutatásból, Isten iránti kötelességeikről, kecskeméti kiadás után a harmadik részéből.

2^{or} A Sz. Biblia történet tant az Ó-szövetségből, a Próféták neveikkel Zákány József ur munkája után.

3^{or} Magyartörténet tanból. Az Árpád familia vagy családjából kifogyott Királyoktól első Ferdinándig. Budai Ézsaiás után.

4er A Dicséreték közül az ötventül a százig.

5^{ör} A Természet tanból, az égitestekről. Edvi Illés után.

6^{or} Föld irat tant. Edvi Illés után.

7er A szám tanból a sokszorozást, és osztást.

8^{or} Az iskolai könyörgéseket a Sz. asztalhoz valókkal.

9er Az írásban, olvasásban gyakoroltattak.

Második osztály.

1^{ször} A keresztyén vallásra vezető útmutatásból, az Istenről és a Sz. írásról a Kecskeméti kiadásból.

2^{or} A fi tanulók a falusi élet el beszéllését.

3^{or} A nő tanulók a ház körüllli tiszta rendtartásról, az ártalmas férgek el pusztításokról. Kiss Bálint után.

4er A Sz. Dávid zsóltárai közül az ötventül a százig.

5^{ör} Az összeadást, kivonást a számtanból.

6^{or} Az iskolai könyörgéseket.

7er Az írásban, olvasásban gyakoroltattak.

Harmadik osztály.

1^{ször} A világ és vallás rövid ösmeretét a Nagy László tanmodszeres modóra után.

2er Számtant.

3^{or} Az írásban, olvasásban betű ösméreteken gyakoroltattak.

A' HK Újlaki egyházban, a fi és leány iskolában elő-adott tantárgyak jegyzéke.

1. Az 1863/4 iskolai év 1-ső felében. –

1^{ször} Isten ismeretére való vezérlést, a' ketskeméti káté útmutatása szerént. –

2^{szor} Gyermei jó feltételeket. – Flóri könyve szerént. –

3^{szor} Sz. Dávid csillagos Jóltárit az 1sőtől az 50.ig. –

4^{szor} Erkölsös javító meséket. – a' traktus által jóváhagyott olvasó könyv szerént. – és némelyeket deákból fordítva, –

5^{ször} Olvasást és írást. –

6^{szor} Iskolai könyörgéseket, és az úri imát.

7^{szor} Észbeli apró számvetéseket. –

8^{szor} Éneklést, – és a' szózatot, 's hymnust, hang gyakorlás végett.

2 Másod félévben.

1^{ső} osztály.

1^{ször} A' vallásból a' keresztyén ekklézsiáról. – ketskem. káté szerént.

2^{szor} Sz. Dávid csillagos Jóltáriból az elsőől a' CIII-ig.–

3^{szor} A' Húsvét innepi ditséreteket első és második verseikkel.

4^{szor} Szavallásképp a' megfagyott gyermeket, – iskolába járnai szerető gyermeket, – gyermeki jó feltételeket és a' következő erkölcsös javító meséket elbeszélésképp: Szeresd hazádat, – egy 80 éves ősz. –

a' földmives. – a' szegény ember. – a' holló. – Ezopus kutyája. – a jó szívű gyermek. – és a' haldokló nyár.

5ször Olvasást és írást.

6szor A' négy rendes számadást – észben, és táblán is gyakoroltattak.–

7szer Minden iskolai könyörgéseket. – Ap. hitformát, tíz par. Úri im. –

8szor Éneklést. – a' szózatot. – hymnust. – zeng hazát. – űs buda című verseket hangok képzése véget. – A' Leányok, a' női tant, és több pár beszédeket. –

2^{ik} osztály.

1ször Isten ismeretére való vezérlést, ketskeméti káté útmutatása szerént. – fojtatva a' múlt fél évi. –

2szor Gyermeki jó feltételeket. –

3szor Sz. Dávid csillagos Jóltáriból az 1sőtől a' CIIIig. –

4szer A' következő meséket: iskolába vágyó ádam. – a jó szívű gyermek. – egy 80 éves meg élemedett ősz. – a' hangya. – munkára fel című serkentő verseket. –

5sz. Minden iskolai könyörgéseket. – és az uri imát.

6sz. Olvasást. – észbeli apró számvetéseket. – éneklést. –

Sükösd Sándor
tanítóságában.

A' J. hodosi ref. fi iskolában tanított tan tárgyak az 1863/4 évben.

Nyári félévben

Harmadik rendűek

- 1^{ör} Az Utmutatásból az előismereteket a teremtésig.
- 2^{or} Az erköltsi olvasókönyvből erköltsi Szabályokat.
- 3^{or} A' közönségesebb iskolai imákat.
- 4er A' számlálást s római számokat.
- 5^{ör} Az olvasást, betűzést is gyakorolták.

Második rendűek

- 1^{ször} Az Utmutatásból Ábrahámától a Krisztusig.
- 2^{or} A' Jóltárokot ötvenig – A Ditséreteket 30ig.
- 3^{or} Az iskolai imákat.
- 4er A' Számvetés három elsőbb nemeit.
- 5^{ör} Éneklést, olvasást, írást gyakoroltak.

Első rendűek

- 1^{ször} A' Jézus és apostolok életéről.
- 2^{or} Az erkölts tanból Isten s magunk iránti kötelességinket.
- 3^{or} Természet tant, és földleirást Edvi Illés szerint.
- 4er Bibliai történeteket a teremtéstől a' Jósef haláláig.
- 5^{ör} A' Számvetés négy nemeit 's az egyenletes osztást.

A' téli félévben

Harmadik rendűek

- 1^{ször} Beszéd és értelem gyakorlat. – Erköltsi szabályokat.
- 2^{ör} Iskolai imákat, olvasást, betűírást.
- 3^{or} Számok ismeretét római Számokat.

Második rendűek

- 1^{ször} Az Utmutatásból a' Jézus életéről.
- 2^{or} Isten iránti kötelességeinkről. – Köyörgések.
- 3^{or} Természet tant Edvi Illés Pál szerint.
- 4er A Számvetés négy nemeit – olvasást, írást.

Első rendűek

1^{ször} Az Utmutatásból a hitről – jövőd életéről.

2^{or} Az erkölts tanból a' mások iránti köteleséginkről.

3^{or} Bibliai történeteket az ó és új Szövetségből.

4er Természet tant, földleirást Edvi Illés szerint

5^{ör} Olvasást éneklést írást gyakorolták.

6^{or} A Számvetés négy nemein kívül a' hármas regulát, egyenetlen osztást észbeli számolást – Söt németül és románul is tudnak számolni.

Januarius 23kan 1864

Balog Sándor
oktatása alatt

**A' Szalárdi Reformáta Leány iskolában járó
Gyermekeknek az 1863/4dik év Első felében,
a' Következő Tudományok tanítottak**

1.^{ső} Osztálybelieknek.

1.^{ször} A' Kecskeméti Kátéból 4. szakaszt. – Istenről, és a' szent írásról.

2.^{or} A' Tiszta Erkölcs Tanból, Embertársaink iránti kötelességeinkről.

3.^{or} Az Hübnerből, Jósefnek 4. Históriáját, az Ószövetségi Könyvekből.

4.er A' Dícséretekből, a' Vasárnap Reggelieket, 4. versével együtt.

5.^{ör} A' Sokszorozó Táblát, Észbeli Számlálást, és az Írást.

6.^{or} Az Éneklést, mindennap gyakorolták.

7.er A' Zsoltárokból, és Bibliából való olvasást, mindennap gyakorolták.

2.^{dik} Osztálybelieknek.

1.^{ször} A' Kecskeméti Kátéból, Ábrahámnak a' Kanaán földére való kiköltözéséről.

- 2.^{or} A' Dícséretekből, a' Nyáriakat, és a' Szüretieket, 3 versével.
- 3.^{or} A' Zsóltárok, Dícsérek Számjai Kikeresését, és a' Sokszorozó Táblát.
- 4.er Az Éneklést, Irást, az Észbeli számlálást.
- 5.^{ör} A' Zsóltárból való olvasást mindennap gyakorolták.

3.dik Osztálybelieknek.

- 1.^{ször} A' Kecskeméti Kátéból a' Vallás Historiáját.
- 2.^{or} A' Dícséretekből, a Hétköznapi Reggelieket.
- 3.^{or} A' Kettesével való Számlálást, és a' Tíz parancsolatot.
- 4.er A' Zsóltárból, és Erkölcsi Könyvből való olvasást gyakorolták.

4.dik Osztálybelieknek.

- 1.^{ször} Az Ábéczeből való olvasást mindennap gyakorolták.
- 2.^{or} Minden iskolai Könyörgéseket, Közönségesen tudnak.

A' Szalárdi Reformáta Leány iskolába járó Gyermekeknek, az 1863/4dik év Utolsófelében a Következő Tudományok tanítottak.

1.ső Osztálybelieknek.

- 1.^{ször} A' Kecskeméti Kátéból, Felebarátink iránti Kötelességeinkről.
- 2.^{or} A' Tiszta Erkölcs tanból, az Halálról és azt követő állapotunkról.
- 3.^{or} Az Hübnerből IX Historiát, az Új Szövetségből.
- 4.er A' Kis Tükörből, Magyar ország Földéről.
- 5.^{ör} A' Számvetésnek 3 első nemét, és a Sokszorozó Táblát.
- 6.^{or} A' Zsóltárból, és Bibliából való olvasást, és az Irást.

2.dik Osztálybelieknek.

1.ször A' Kecskeméti Kátéből, Izrael fiainak a' tengeren való útazásairól.

2.or Női Tanból, az Első Részt, a' leányoknak magaviseletéről.

3.or A' Dícséretekből, az új éviéket 3. Versével együtt.

4.er A' Sokszorozó Táblát, és a' hármásával való számlálást.

5.ör A' mindennapi olvasást, Írást, és a' Tízparancsolatot.

3.dik Osztálybelieknek.

1.ször A' Szent Históriából, az Első szakaszt, az Özön vízíg.

2.or A' Dícséretekből a' Téliéket, 3. Versével együtt.

3.or Az Úgynevezett Arany ábéczét, és a' Tíz parancsolatot.

4.er A' Zsóltárból, és Erkölcsi olvasó Könyvből való olvasást.

4.dik Osztálybelieknek.

1.ször Az ábéczéből való olvasást, mindennap gyakorolták.

2.or Minden iskolai Könyörgéseket, Közönségesen tudnak.

**Varga Ferencz mk
Tanítóóságában**

Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára – 1851

Almás: 154 n.e. óhitű.

Csanáros: 489 lélek, kik ref., egyesült és n. egy. óhitűek, tót román. kath., és 1 zsidó.

Csatár: 148 r. kath., 1435 ref.

Csohaly: 609 n.e. óhitű.

Farnos: 305 g. kath.

Fegyvernek: 220 r. kath., 250 g. kath.

Jákóhodos: 958 ref.

Királyi: 389 n.e. óhitű, 10 g. kath., 6 ref., 5 zsidó.

Kovácsi: 850 ref.

Kővág: 126 tót r. kath., 300 görög kath.

Micske: 837 ref., 152 rom. kath., 25 izraelita.

Nagy-Tótfalu: 636 n.e. óhitű, 108 ref.

Pályi: 8 r. kath., 988 ref., 22 zsidó, 23 óhitű.

Poklostelek: 509 ref., 20 rom. kath., 6 óhitű.

Sárszeg: 350 n.e. és egyes. oláh.

Síter: 980 ref.

Sítervölgy: 440 n.e. óhitű.

Szalárd: 79 r. kath., 1983 ref., 14 zsidó.

Szálldobágy: 786 ref.

Szentimre: 1200 ref.

Szentjobb: 863 r. kath., 452 ref.

Szentlázár: 319 g. kath., 7 n.e. óhitű, 4 zsidó, 67 földesgazda, 18 zsellér, 7 lakó, 1 kontár lakossal.

Szentmiklós: 856 ref.

Tóti: 80 r. kath., 890 ref., 20 zsidó.

Tóttelek: 403 r. kath.

Újlak: 968 lak. kik kevés r. kath. kivéve mindnyájan reformátusok.

Vajda: 860 ref.

Vámosláz: 406 n.e. óhitű, 4 r. kath., 15 g. kath., 10 ref., 5 zsidó, 65 földesgazda, 35 zsellér, 6 lakó, 1 mesterember.

Rövidítések: r. kath.: római katolikus, ref.: református, n.e. óhitű: nem egyesült görög keleti vagy ortodox, egyes.: egyesült, g. kath.: görög katolikus.

Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben

Magyarország II. kötete, Budapest, 1891.

A bihari síkság – fejezet, 414. old.

(Részlet)

A Berettyó ezüst szalagként kígyózik végig a Hegyközön. Így nevezik az Érmelléki és a Bihari hegyek közt eső Berettyómelléki síkot és halmos vidéket. A Berettyó szigetében feküdt a hajdan erős szentjobbri vár, melynek ma már alig van némi nyoma, az apátság épületei s a búcsúsoktól is látogatott római katolikus templom mellett. Ezt a bencés rendi apátságot még Szent László alapította. Nevét onnan vette, mert itt őrizték Szent István király jobb kezét; ma egyébként a hely nevét az ottaniak Szent-Jóbnak ejtik.

Hegyköz – Szent-Imre és Szalárd között, a Berettyó partján vörös téglából rakott négy igen magas torony-omladék dűledezik a réten. Egyik legrégebbi várunk, Adorján vára ez, mely már 1284-ben ostromot állott ki. 1401 óta a Csáky-nemzetség tulajdona, később előneve is egyúttal. Ez a család építtette a tőszomszéd Szalárdon, eredetileg a szent-ferencrendiek kolostori templomául, a jelenleg is főnnálló koracsúcsíves református templomot. A sekrestye bolthajtásának egyik zárkövére bajuszos, szakállas, nagyhajú, csúcs sapkás emberi fő, a Csáky-nemzetség eredeti címere van vésve. Az 50-es évekig híres volt a szalárdi vasas bánya (t. i. fürdő), hol kivált a nők nagy számmal kerestek üdülést, s országos hírvő volt Csernovics Péter szalárdi gulyája. Azóta mind a kettő elpusztult.

Határt szab a Hegyköznek a Bihar városa alatt elfolyó Kösmő, melyet Pap-Tamási mellett vesz föl a Berettyó új csatornája. Derék, szép magyar nép lakik e tájon. Viseletük legszebb a megyében. Bornyúszájú, csipkés ujjú patyolat-ing, a sarkantyús deli-csizma száráig érő, libacsont madzaghúzóval művészileg ráncba szedett, négy vagy hat szélbe varrt bő gatyva, bogra kötött fekete nyakkendő, nyitva felejtett sűrű pitykés mellény, fekete szűr, melyet nyaratszaka bot végére vetve hord a vállán, s darutollas csárdás kis kalap egészíti ki a marjai és a kerei legény ünneplő ruháját.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára

Ref. Lelkeszi Hivatal Szalárd

Szám: 26/1966

**Nagytiszteletű Esperesi Hivatal
Nagyvárad**

A nagytótfalui volt református egyházközség megmaradt iratainak leltárát ezennel felterjesztem. Az iratok azért vannak egyházközségünk őrizetében, mert a megszűnése előtt Szalárd adminisztrálta.

Szalárd, 1966. március 15.

Teljes tisztelettel
Molnár János
ref. lelkipásztor

A TELEPÜLÉSEK ADATTÁRA

1. Almásfegyvernek, Fegyvernek, Alsófegyvernek (Fegernic), Alsótótfalu község, 1213/550. Fegyvernuch, 1291. Feguernuk, 1625. Nagi Fegivernek, Kis Fegivernek – az Almás előnév jelzi, hogy az Almás-pataka mellett fekszik. Neve a magyar fegyver főnév képzős származéka. 1291–94 között 10 kepe püspöki tizedet fizetett. A Nagy-Fegyvernek mellé egy román lakosú Kis-Fegyvernek települt, amelyel később egybenőtt.

A bihari vár fegyveres szolgálatot teljesítő népei alapították a 11. században, a Sebes-Körös felé átjárást nyújtó Almás völgyének biztosítására. A 13. század második felétől az adorjáni uradalomhoz tartozott. Az oklevelekben szereplő jobbágynevek igazolják a község magyar voltát. A 17. századtól érződik a szomszéd románság hatása. A falu mellé települt Kis-Fegyvernek románsága külön vajda alatt élt. Később összeolvadt a két település, a források már vlachnak nevezik. Később tótok is telepedtek ide. A 19. századig a Csáky családé, utána Kepes Ignác volt a földbirtokos. Görög katolikus temploma a 19. század elején épült.

Fényes Elek, 1851: „...erdő 50, szőlő 100 hold. Földe sovány agyag. Bírja gr. Csáky György.”

Demográfiai adatai:

1850: 426, 1857: 430, 1869: 496, 1880: 386, 1890: 484,

1900: 559, ebből 175 román, 132 magyar, 152 szlovák, felekezeti megoszlása: 52 ortodox, 150 görög katolikus, 299 római katolikus, 25 református, 1 evangélikus, 26 izraelita, 6 egyéb,

1910: 726, 1920? 818, 1930: 729, 1941: 760, 1956: 602, 1977: 544,

1992: 381, ebből 228 román, 48 magyar, 104 szlovák, 1 cigány, felekezeti megoszlása: 171 ortodox, 8 görög katolikus, 151 római katolikus, 7 református, 34 baptista, 10 pünkösdistá.

2. Alsótótfalu, Tóthalmás (Sárbi), községközpont, 1291. Alumas, 1421. Tothalmas: a tót népnév és a magyar alma főnév származéka. A neve arra utal, hogy az Almás völgyében fekszik. A román elnevezés a szerb népnévből származik. A középkorban a szerbeket nevezték tótoknak.

A 13. század végén az egyházashelyek között tűnik fel, de megtelepülése legalább száz évvel korábbra tehető. Katolikus egyháza és régi neve igazolja, hogy első lakói magyarok voltak. A Csáky család levéltárának 1421-i oklevelében „possessio walachalis Tothalmasnak” nevezték. Szlávok, esetleg románok is megtelepültek itt, de egy 1625-ös névsor szerint is a jobbágyság legnagyobb része magyar nevű volt. A román Sárbi elnevezésből arra következtethetünk, hogy ezek a vlach tótok délszlávok voltak, akik a török elől menekülve kerültek a délvidék védelmében jelentős szerepet játszó, Krassó és Temes megyében is birtokos Csákyak adorjáni uradalmába. Ezt a fennmaradt nevek is igazolják: 2 Andrio, 4 Giuro, Marina Eudonke, Radak. Későbbi birtokosai gr. Kuun, gr. Bethlen, gr. Bánffy, br. Wesselényi, Kabos és Pécsi családok, a váradi káptalan, gr. Károlyi Tiborné. A községben két görög katolikus templom van, melyek építési ideje ismeretlen.

Fényes Elek, 1851: „...1500 h. Szőlő, 1600 h. Erdő...ölde sovány agyag, rozsolat leginkább terem; bora jó, gyümölcse, különösen szilvája sok. Bírja 5/6 gr. Csáky Antalné szül. B. Vécsey Anna, 1/6 Ravaszdy István.”

Demográfiai adatai:

1850: 744, 1857: 919, 1869: 1055, 1880: 632, 1890: 901,

1900: 1217, melyből 808 román, 393 magyar, 8 német, 8 egyéb, felekezeti megoszlása: 768 ortodox, 42 görög katolikus, 276 római katolikus, 79 református, 8 evangélikus, 43 izraelita.

1910: 979, birtokparcellázások reményében sokan beköltöztek, majd annak meghiúsulása után eltávoztak, ez okozta a hullámozást.

1920: 1206, 1930: 1265, 1941: 1595, 1956: 1905, 1966: 2059, 1977: 1855.

1992: 1240, melyből 1184 román, 38 magyar, 18 cigány, felekezeti megoszlása: 732 ortodox, 17 római katolikus, 7 református, 55 baptista, 429 pünkösdistá.

Alsótótfalu községhez tartozik: Szalárdalmás, Borszeg, Kővág, Almásfegyvernek, Újfegyvernek, Szarkó.

3. Berettyócsohaj (Ciuhoi), községközpont, 1163–73. v. Thwra, 1291–94. v. Chuey, Choay, 1342. Chouay: a Berettyó előnév a magyar Berek-jó, a vizenyős, láperdős, bozotos területet jelentő berek szó és a már régen kihalt, folyóvizet jelentő, jó szavunkból áll.

Szalárdot elhagyva, 8 km-re a főútról letérünk balra. Két km után elérjük Csohaj, amely a Berettyó bal partján fekszik. Egy 1163–73-as oklevélben v. Thwra néven szerepel. Tora falut II. Géza adta a szentjobbi apátságnak 12 háznép kézművessel. Az 1291–94-es püspöki tizedjegyzékben v. Chuey, Choay néven szerepel, mikor is 20 kepe tizedet fizetett. A fizetett összeg alapján tekintélyes községnek látszik. 1332–37 között 10–11 garas pápai tizedet fizetett. Az eredetileg magyar községet ma románok lakják. A lakosság-csere több mint valószínű a török pusztítás után történhetett.

Fényes Elek, 1851: „...609 n.e. óhitű (görögkeleti) lakja. Földe termékeny volna, de laposan feküdvén, rétjeivel együtt a Berettyó rongálja. Bírja a szent-jóbi apáturság.”

Görögkeleti temploma 1896-ban épült. Állami vegyes iskolája 1873-ban indult.

Demográfiai adatai:

1850: 609, 1857: 562, 1869: 620, 1880: 426, 1890: 518,

1900-ban 619, melyből 554 román, 57 magyar, 5 német, 3 egyéb, felekezeti megoszlása: 477 ortodox, 83 görög katolikus, 21 római katolikus, 20 református, 6 evangélikus, 12 izraelita,

1910: 734, a hozzá tartozó Szentjobbitanya: 100 lakossal,

1920: 716, 1930: 653, 1941: 742, 1956: 824, 1966: 750, 1977: 672

1992: 457, melyből 425 román, 20 magyar, 12 cigány, felekezeti megoszlása: 407 ortodox, 1 görög katolikus, 4 római katolikus, 5 református, 6 baptista, 34 pünkösdistá.

Csohaj községközponthoz tartozik Biharcsanálos, Szentjobb és Berettyófarnos.

4. Berettyófarnos, Farnos (Sfârnaş), Berettyócsuhaj község, 1332–37. Fornus, 15. század Fornos, 1587. Farnas. A Farnos személynév gyakori volt az Árpád-korban. Az 1332–37-es pápai tizedjegyzék szerint évente 8 garas tizedet fizetett, ami kis településre utal. A várad-hegyfoki premontrei prépostság ősi birtoka. Neve magyar eredetű, lakosai is magyarok voltak. Az 1598-as összeíráskor Zagyvai Kristóf volt a földbirtokos, de mint pusztaságot ír le. Valószínű, hogy a török háborúk után román ajkúak települtek ide. Görög katolikus temploma 1780 körül épült.

Fényes Elek, 1851: „...Határa lapos vizenyős, melly mindent megteremne ugyan, de a Berettyó árjai rongálják; szénája sásas; legelője, szőleje nincsen;...erdő 800 hold. Van egy jövedelmes vízimalma a Berettyón, mellynek 1 a községgé, 1 a birtokos uraságé, melly a prae-monstrati szerzet váradhegyi prépostsága.”

Demográfiai adatai:

1850: 305, 1857: 348, 1869: 369, 1880: 285, 1890: 314,

1900: 322, amelyből 242 román, 72 magyar, 1 szlovák, 6 egyéb, felekezeti megoszlása: 12 ortodox, 239 görög katolikus, 24 római katolikus, 23 izraelita,

1910: 337, 1920: 382, 1930: 401, 1941: 454, 1956: 520, 1966: 566, 1977: 527,

1992: 299: ebből 294 román, 5 magyar, felekezeti megoszlása: 176 ortodox, 49 görög katolikus, 3 római katolikus, 1 református, 70 pünkösdistá.

5. Berettyókirályi (Chiraleu), Vámosláz község, 1291. Kyraly, 1334. Keraly, Kyrali. A király főnévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka, eredetileg királyi birtok volt. Egyházas hely, amely 1291–94 között 32 kepe püspöki tizedet fizetett. 1332–37 között átlagban 4 garas pápai tizedet fizetett. Ezek az adatok kis településre utalnak. A királyi uradalom alapítása, majd a Hontpázmány nemzetség Újhelyi ágából származó családoké. 1466-ban gazdáinak osztzkodása következtében Terebessel és a korán elpusztult Csökmővel együtt külön birtokcsoportot alkotott, melyet Középszolnok várme-

gyébe helyeztek át. Néhány évtized múlva az oklevelek újra biharinak mondják. Később a Zóvárdfi, Dengelegi, Ujhelyi és Mátyfalvi családok birtokolták. A 19. században a Baranyiak voltak a földesurai.

Fényes Elek, 1851: „...Földe vöröses agyag, de trágya után mindent jól megterem; erdeje van, de szőleje nincs. Szénája elég jó. Birtokosai: a Baranyi család után Miskolczy Károly, Bernáth Gedeon, Dessewffy urak.”

Demográfiai adatai:

1869: 495, 1880: 367, 1890: 470,

1900: 605, ebből 461 román, 138 magyar, 6 német, felekezeti megoszlása: 387 ortodox, 105 görög katolikus, 57 római katolikus, 34 református, 22 izraelita,

1910: 605, a hozzátartozó Barcsaytanya: 10, Berettyókirályitánya: 80,

1920: 626, 1930: 761, 1941: 777, 1956: 849, 1966: 863, 1977: 797,

1992: 654, melyből 643 román, 4 magyar, 7 cigány, felekezeti megoszlása: 572 ortodox, 2 római katolikus, 6 református, 2 baptista, 72 pünkösdistá.

6. Biharcsanáros, Csalános (Cenaloş), Berettyócsohaj község, 1395. Chalanus: a csalán főnevünkből ered. Kezdetben Csalánosnak írták, a mostani forma csak 1828-tól ismeretes. A hajdani névadók olyan helynek látták, ahol sok volt a csalán (Gy. Szabó Gyula: Településneveink). A Bihar előtag a tájat jelöli. Szentjobb közelében az apátsági és Putnoki uradalom határán fekvő község színmagyar lakossággal lépett át a 17. századba. A szentjobbi apátság tulajdona, majd később a Fráter és a Püspöky családoké. A 20. század elején Lukács Gézának és Vikol Simon örököseinek van itt nagyobb birtokuk. Görög katolikus temploma 1861-ben épült. Iskolája 1871-ben indult.

Fényes Elek, 1851: „...Agyagis határa jó művelés mellett mindent bőven terem; szénája bőséggel. Folyóvizei: a Berettyó és Gyepes. Az elsők van Eördög Péternének 4 kövű malma. Birtokosok: Fráter Albert csódtömege, Eördög Péternő, Dévay Károly.”

Demográfiai adatai:

1869: 498, 1880: 400, 1890: 454,

1900: 513, melyből: 334 román, 73 magyar, 5 német, 13 ukrán, 88 szlovák, felekezeti megoszlása: 37 ortodox, 314 görög katolikus, 117 római katolikus, 31 református, 5 evangélikus, 9 izraelita,

1910: 507, 1920: 565, 1930: 525, 1941: 531, 1956: 572, 1966: 568, 1977: 523,

1992: 304, melyből: 235 román, 66 magyar, 3 szlovák, felekezeti megoszlása: 200 ortodox, 28 görög katolikus, 72 római katolikus, 3 református, 1 pünkösdistá.

7. Biharvajda (Vaida), Bihardiószeg község, 1285. Waiuada, 1291. Voyada. Szentimréától 4 km-re, nyugati irányban. Könnyebben lehet megközelíteni Félegyházáról, tőle 3 km-re fekszik. Mivel az Érmelléki dombok keleti, a Berettyó völgye felé néző oldalán fekszik, egész a 20. századig a berettyómenti falvak gazdasági életéhez kapcsolódott, ezért a Hegyköz részének tekintjük.

Első okleveles említése 1285-ből származik, Waiuada néven, amikor plébánosa mint a váradi káptalan kiküldötte a Gutkelek pereiben vizsgálatot tart. Tehát tekintélyes egyházhely volt, ami bizonyítja, hogy keletkezése jóval régebbi. Ezt igazolták a legutóbbi ásatások, a mai templom területén. 1291-ben, Voyada néven már a váradi püspök birtoka s ettől kezdve állandóan az is maradt.

A 18. században és a 19. század első felében a Dobozy család volt itt a földbirtokos. A templom alatti sírbolt a család temetkezési helyéül szolgált. Református anyakönyve 1737-től kezdődik. Egyházközsége 1770-ben harangtartási jogot nyert.

Fényes Elek, 1851: „...366 h. Szőlő, 546 h. Erdő...dézmás szőlő 183 hold...Földe a dombokon sárga agyagos, a sík fekvésű helyeken ugynevezett cserföldes; megtermi ugyan kövérítve a tiszta búzát, tengerit, de leginkább a rozs és kétszeres tenyészik. Szőlőhegye, melly délnek fekszik, első rangú érmelléki bort terem; gyümölcse is sok, kivált cseresznyéje és barackja híres. Rétjei különösen jó szénát teremnek, de a Berettyó árja miatt ritkán van hozzá szerencse. Bírja egészen a Dobozy család.”

Református műemlék temploma, az ősi, Árpád-kori templom helyén épült. 1999 karácsonyának másnapján kigyulladt és leégett, csak a négy fal maradt meg. A helyreállítás közben, falkutatás és régészeti ásítás nyomán, napfényre került a középkori templom alapja. A 12. századi ősi templom kissé trapéz formájú hajóból és félköríves szentélyből állott. Mellette egy faszerkezetű harangtorony állhatott. A 13. században bővítették: nyugati falát lebontották és egy kívül négyzetes, belül enyhén elliptikus alaprajzú rotundával toldották meg. A rotunda északi és déli fala ma is része a jelenlegi templomnak. A rotunda bejárata a déli falban nyílt. Ez a bővítés rendkívül ritka megoldás volt, ami nagyon értékesé teszi e leletet. Méreteivel szinte minden hasonló emléket felülmúl. Ugyan akkor a kis román kori szentélyt is kibővítették egy tágasabb gótikus szentéllyel, amely a nyolcszög öt oldalával záródott, sarkait támpillérek erősítették. A 19. századi nagy átalakítás előtt karzatot építettek a rotundába és a szentélybe is. Az újjáépítés 1810 és 1832 között történt. Lebontották a középkori falrészeket, csak a rotunda külső falai maradtak meg. Az új tornyot a nyugati falba ékelték be, alatta van a bejárat. A tűzvész utáni újraépítéssel együtt igyekeztek láthatóvá tenni az ősi templom maradványait: alacsony visszaépítkezések az oldalfalakon, az alapfalak többi részének nyomvonalát a padlózatban eltérő rakásmódú téglasávok jelzik.

Demográfiai adatai:

1836: 829 református, 1850: 860, 1857: 761, 1869: 723, 1880: 708, 1890: 758,

1900-ban 800, melyből: 24 román, 776 magyar, felekezeti megoszlása: 33 ortodox, 11 görög katolikus, 39 római katolikus, 665 református, 1 evangélikus, 37 izraelita, 14 egyéb,

1910: 765, a hozzátartozó Bektanya: 57, 1920: 682, 1930: 735, 1941: 720, 1956: 772, 1966: 818, 1977: 816,

1992: 598, melyből 4 román, 585 magyar, 9 cigány, felekezeti megoszlása: 1 ortodox, 1 görög katolikus, 23 római katolikus, 565 református, 7 baptista, 1 pümkösdista.

8. Borzik, Borzlik, Borszeg (Burzuc), Alsótótfalu község – 1421. Borzlik. Először 1421-ben említik a Csákyak adorjáni uradalmának almásmenti vlach falvai között. A falu neve és még 1625-ben is megtalálható magyar jobbágynevek igazolják a magyar eredetet. Több mint valószínű, hogy a községet az uradalom magyar falvaiból kikerülő pásztorok alapították meg, akik később beolvadtak a románságba. A falu román neve a magyar elnevezésből ered. Határába olvadt be a szintén 1421-ben feltűnő, de 1625 előtt elnéptelenedett **Kecskehát** vlach birtok.

Fényes Elek írta 1851-ben, hogy rendelkezik 10 hold szőlővel és 1106 hold erdővel. „...Földe sovány agyagos és forrásos; van egy szinte 10 holdnyi tava. Birja 2/3 gr. Csáky Antal, 1/3 Kovács József, Szerdahelyi Imre, Szepesházy Antal.”

A későbbiek folyamán birtokosok voltak a Gyalókey, Vay családok, a 20. század elején Urszányi Béla. Ide tartozik a Csurgó puszta.

Demográfiai adatai:

1880: 690, 1890: 897, melyből 118 magyar,

1900: 903, melyből 838 román, 43 magyar, 13 német, 8 szlovák, felekezeti megoszlása: 832 ortodox, 12 görög katolikus, 20 római katolikus, 16 református, 23 izraelita,

1910: 1196, melyből 191 magyar, 1920: 1125, 1930: 1414, 1941: 1607, melyből 327 magyar, 1956: 1758, 1966: 1626, 1977: 1573,

1992: 1166, melyből 1159 román, 3 magyar, 3 szlovák, 1 cigány, felekezeti megoszlása: 667 ortodox, 1 görög katolikus, 2 református, 69 baptista, 427 pünkösdistá.

9. Hegyközcstar (Cetariu), községközpont – 1213/550. v. Catar, 1291–94. Chatar: neve a szláv Scitary – pajzskészítők szóból ered, a várhoz tartozó fegyverkovácsok lakhelyét jelöli.

Valószínűleg még Szent László király adományából került a püspökség birtokába. A minden oldalról magyar településekkel körülvett község beolvadása igen korán megtörtént. 1291–94 között gyakran szerepel a püspöki tizedjegyzékekben. 90 képet fizetett, amely nagy településre utal. A püspök serviensei között felsorolják Csatári Pál két serviensét. Pál volt az, aki 1294-ben a váradi püspök öccsével, Jakab-

bal és Benedek fia, Lászlóval együtt védte Fenes várát Roland erdélyi vajdával szemben.

1332–37 között átlagban 16 garas pápai tizedet fizetett. Csatár a püspökség tulajdona 1566-ig, amikor a reformáció beszünteti a katolikus egyház működését, s a falu áttér a református hitre.

Első iskolája 1703-ban szerveződik, mint református fiúiskola. A katolikus parókia 1739-ben alakul újra Hegyközújlakon, ahonnan 1743-ban Csatárba helyezik. Később egy katolikus vegyes iskola is megindul. Ma nyolcosztályos iskolával és óvodával rendelkezik.

Csatár a régi szőlőtermő vidékek közé tartozik. Bél Mátyás írja 1726-ban, hogy a csatári szőlő a közepesen termő fajok közé tartozik, borát a tüzesebb fajtákhoz, vagyis az erős borokhoz sorolták. Ugyanakkor megemlíti, hogy Csatár gyakran ad szállást a megyegyűléseknek.

Fényes Elek 1851-ben mint mezővárost említi, melynek 1435 református és 148 római katolikus lakosa van, mindkettőnek van anyaszentegyháza. Ezer hold szőlővel és 1320 hold erdővel rendelkezik. „...a két fordulóban levő föld el levén soványodva, leginkább csak rozsos életet terem; de bora híres, és sokan tartanak itt vidékiek szőlőket. Vize a Kösmő patak. Vásárokat soha nem tartott, szabadalma sincs rá. Bírja a váradi deák püspök.”

Az 1848-as forradalomban azon falvak közé tartozott, melyek a legtöbb áldozatot hozták. Erejükön felül élelemmel, ruházattal látták el a hadakat, fiaikat küldték a harcba.

Református műemlék temploma egy ősi román kori kőtemplom helyén épült, amelyből csak déli oldalfalának nyugati része maradt fenn, beépítve az új templomba, egy félköríves ablakkal. A templom bővítésével együtt épülhetett tornya is, amelynek felirata elárulja építésének évét. Lentről nézve 1007 olvasható, de a számjegyek arab idoma Bunyitay Vince szerint is arra utal, hogy a két nullát 66-nak kell olvasni. Tehát 1667-ben épülhetett, régi feljegyzések alapján, gótikus stílusban, négy fiatornyocskával, körben sétálóval, az ellenség és a tűz megfigyelésére. Később átalakították. 1817-ben az ablakok csúcsívét lekerekítették, s toronyórakat helyeztek el bennük. A templom falait támpillérek erősítik.

Római katolikus temploma 1807 és 1809 között épült. Hajója és szentélye is boltozatos. Négyszögletes tornya frontálisan kapcsolódik a hajóhoz. Műemlékjellegű plébániájának árkádsoros folyosóját beépítették, elveszítette így eredeti jellegét.

Demográfiai adatai:

1836: 1276 református, 1850: 1583, 1857: 1251, 1869: 1271, 1880: 1153, 1890: 1400,

1900-ban 1605, melyből 23 román, 1581 magyar, 1 egyéb, felekezeti megoszlása: 11 ortodox, 26 görög katolikus, 331 római katolikus, 1202 református, 1 evangélikus, 15 izraelita, 19 egyéb,

1910: 1567, a hozzátartozó Latabárpusztá: 56, Nagyhegypuszta: 55,

1920: 1541, 193: 1540, 1941: 1479, 1956: 1476, 1968: 1383, 1977: 1314,

1992: 1039, melyből 15 román, 1024 magyar, felekezeti megoszlása: 15 ortodox, 1 görög katolikus, 281 római katolikus, 710 református, 2 evangélikus, 1 unitárius, 29 egyéb.

10. Hegyközkovácsi (Cauaceu), Bihar község, 1291–94. Kuachy: a magyar kovács foglalkozásnévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka, királyi, vagy várhoz tartozó kovácsok települését jelöli; 1773. Hegykeőz Kovácsi, a Hegyköz előtag a tájat jelöli.

Első okleveles említése 1291–94-ből származik, Kuachy néven. De már 10. században állott, a bihari földvárt kiszolgáló kovácsmunkákat végző várnépek lakták. Nem fizetett püspöki tizedet, csak papja adott szeretetadományt. A királyi ispánság bomlásakor a 13. század második felében kerülhetett, Hodossal együtt, a Jakó család őseihez. Az 1333–37. évi pápai tizedjegyzék alapján 6 garast fizetett, amely a kicsi településekre utal. 1349-ben a fölötte levő szőlőhegységet említik.

A 16. század elején elnéptelenedik, 1513-ban már pusztának neveztek. Sem az 1552-es, sem a 18. század eleji összeírásban nem szerepel. Új lakói 1730–40 között a Paptamási és Nyüved közötti Régenből költöztek ide, amikor falujuk és templomuk elpusztult. 1760-

ban indul református vegyes iskolája, ekkor kezdődik anyakönyve is. Az 1773-as helységösszeírásban Hegyköz-Kovácsi néven jelenik meg, mint magyar nyelvű község. Egész és féltelkes gazdák voltak, akik a földesúrnak tizedet nem adtak, de 1784-ben rájuk kényszerítik, melyet pénzzel váltottak meg, tíz esztendőre. Földesuraik 1784-ben: gróf Szilágyi Sámuel (a volt püspök és neje a templom sírboltjában nyugszik), Ilosvay László, Komáromy György, Lévy József. Sokan fuvarozásból éltek, a váradi görög kereskedők áruit szállítva.

Fényes Elek, 1851: „580 ref. lakja, s anyatemplommal, több uri lakokkal...majorsági 262, dézmás szőlő 386 (hold)...Fekete földé agyag, s két fordulóban használtatván főleg őszi búzát, kétszerest és rozsot terem; bora kitűnő jóságú; tavaszt csak a szonszéd Nagy- és Kis-Mezőfalva, Latóbár, Benke, Vay pusztákon termeszenek. Vize a Kösmő patak. Bírják: Ercsey Zsigmond, Laky Teréz, Szentgyörgyi Eleknő, Olasz Czeczilia Nadányi Albertnő, Ilosvay Poxelina, Patay Istvánnő, Fényes Zsófia, Jármay Lászlóné örök., Olasz Menyhért, Szeremley Károly zárlott tömege, Pap József, Pesti István, Orbán Sándor.”

1783-ban haranglábat építettek. Temploma 1786-ban épült, tornya 1867-ben. A templom birtokában van egy ezüst úrvacsorai pohár 1624-ből. Felirata: „Az Régeni Templomhoz Való Pohár – 1624 – Nagi Imre”. Egy úrvacsorai kehely, felirata: „Készült e pohár 1778-ik Esztendőben”, valamint „Debreczen senator NIT: N NADUDVARI testamentuma szerint a Debreceni Református Consistorium adta a H.K. KOVÁCSI Ref. Eklésiának az Úr Asztalához 1778”.

1792 karácsonyán Csokonai Vitéz Mihály legátusként szolgált Kovácsiban. Ennek emlékére a templomban elhelyezett márványtábla örökíti meg.

Borovszky, 1901: „Hozzátartozik Sánc-dűlő, Mezőfalva puszta.”

Demográfiai adatai:

1836: 775 református, 1850: 870, 1857: 784, 1869: 812, 1880: 766, 1890: 901,

1900: 843, melyből 3 román, 834 magyar, 4 német, 2 egyéb, felekezeti megoszlása: 12 ortodox, 14 görög katolikus, 35 római katolikus, 742 református, 1 evangélikus, 39 izraelita,

1910: 830, a hozzá tartozó Mezőfalva: 44, Szűcstanya: 14, Rétitánya: 4, 1920: 855, 1941: 866, 1956: 823, 1966: 835, 1977: 763, 1992: 603, melyből 7 román, 590 magyar, 3 szlovák, 3 cigány, felekezeti megoszlása: 5 ortodox, 3 görög katolikus, 30 római katolikus, 543 református, 19 baptista, 2 adventista.

11. Hegyközpályi (Paleu), községközpont, 1229. Paul, 1291–94. v. Pauli: a magyar Pál személynévnek a birtoklást kifejező -i képzős származéka; 1692. Hegyköz Paly, a Hegyköz előtag a tájat jelöli.

Első írásos említése 1229-ből származik, villa Paul néven. 1291–94 között a püspöki tizedjegyzékben villa Pauli néven szerepel. Kis település lehetett, mert lelkésze egy uncia szeretetadományt fizetett. 1327-ben Fel Pauli, 1338-ban Felpály, mely években Bihar vármegye hatósága itt gyűlésezett. E jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy hajdan Felpályi volt a neve. 1332–37 között évi 40–42 garas pápai tizedet fizetett, amely a lakosság magas létszámára utal, megközelítette Bihar község 50 garas pápai tizedét, ami már mezővárosi szintet mutat. 1373 és 1556 között a váradi káptalan birtoka volt. Az 1552-es összeírás alapján 24 telekből állott. 1556-tól a falu lakói áttérnek a református vallásra.

A török pusztítások következtében 1686-ban az elpusztult falvak között említik. A Hegyközpályi nevű pusztafalut I. Lipót császár 1695. július 5-én kelt levelében Szikszai Kiss Péternek adományozta, aki újra benépesítette. A 19. század elején még mindig az ő örökösei voltak a falu földesurai, később az Ilosvay, Szilágyi, Lévy, Paksy, Bay, majd a 20. század elején a Hornyánszky család a földbirtokos.

Rögtön az újránépesedés után megkezdték az új templom építését, amely száz év után tűzvész áldozata lett. 1753-tól indul a református egyház anyakönyve. 1760-ban új templomot, majd haranglábat építettek. A téglatornyot 1809-ben építették hozzá. A templom egyik értéke az 1725-ből származó úrasztali kancsó.

Iskolája 1700-ban szerveződött. 1883-ban új iskola épült. A jelenlegi iskola a templom mellett áll, I–IV. osztályos. Innen Hegyközcsa-tárba járnak a gyermekek tovább tanulni.

Fényes Elek, 1851: „...több csinos uri lakkal. Határa 3200 hold, melynek nagy része hires fejr bort termő szőlőhegyből áll; szántóföldei kevesek s többnyire irtásokból állnak; szénája és fája is szűken. Vize a Kösmő pataka. Birják: Ilosvai örökösök, Szilágyi Lajos tömege, Szilágyi Imre, Köncs Pál, Vecsey, Jármy, Derecskey, Zsoldos, stb.”

Borovszky Samu, 1901: „A Vajdaszállás, Gara-oldal, Piskivölgy, Bánkút, Ladomérkút nevű dűlők történeti jelentőséggel bírnak. Itt volt hajdan a Mocsmolna nevű helység, mely a 13. században a váradi püspökség birtoka volt. Ide tartozik Páltanya pusztja.”

Jakó Zsigmond, 1940: **Mocsmolna**. 1552. Moczmona, 1588. Moczmolna. Első említése az 1552. évi adóösszeírásban maradt reánk, de feltételezhetjük, hogy korábbi megülését. A váradi püspökség szomszédos falvainak jobbágysága hozta létre. A 17. században elnéptelenedett és Hegyközpályi határába olvadt be. Bihar és Hegyközpályi között, a Kösmő patak partján állott. Elegyítetlenül magyar jobbágyság lakta.

Szőlőtermesztése ma már nem olyan jelentős, de ma is kb. 150 pincével rendelkezik. A lakosságot ma is eltartaná csak a szőlő- és gyümölcsstermesztés. 2002-ben római katolikus kápolnát építettek.

Demográfiai adatai:

1836: 826 református, 1850: 1033, 1857: 627, 1869: 699, 1880: 569 (a visszaesést a kolerajárvány okozta), 1890: 704,

1900: 814, melyből 7 román, 785 magyar, 8 német, 14 szlovák, felekezeti megoszlása: 26 ortodox, 14 görög katolikus, 39 római katolikus, 615 református, 3 evangélikus, 7 izraelita,

1910: 820, a hozzátartozó Kápolnavölgy: 40, Kistanya: 7, Nagyhegy: 45, Nagytanya: 35, Páltanya: 5,

1920: 773, 1930: 781, 1941: 787, 1956: 732, 1966: 758, 1977: 656, a hirtelen csökkenés oka a fiatalok elvándorlása az iparba.

1992: 489, melyből 4 román, 482 magyar, 2 német, 1 ukrán, felekezeti megoszlása: 6 ortodox, 40 római katolikus, 429 református, 1 unitárius, 12 baptista.

12. Hegyközszáldobágy (Săldăbagiu de Munte), Helyközpályi község, 1226. Scaldubag, 1236. Zaldubag: a magyar nyelvemlékbeli száldob – hársfa – főnév származéka, tulajdonképpeni értelme hársfákkal benőtt hely; 1863. Hegyköz-Száldobágy, a Hegyköz előtag a tájat jelöli.

A község többi területével csak földút köti össze. Várad felől lehet jól megközelíteni, a Kórház utcán keresztül, mintegy 5 km-re a várostól. A Sebes-Körös völgyszájánál, a jobb parti dombok legmagasabb pontján települt meg. Szokatlan fekvéséből következik, hogy lakóit katonai célból telepítették ide.

Első írásos említése a Várad Regestrumban történt 1226-ban, Scaldubag néven. 1236-ban villa, terra Zaldubag néven említik, mint Jenővel határos település. Jenő 1236-ból származó határjárásából tudjuk, hogy akkor még várnépek lakták.

1373 és 1556 között a várad püspökség birtoka. Lakói főleg szőlőtermesztéssel foglalkoztak. Bihar megye 1552-es összeírása szerint 9 portával rendelkezett, tehát mintegy 200 lakosa volt. A 16. század végén is színmagyar település, bár a hegyvidék román hatásoknak erősen kitett területén állott. 1556 után a lakosság áttér a református hitre. Református vegyes iskolája 1730-ban szerveződött.

Az 1692-es összeírás szerint Rhédey Ferenc volt a földbirtokos. 1694-től a falu újra a püspökség tulajdona, Lipót császár rendelete alapján. Az 1800-as évek elején a Kabos és a Szénássy családnak is van itt birtokuk.

1802-ben a falu legnagyobb része leégett. Mai református temploma 1833–34 között épült.

Fényes Elek, 1851: „...Határa 3500 hold, mellyből szántó 200, rét 205, legelő 155, szőlő 945, erdő 2000 hold. Urbériség szántóban, legelőben, szőlőkben, rétben 1400 h., majorsági szőlő 100, erdő 2000 hold. Földe sovány, gödrös, bokros; fő jövedelme borból. Gyümölcsből áll. Birja a várad deák püspök.” Ezek az adatok is mutatják, szőlőtermesztése jelentős volt. Ma is a pincék száma kb. 160.

1897-ben feladja nagyközségi jellegét, kisközséggé alakul, s a szomszédos Hegyközpályival, mint szintén kisközséggé alakulóval lép szövetségbe közös közjegyző tartására, Hegyközpályi székhellyel. Ma újra Helyközpályi községhez tartozik.

Jelenleg négyosztályos iskolával rendelkezik.

Borovszky, 1901: „a községhez tartozó Bodonhegy, Szénhely, Vajda dűlő, Budarét, Játék domb, Verespatak elnevezések történeti jelleggel bírnak.”

Demográfiai adatai:

1836: 478 református, 1850: 330, 1857: 526, 1869: 700, 1880: 631, 1890: 721,

1900: 864, melyből 6 román, 858 magyar, felekezeti megoszlása: 10 ortodox, 1 görög katolikus, 48 római katolikus, 793 református, 12 izraelita,

1910: 851, a hozzá tartozó Bodonhegy: 4, Felkert: 10, Istenhegy: 35, Korpás oldal: 16, Kőhormány: 37, Nagyhegy: 13, Újhegy: 14, 1920: 805, 1930: 946, 1941: 914, 1956: 898, 1966: 825, 1977: 807, 1992: 588, melyből 15 román, 567 magyar, 2 szlovák, 4 egyéb.

13. Hegyközszentimre (Sântimreu), Szalárd község, 1220/550. S. Henrico, 1459. Zenthemreh, a Szentimre helynév azzal az egykori monostorral kapcsolatos, amelyet Szent Imre tiszteletére szenteltek.

Szalárdtól 4 km-re, északra, a Berettyó jobb oldalán fekszik. Határa, főleg szőlői, felkúsznak az érmelléki dombokra. Első írásos említése a Várad Regestrumban – 1220/1550 – Abbas de Sancto Henrico néven jelent meg. Neve azzal az egykori monostorral kapcsolatos, melyet Szent Imre (1007–1031) tiszteletére szenteltek fel. A monostorral bizonyára azt a helyet kívánták megjelölni, ahol Imre herceg egy vadászaton vadkan áldozata lett.

1291–94 között 10 kepe püspöki tizedet, 1332–37 között pedig 5 garas pápai tizedet fizetett.

A régi birtokosokat valószínűleg a tatárjárás sodorta el és így került a gazdátlanná vált község a várad püspökség tulajdonába, egész a középkor végéig. Az 1552-es összeíráskor 26 portát írtak össze, amely nagy településre utal. Reformálása 1569-re tehető.

1674-ben épült temploma, a hagyomány szerint fából, de lehet, hogy sárral tapasztott sövényből (paticsfal) készült, mennyezetén felirattal, melyet Pesty Frigyes gyűjtéséből tudunk: „Soli Deo / Gloria /

Ez Isten Háza építtetett a Szent Háromság / Egy örökké Uralkodó Sz. Istennek tiszteletire / és ditsőségire a Szent Imrei Reformata Szent / Eklesia maga költségével Ano Domini / 1674”. Ez a templom 1789-ig állott fenn, melynek külön álló fatornya volt.

1667-től 1712-ig a Debreceni Református Kollégiumnak is volt itt tulajdona, majd ismét a váradai püspök a földbirtokos.

Református fiú iskolája 1765-ben indul.

Új temploma 1787 és 1789 között épült. A türelmi rendelet kibocsátása után ez volt az első templom, amely tisztán téglából épült, melyet zsinddal, majd 1845-ben cseréppel fedtek be. Iskolája 1765-ben szerveződik, mint református fiúiskola.

Mind a mai napig jelentős szőlőtermesztéséről. Bél Mátyás Bihar megye leírásában írja 1723-ban: „bora dicsőségben a váradival vetekszik, mindkettő kedves az ivóknak, és a fejnek nem árt, egészséges”. Fényes, 1851: „...szőlőhegy déli oldalában, honnan felséges kilátás esik a Berettyó tágas völgyére, 1200 lak...dézmás szőlő 970 h., taksás kerti szőlő 102 h., majorsági szőlő 100 h., erdő 507 hold, mellyből urbéri fáizás fejében a lakosoknak kiadatik. Földe vörös agyagos és cserföld, megtermi ugyan a tiszta buzát és tengerit is, de jobban kedveli a rozst. Bora az egész Érmelléken a legjobbakk közé tartozik. Gyümölcse szinte sok, különösen cseresznyéje és téli almái kitűnő jószágok; juhot nem tart, de szarvasmarhái szépek. Rétjei sok és jó szénát teremnének, de az itt elfolyó Berettyó gyakran elönti és semmivé teszi. Bírja a váradai deák püspök.”

Borovszky, 1901: „A község lakosai olvasó-kört, temetkezési egyesületet és önkéntes tűzoltó egyesületet tartanak fenn. Határa nagyon gazdag kő- és bronzkori leletekben. Az ide tartozó Kis- és Nagy-Bocskai dűlőn, a hagyomány szerint, Bocskai fejedelem hadai táboroztak.”

Az 1949-ben megalakult kollektív gazdaság, melybe 1959-ben az egész falu tömörült, nem tette tönkre a szőlőket. Mára visszakapták a gazdák a szőlőket, de boraikat nem tudják megfelelően értékesíteni, egyre több szőlő kerül idegen kézbe.

Híres ártézi kútja van, melynek vize gazdag ásványi sókban, főleg vasban. Az első világháború előtt még palackozták.

Demográfiai adatai:

1836: 1195 református, 1850: 1200, 1857: 1166, 1869: 1147, 1880: 1046, 1890: 1151,

1900-ban 1147, melyből 15 román, 1128 magyar, 4 szlovák, felekezeti megoszlása: 7 ortodox, 13 görög katolikus, 52 római katolikus, 1056 református, 6 izraelita, 13 egyéb.

1910: 1236, 1920: 1237, 1930: 1189, 1941: 1187, 1956: 1194, 1966: 1099, 1977: 946,

1992: 629, melyből 10 román, 597 magyar, 22 cigány, felekezeti megoszlása: 3 ortodox, 3 görög katolikus, 35 római katolikus, 500 református, 71 baptista, 1 pünkösdistá, 1 adventista, 15 egyéb.

14. Hegyközszentmiklós (Sănnicolau de Munte), Székelyhíd község, 1332–37. S. Nycolau, 1342. Sentmiclos, 1447. Zenthmiklos: nevét templomának védőszentjéről kapta; 1851. Hegyköz-Szent-Miklós, a Hegyköz előtag a tájat jelöli.

Az érmelléki dombok között fekszik. Ma Székelyhíd községhez tartozik, innen közelíthető meg aszfaltozott úton. Az 1332–37-es pápai tizedjegyzék S. Nycolao néven említi. Alapítása jóval korábbra tehető. A szentjobbi monostornak adományozott területen alakult ki, hihetőleg már az apátság telepítéseként. Birtokosa mindvégig az apátság maradt. A reformáció 1597-ben ért ide. 1598-ban 23 házat írtak össze. Ekkor Bocskai István tulajdona. Az urbáriumok kimutatása alapján 1692-ben Rhédey Ferenc családi birtoka. 1728-ban már újra a püspökségé.

1703. augusztus 7-én II. Rákóczi Ferenc protectionális, vagy szabadságlevelet írt alá a Székelyhíd mellett levő táborában, elismerve a szentmiklósiak hűségét. Egyedül Bóné ezredében 65-en voltak szentmiklósiak.

Anyakönyve 1745-ben kezdődik. Református vegyes iskolája 1800-ban indult. 1823-ban készült el új temploma a régi helyett. 1869-ben nagy tűzvész pusztított itt, a község nagy része elpusztult. A református templomot újraépítették 1890-ben. 1977-ben renoválták.

Fényes, 1851: „...A helység hegyes völgyes erdőkkal és szőlőkkel körülvett vidéken fekszik...800 h. dézmás szőlő 4000 h. majorsági er-

dő; gyepelődő nincs, hanem az erdő járható része használtatik legerősebben. Földe kemény agyagos s jó művelést kíván; a lakosok vesés tele ökrököt tenyésztnek, de legfontosabb élelemág még is a bortermesztés. A falu alsó részét egy patakocská folyja át. Birtokosa a váradi deák püspök.”

Szőlője ma is jelentős. Szőlőhegyi pincesorán több mint száz pince található, melyek közül több műemlék jellegű.

Borovszky, 1901: „Az ide tartozó Várdomb nevű dűlőn a néphagyomány török erődöt keres.”

1968-ban kőolajat kutattak határában. Kőolaj helyett forró víz tört a magasba. 1970-ben strandfürdőt építettek, s néhány év múlva már egész Erdélyből jártak ide. Ma a református egyház gazdaságosan működteti. Mozgásszervi és idegrendszeri megbetegedések, krónikus női betegségek kezelésére alkalmas. Ivókúraként a gyomornyálkahártya-gyulladás, a renyhe epeműködést gyógyítja, vese és húgyutak homoktalanítására is alkalmas.

Nyolcosztályos iskolával rendelkezik, amely versmondó versenyeket szervez.

Demográfiai adatai:

1836: 798 református, 1850: 856, 1857: 769, 1869: 810, 1880: 782, 1890: 958,

1900: 967, melyből 5 román, 962 magyar, felekezeti megoszlása: 8 ortodox, 41 görög katolikus, 22 római katolikus, 879 református, 1 evangélikus, 16 izraelita,

1910: 1107, 1920: 1231, 1930: 1221, 1941: 1140, 1956: 1259, 1966: 1258, 1977: 1084,

1992: 979, melyből 14 román, 817 magyar, 148 cigány, felekezeti megoszlása: 20 ortodox, 70 római katolikus, 889 református.

15. Hegyköztóttelek (Täutelec), Hegyközcsatár község, 1272–79.
v. Totthelek: a tót népnévnek és a telek – szántásra alkalmas, trágyázott föld – főnévnek az összetétele.

Csatártól 3 km-re fekszik, északkeleti irányban. Jakó Zsigmond szerint a 13. század elején a felbomlás előtt álló királyi uradalom

hozta létre, délről hozott szerbek letelepítésével. Ezt neve is igazolja. A középkorban a délszlávokat nevezték tótoknak. Ezt igazolja a közelben levő Alsótótfalu is, melynek román neve Sârbi. De az sem kizárt, mint Csatár esetében is, hogy már előzőleg szláv település állott itt. Első írásos említése 1272–90-ből származik, villa Totthelek – Thothelek néven. 1291–94 között 30 kepe püspöki tizedet fizetett. Ez közepes nagyságú településre utal.

Katolikus parókiája 1333-ban létesült. 1332–37 között átlagban 7 garas pápai tizedet fizetett. 1566-ig a váradi püspöké. A 16. században a törökök elpusztítják. Ezt jelzi az 1598-as összeírás, amikor 0 az összeírt házak száma. 1781-ben újratelepítik a Felvidékről előbb Szentjobbra, majd Töttelekre hozott 41 tót (szlovák) fakitermelő család áttelepítésével. Leszármazottaik még ma is élnek. Ezt őrzik Ozi-mok, Janota, Kovál családnevek. Később ezek felvidéki rokonai is ide települtek. Római katolikus parókiája 1788-ban alakult újjá. Ekkor szerveződött katolikus vegyes iskolája. A későbbi időszakban több sváb család is települt ide Palotáról. Ezt őrzik a Furmann, Wurst családnevek. A református magyar környezet hatására mind a tótok, mind a svábok elmagyarosodtak, de katolikus vallásukat megtartották.

Fényes, 1851: „...403 r. Kath. Lak. Kik tót eredetűek, s a váradi deák püspök által telepítették ide...szőlőhegy 130, erdő 310 h. ...Földe sárga agyag, de burgonyát jól termi, s abból pénzelnék is.” Valóban mind a mai napig itt termesztik az egész környék legszebb burgonyáját. Szőlőművelése is régi hagyományokkal rendelkezik. Ennek ékes bizonyítéka a faluba bevezető út mindkét oldalán sorakozó régi borospince, az ún. Pincesor.

Ósi templomából nem maradt meg semmi. Helyén 1832 és 1834 között építették fel a mai templomot. Római katolikus vegyes iskolája 1788-ban indul.

A hagyományőrző falvak közé tartozik. Érdekessége, hogy minden nagyobb ünnep, mint karácsony, húsvét, pünkösd, háromnapos. A harmadik nap az ún. fogadott ünnep, hogy az elemi csapások elkerüljék a falut. A falu védőszentje Szent József, ezért a búcsú a József nap, azaz március 19. Műemlékjellegű épülete egy kőoszlopos tornácú ház, a falusi barokk építészet remeke.

Borovszky, 1901: „A lakosok kath. olvasókört tartanak fenn.”

Jelenleg óvodája és négyosztályos iskolája működik.

Demográfiai adatai:

1850: 403, 1857: 344, 1869: 376, 1880: 384, ebből 54 német és 124 szlovák, 1890: 473,

1900: 550, melyből 9 román, 479 magyar, 12 német, 48 szlovák, 1 ukrán, felekezeti megoszlása: 9 ortodox, 5 görög katolikus, 450 római katolikus, 32 református, 44 evangélikus, 10 izraelita,

1910: 544, a hozzá tartozó Kelemenpad: 2, 1920: 525, 1930: 559, 1941: 585, 1956: 578, 1966: 495, 1977: 427,

1992: 250, melyből 250 magyar, felekezeti megoszlása: 1 görög katolikus, 238 római katolikus, 11 református. Az elhagyott házak egy részét váradiaik vásárolták meg, hétvégi háznak.

16. Hegyközüljak (Uileacu de Munte), Hegyközpályi község, 1291–94. Vylak: az új melléknév és a lakható hely szó összetételből áll.

Hegyközcsatár előtt, egy bekötőúton jobbra letérve, két km-re a főúttól fekszik. Első írásos említését az 1291–94-es püspöki tizedjegyzékben találjuk, villa Vylak néven. 20 kepe püspöki tizedet fizetett, amely kis településre utal. 1332–37 között 7 garas pápai tizedet fizetett. 1588-ban Ujlakfalu a neve. A váradi püspökség közeli birtokairól származó jobbágyság alapították a 12. és a 13. század fordulóján, először mint pásztortanyát, amely állandó lakhellyé alakult át. A 14. században a váradi káptalan birtoka. 1552-ben 38 telekből állott, így nagyobb volt mint Pályi. Pályi-Ujlaknak, vagy Várad-Ujlaknak nevezték. A református egyház anyakönyveinek feljegyzése szerint a község a Rákóczi-szabadságharcban elpusztult, s csak jóval később kezdett újraépülni. Talán ennek emlékéét őrzi az a néphagyomány, mely szerint a Csohos nevű dűlőnek egyik részét Tábortetőnek nevezik, ahol a szabadságharc alatt táborhely volt.

1734-től anyaegyház. 1739-ben újjraalakult római katolikus plébániája, amelyet 1743-ban áthelyeztek Csatárba. 1863-ban tűzvész pusztította. Műemlék temploma 1890-ben épült, felhasználva az ősi román kori templom egyes falait. Bunyitay Vince leírása szerint épí-

tészeti sajátosságai elütnek középkori egyházaink stílusától. Nyugati oldalán a torony nemcsak szerves összeköttetésben áll a kis templommal, hanem egészen be van építve annak testébe, s a torony alsó falainak áttörése által a hajó belvilága megnövekszik. A szentély nem keskenyebb, mint a hajó, hanem vele egyenlő szélességű, s míg a hajó falai szabadon állanak, a hossz-szentélyt kéttágú támfalak erősítik. A hajó északi végében levő kápolnának két ablaka van, melyek közül a keletinek még megvan a csúcsíves kőbéllete. Ezeknek az eltéréseknek az a magyarázata, hogy itt eredetileg egy kis román kori templom állott, mely a torony kezdetétől a hajó első támpáig terjedt. Később a templomot bővíteni kellett, de a tér a hajó meghosszabbítására nem volt alkalmas, így folyamodtak a többoldali bővítéshez.

1665-ből származó úrasztali ónkannáján a következő olvasható: „Litkei János Ist. Dicsőségére csináltatta az Ujlaki Eccle. Anno 1665 Maj 4”.

Régi szőlőtermő vidék. Bél Mátyás megemlíti, hogy az újlaki bor mérsékelt erejű, de kellemes ízű.

Fényes, 1851: „...szőlő 100, erdő 1000; legelőnek használt erdő 200, dézmás szőlő 800 hold. Agyagos földe középszerű; de rétjei jók; bora jeles, gyümölcse sok. Itt ered a Kösmő vize 3 völgyből, mellyek Hegyköz-Pályinál szakadnak össze. Birja a váradi deák káptalan, s kis részben Servánszky család.”

Borovszky, 1901: „Itt született 1767-ben Sándorfi József, Bihar vármegye főorvosa és a magyar színészet nagy pártfogója. A községhez tartozó Csohos nevű dűlőnek egyik része, mely Tábor-tető néven ismeretes, az itteni néphagyomány szerint a Rákóczy-féle felkelés alatt táborhely volt.”

Mára a viszonyok nagyon megváltoztak. A nagy szőlők már nincsenek meg, de még ma is kb. 170 pincével rendelkezik.

Demográfiai adatai:

1836: 712 református, 1850: 968, 1857: 771, 1869: 1151, 1880: 915, 1890: 1033,

1900: 1128, melyből 23 román, 1101 magyar, 2 német, 2 szlovák, felekezeti megoszlása: 32 ortodox, 21 görög katolikus, 144 római katolikus, 919 református, 2 evangélikus, 10 izraelita,

1910: 1127, a hozzá tartozó Mogyoróhegy: 53, Szilváshegy: 73, Tőkerét: 17,

1920: 1120, 1930: 1142, 1941: 973, 1956: 1054, 1966: 953, 1977: 825,

1992: 555, melyből 9 román, 544 magyar, 2 szlovák, felekezeti megoszlása: 6 ortodox, 2 görög katolikus, 140 római katolikus, 402 református, 1 unitárius, 3 baptista, 1 egyéb.

17. Jákóhodos (Hodos), Szalárd község, 1291–94. Hudus, 1301. Jakow Hudus: a Hodos személynév gyakori volt a középkorban. A Jákó előnév a Jakab névből eredő Jakó családi névből származik.

Közigazgatásilag Szalárdhoz tartozik, tőle nyugatra fekszik, kb. 5 km-re. A Berettyó partjára települt falut először az 1291–94-es püspöki tizedjegyzék említi Hudus néven, amikor 76 kepe tizedet fizetett. Ez elég nagy településre utal. De a település legalább egy századdal korábban keletkezett, a bihari ispánság területén. Eredetileg a bihari várhoz tartozó terület volt, melynek birtokosai várjobbágyok voltak. Ifjabb István király 1268-ban a bihari jobbágy Chaz fiait a servientes regis közé emelte. Így a falu birtokosai egészen a 16. század elejéig a Chaztól származó Hodosi Jakó család tagjai. Tehát Hodos, Kovácsival együtt, a 13. század második felében kerülhetett a Jakó család őseihez, ahonnan a Jákó előnév is származik, melyet a falu 1349-ben vett fel. 1332–37 között átlagban 9 garas pápai tizedet fizetett, amely mutatja, hogy lakossága csökkent. Jakó Ferencet 1512-ben fej- és jószágvesztésre ítélték, s a birtokait Werbőczy István, majd tőle a Bajomiak kapták meg. 1598-ban Bocskai István a földbirtokos, de 0 számú házat írtak össze.

A 16. században a Zólyomiak, a 19. században a Lévyay, Szilágyi, Ilosvay, Vincze, Jármy, Kiss, Ercsey, Pesti és Bartos családok voltak a birtokosok.

Fényes, 1851: „...csere erdő 158 nádas rét 900, hasznavehetetlen mocsár 200 hold. Földe termékeny volna, hanem a Berettyó árja feletre rongálja; szénája sok de sásas; a Berettyóban sok halat és híres nagyságu rákokat halász, s ugyan ezen jövedelmes vízimalom áll. Bir-

ják: Porubszky István, Ercsey Zsigmond, Barthos Gábor, Szilágyi Gábor, Jármay László, Lévy Imre és Farkas, özv. Nagy Péternő Szilágyi Teréz asszony.”

Községi fiú és külön községi leány iskolája 1873-ban indul.

Borovszky, 1901: „ide tartoznak Szárazerdő, Nagy-Bartos, Süvegd és Nagy-Eperjes puszták.”

Jakó, 1940: **Süvegd.** 1307. Syvegd, 1388. Syuegd. 1353. Suuegd. Osl nembeli Keserői András birtokaként tűnik fel 1307-ben. E dunántúli nemzetség a 13. század harmincas éveiben szerezhette meg, amikor egyik tagja, Benedek, váradi püspök volt. Keserői András Teletlen Péternek és Pálnak adta el, s mikor azok örökös nélkül haltak meg, 1340 körül a király Báthory Lászlónak és Nadányi Miklósnak adományozta. 1357-ben a fele, valószínűleg a Nadányinak adott rész, a váradi püspök kezén volt. Később az egész falu földesura a püspökség lett. Ma pusztja Hodos közelében. Magyarok lakták. Szent György tiszteletére épült templom volt benne.

A 20. század elején Bartos Gyula örököseinek és a püspökségnek voltak itt birtokai.

Műemlék temploma részben Árpád-kori. A hajó nyugati része, melyet két- és háromtagú táмок erősítenek, még a régi templom része volt. Szentélye hiányzik, annak helyére építették a tornyot. 1848-ban Lugossy József falfestményeket fedezett fel a vastag vakolatréteg alatt, a hajó északi oldalán. A falfestményt, több mint valószínű, hogy csákánnyal, sűrűn bevagdosták, hogy a vakolat jobban tapadjon, így csak gyanítható, hogy a falfestmények az elkárhozott lélek túlvilági szenvedéseit akarta feltüntetni.

Demográfiai adatai:

1836: 880 református, 1850: 958, 1857: 878, 1869: 970, 1880: 854, 1890: 969,

1900: 1075, melyből 1075 magyar, felekezeti megoszlása: 7 ortodox, 27 görög katolikus, 30 római katolikus, 977 református, 34 izraelita,

1910: 1093, a hozzá tartozó Alsóbartos: 41, Eperjespuszta: 3, Felsőbartos: 7, Süvegd: 1, Szárazerdő: 46,

1920: 1160, 1930: 1078, 1941: 1142, 1956: 1186, 1966: 1112, 1977: 1031,

1992: 744, melyből 3 román, 741 magyar, felekezeti megoszlása: 4 ortodox, 8 görög katolikus, 35 római katolikus, 500 református, 71 baptista, 1 pünkösdista, 1 adventista, 15 egyéb.

18. Kővág (Chioag), Alsótótfalu község, 1421. Kewagh. A Csákyak 1421-i osztálylevele említi először az adorjáni uradalom almásmenti vlach falvai között. Alapjait az Almás völgyébe feljáró magyar pásztorok tették le. Ezt igazolja magyar neve, melyből a román neve is származik, valamint a 15. század végéről ismert jobbágynevek is. De már a 14. és 15. században román pásztorokat hoztak ide. A 19. század közepén a Latinovics család volt a földbirtokos, majd később Heinrich Rudolfnak volt itt nagyobb birtoka. 1834-ben indul római katolikus vegyes iskolája. Később görög katolikus vegyes iskola is indul, de nem ismerjük mikortól. Görög katolikus templomát 1855-ben építették.

Fényes, 1851: „...hegyektől körül övedzett dombos de forrásos helyen... szőlő 40, majorsági szőlő 106, erdő 266 hold. Földét illetőleg két rész sovány, egy rész fekete agyagos; egy részen a tavaszi inkább, más része pedig forrásossága miatt esőzések idején hasznavehetetlen. Birja a gr. Csáky család.”

Demográfiai adatai:

1850: 426, 1857: 430, 1869: 496, 1880: 297, 1890: 406,

1900: 419, melyből 272 román, 38 magyar, 7 német, 101 szlovák, 1 ukrán, felekezeti megoszlása: 21 ortodox, 257 görög katolikus, 114 római katolikus, 13 református, 4 evangélikus, 10 izraelita,

1910: 495, a hozzátartozó Kővágitanya: 29, 1920: 459, 1930: 533, 1941: 610, 1956: 637, 1966: 527, 1977: 447,

1992: 286, melyből 238 román, 5 magyar, 41 szlovák, 2 cigány, felekezeti megoszlása: 178 ortodox, 11 görög katolikus, 91 katolikus, 2 református, 1 baptista, 3 pünkösdista.

19. Latabár – 1291. Latabar: Latibar személynevből ered. A Várad Regestrum alapján 1221-ben egy Latibár nevű vitéz ügyét jegyezték fel a váradi tüzesvaspróba-lajstromba. Több mint valószínű, hogy ettől a katonától kapta nevét. A Csatárról Szalárdra vezető út mentén

állott, Tóttelek közelében. A királyi ispánság bomlásakor a Geregye nemzetség kapta meg. Fellázadásuk után, 1277 körül a király a püspökségnek adományozta. 1291–94 között 15 kepe püspöki tizedet fizetett, mely kis településre utal. A török háborúk alatt néptelenedett el. Ma dűlő őrzi nevét Tóttelek határában.

Fényes, 1951: Határa 1600 hold, mellyből szántóföld 842, kaszáló 80, erdő 678 hold. Agyagos földre trágya után minden gabonanemet bőven teremne. Birja a váradi deák püspök.”

20. Micske (Mișca), Vámosláz község, 1255. Mikche: eredetileg Mikcse, a Mihálynak kicsinyített alakja.

Micske, a Hegyköz keleti részének legfontosabb központja, a Berettyó völgyének középszakaszán, Nagyváradtól 42 km-re, Margittától 14 km-re, a Nagyvárad–Margitta főútvonaltól jobbra fekszik. A hajdani nagyközség ma Vámosláz községhez tartozik.

Micske nevével forrásainkban először 1255-ben találkozunk, Mikche formában, amikor a Geregye nembeli Barabás itteni birtokrészét cserébe adja rokonának, Écs fia, Pálnak. 1291–94 között 14 kepe püspöki tizedet fizetett, amely kis településre utal. 1332–35 között a pápai tizedjegyzékben a helység villa Michia, Mykche, Miske, Mika néven szerepel. Átlagban 7 garas tizedet fizetett. A Geregye nembeli Pál országbíró idejében a család Élesd vidéki uradalmában felépült Súlyomkő vára, s később Micske is ennek a súlyomkői uradalomnak lett egyik jelentős települése. Amikor a 14. században a hegyvidék benépesítése már előre haladt, a nagy terület Berettyó-völgyi részeit Micskéről igazgatták. A későbbiek folyamán az uradalom sokszor cserélt gazdát. Egy 1452-es és egy 1466-os oklevél már mint mezővárost emlegeti, hol Mikcse, hol Miske néven. Mátyás király vásárjogot adott.

1552-es összeírás alapján 36 telekből állott. A község a Drágffyak idejében vált reformátussá. 1598-ban 28 házat írtak össze, ekkor Bocskai István fejedelem a földbirtokos. 1606-tól Báthory Gáboré, 1614-től Zólyomi Erzsébeté, majd Zólyomi Dávid és neje Bethlen Kata kapják meg a birtokot. A hagyomány úgy tartja, hogy Zólyomi Dávidot és nejét, Bethlen Katát a micskei templomban temették el.

1715-ben ismét mezővárosként emlegették. A 18. században a Baranyi család kezébe jutott a falu; az új földesúr visszaállította a katolikus egyházat, s 1757-ben katolikus templomot építtet. Református fiú és leányiskolája 1730-ban szerveződött. Hogy mikor alakult katolikus vegyes iskolája, nem tudjuk. Ma erős nyolcosztályos iskolával rendelkezik. Orvosi és állatorvosi rendelője van és itt működik a községi rendőrség is.

Fényes, 1851: „...magyar mező város...Szőlőhegyei, az alattok levő szilvásokat s egyéb gyümölcsösöket is beleértve, tesznek mintegy 800 holdat...belsőtelek...szőlő 800 h. ...Földe agyagos és közép minőségű; kaszállója s legelője keveset termő, de igen egészséges. Állattenyésztése leginkább az igavonó marhákra szoritkozik. Fő gazdasága a bortermesztésben áll, melly nagy mennyiségben s kitűnő minőségben természetik, s a micskei szőlőhegyek a környékbeli elhagyott szőlőkhoz hasonlítva, valóban virágzóknak tekinthetők. Gyümölcse sok és szép, kivált cseresznyéje, almája, barackja; s ezekkel kereskedik... Mária Theresia urbére szerint volna itt 24 telek, s ezt jelenleg 162 gazda bírja. Mesterember 15, kereskedő 1 van, s bár Micske városnak nevezetik, de vásárokat nem tart...Az erdőben, egy meredek sziklaoldalban látható egy pincze formára bevájt lyuk Kőlyuk név alatt, melly a rege szerint tatárok előli menhely vala. Vár itt sohasem volt, csak egy régi curia, melly lakhelyül szolgált Bocskai Istvánnak, utóbb Zólyomi Dávidnak, most pedig több rendű változtatások után Baranyi Ágoston birtokában van... Az itt lakó számos uraságok házai csinosak, s a kertekre különösen nagy gondot fordítanak. Birtokosok: Baranyi Lajos, Imre, Ágoston, Ferencz, Miklós és Károly; Desseffy Ignác, Budai János örökösei, Miskolczy István örökösei, Posgai ivadékok, u. m. Ercsei László és osztályosai, Gruden Imre, s több kisebb egyházas nemesek.”

Borovszky, 1901: „Van itt hitelszövetkezet és olvasóköri is. A község határában érdekes régiségeket találtak, többek között egy hamvedret, sisakot, kardot és arany mente-kapcsot. Zászkuta, Szódob, Iruszló, Gardo és Zsádonta nevű dűlői bizonyos jelentőséggel látszanak bírni.”

Az 1990-es évek közepén építették fel a Timóteus ifjúsági házat, hollandok segítségével, ahol állandó ifjúsági nevelő programokat, tá-

borokat, konferenciákat szerveznek. Nevezetes a Görböc népi tánc-együttes, melynek alapítója és vezetője a székely származású Hodgyai Edit iskolaigazgató.

Műemlék épületei: a késő barokk Jakó-kúria, a Szilágyi-ház, Szatmári Királyi István volt udvarházának gazdasági épülete, a 19. század eleji Róth-ház, fatornácos zsidó kereskedőház.

A falu központjában áll római katolikus és a református templom. A mai református templom a 14. század elején épült, kevert, román kori és gótikus stílusban. Kétszakaszos gótikus támpillérek veszik körül. A szentély a nyolcszög három oldalával zárul. A hajót keskeny, félköríves záródású, lőrésszerű ablakok világítják meg. A szentély három ablaka is hasonló. Tornyának sarkain fiatornyokkal díszített nyolcszögletű sisakja alatt fából készült árkádos tornác húzódik. A fiatornyok tetején gömb, zászló és csillag, a sisak csúcsán pedig gömb, kakas és csillag látható. Kalotaszegen találunk ilyen tornyokat. A torony alatti kapunak, valamint a portikusz bejáratának is félköríves a záródása.

Tovább haladva a Felszegen, találjuk a falu legrégebb házait. Az egész Hegyköz vidékén csak itt található az utcára néző, elöltornácos, szalmatető ház.

A temetőben csónak alakú fejfákat találunk. A temető melletti szántóföld közepén áll még a Miskolczy család romos kriptája, amely 1831-ben épült.

Demográfiai adatai:

1836: 798 református, 1850: 1014, 1857: 1080, 1869: 1219, 1880: 933, 1890: 1129,

1900: 1327, melyből 18 román, 1277 magyar, 8 német, 24 szlovák, felekezeti megoszlása: 14 ortodox, 74 görög katolikus, 216 római katolikus, 934 református, 11 evangélikus, 78 izraelita,

1910: 1551, a hozzátartozó Sáncipuszta: 81, 1920: 1581, 1930: 1558, 1941: 1606, 1956: 1591, 1966: 1401, 1977: 1017,

1992: 1017, melyből 30 román, 982 magyar, 1 szlovák, 4 cigány, felekezeti megoszlása: 15 ortodox, 7 görög katolikus, 213 római katolikus, 735 református, 40 baptista, 7 egyéb.

21. Poklostelek (Pocluşa de Barcău), Vámosláz község, 1213. Puklusteluc.

Szalárdtól 15 km-re, az úttól balra fekvő kis település. Nevét 1213-ban említik először Puklusteluc néven. Eredete azonban a 12. század első felére tehető. 1291–94 között 18 kepe püspöki tizedet fizetett, amely kis településre utal, de egyházas község. Szintén a bihari királyi várispánság telepítő tevékenységének eredménye. A 13. század első negyedében a Geregye nemzetség birtokába került. 1332–37 között évente 16 garas pápai tizedet fizetett, amely jelzi, hogy lakossága megnövekedett. A népes, vámmal rendelkező magyar falu a sólyomkői uradalom része lett. 1403-ban a Zólyomiak kapták meg, így sorsa részben elvált Sólyomkőétől. Vámjának és erdőinek negyedrészt később a Csákyak kapták meg, de a szentjobbi apátságnak is volt itt birtoka. 1598-ban Bocskai Istváné, amikor 2 házat írtak össze. Valószínű, hogy a török uralom alatt csökkent le. Későbbi földesurai az Ödönffyak voltak, majd a 19. században Kalotay István, Sárossy Tamás, Németh Lajos, Koós László.

A hagyomány szerint a község a múltban a Berettyó jobb partján állott. 1674-ben települt át a bal partra. Feltehető, hogy az első templom az 1790–92-es években a tűz martaléka lett. Az új református templom alapkövét 1793-ban tette le Vásárhelyi Dániel lelképásztor. 1799-ben épült fel a hívek adományaiból és önkéntes munkával. Tornya 1808-ban készült el. Az egyház tulajdonában van egy 3,5 kg súlyú ón boroskancsó a következő felirattal: „Poklosteleki Ecclesia...melyet ugyanott lakó Péter István maga költségére javíttatott anno 1691 Die 11 febr.”

Állami vegyes iskolája 1896-ban alakult.

Fényes, 1851: „...77 h. Szőlő, erdeje nincsen...55 hold majorsági szőlő. Földe vörös agyagos, nehéz mívelésű; de rétjei igen jók. Határát keresztülfutja a Berettyó, a falut egy patak. Az elsőn van Kalotay Istvánnőnek két kerekü vizimalma. Birtokosok: Koss László, Szártóry Károly, Jeney István, Némethy Gábor, Sárossy Tamás, Fráter Pál, Fekete György, Vásárhelyi József, Dévay Károly, özv. Kalotay Istvánnő, Aron Teréz, Kalotay Vincze, Koss Gábor és Imre, Német Ferencznő, Miskolczy István, Borsos István, Simay Antal, Nagy László, és

Sándor, Mile Ferencz, Fazekas Lajos, Ágoston Antalnő, Kobula Zsigmond, Nagy örökös, Pap János.”

Demográfiai adatai:

1836: 569 református, 1850: 535, 1857: 593, 1869: 597, 1880: 459, 1890: 629,

1900: 706, melyből 4 román, 702 magyar, felekezeti megoszlása: 3 ortodox, 44 görög katolikus, 67 római katolikus, 544 református, 1 evangélikus, 27 izraelita, 20 egyéb,

1910: 724, a hozzá tartozó Alsótanya: 26, Medestanya: 25, Vasseliktanya: 27,

1920: 728, 1930: 673, 1941: 670, 1956: 674, 1966: 604, 1977: 550,

1992: 417, melyből 59 román, 248 magyar, 1 német, 1 szlovák, 71 cigány, felekezeti megoszlása: 99 ortodox, 3 görög katolikus, 22 római katolikus, 260 református, 3 unitárius, 14 baptista, 2 pünkösdistá, 14 egyéb.

22. Sárszeg (Särsig), Vámosláz község, 1490. Sarzeg, 1534. Zarzeg. A pusztaiújlaki uradalom legészakibb, már a Berettyó völgyében fekvő faluja. Jakó Zsigmond szerint már a 14. században állott. Lakossága még a 16. század végén is keveretlenül magyar volt. Az Okányi családé, majd a szentjóni apátság tulajdona. Görög katolikus temploma 1750 körül épült. Görög katolikus vegyes iskolája 1828-ban indult.

Fényes, 1851: „...200 h. vizmosás, utak, tövises helyek...Földje agyagos, és elég termékeny határát a Gyepes folyó öntözi, s a kutya-harapás nevű domboldalból foly ki egy igen tiszta forrásvíz Kuits kút név alatt. Ebből a forrásból folydogáló víz a legelőn keresztül egy Papsár nevű mocsárt idéz elő. Birtokosa a szentjóni apátúrtság.”

Borovszky, 1901: „Az itteni hagyomány a község határában levő Paprét dűlön levő dombról azt tartja, hogy ott volt Zólyomi Dávid vára.”

Demográfiai adatai:

1869: 409, 1880: 321, 1890: 400,

1900: 468, melyből 430 román, 38 magyar, felekezeti megoszlása: 17 ortodox, 414 görög katolikus, 10 római katolikus, 12 református, 15 izraelita,

1910: 501, 1920: 491, 1930: 489, 1941: 587 1956: 648, 1966: 633, 1977: 559,

1992: 332, melyből 315 román, 2 magyar, 1 szlovák, 14 cigány, felekezeti megoszlása: 251 ortodox, 53 görög katolikus, 2 római katolikus, 17 baptista, 9 pünkösdista.

23. Sítér (Șișterea), Hegyközcsatár község, 1291–94. v. Suhtur, Sehtur, neve személynévből ered, hisz királyi adományból keletkezett, melyet kaphatta hasonló nevű várjobbágy. Erre utal a püspöki tizedjegyzékből ismert első említése, a Suhtur, Sehtur név alakja. Egy másik elmélet szerint a középkorban itt áthaladó zarándokút, a Sancta Iter (Szent út) mentén ezen a helyen kápolna állott. Az S. Iterből rövidülés útján lett a Sítér.

Nagyváradtól 23 km-re, Csatártól 8 km-re fekszik. Első írásos említése az 1291–94-es püspöki tizedjegyzékekből ismert, villa Suhtur, Sehtur néven. Ekkor 26 kepe püspöki tizedet fizetett, amely tekintélyes településre vall. 1332–37 között 9–10 garas pápai tizedet fizetett. 1395-től a 18. századig végig a Csáky család birtoka. Egy 1489-es oklevél Sítér erdejéről és szőlőtermesztéséről tesz említést. Az 1552-es összeírásban Söjter 16 telekből állott. A község lakossága 1566-ban tér át református vallásra. Az 1598-as összeírásor Seyter néven szerepel, 0 házzal, valószínűleg a közeli török háború miatt nem írták össze. Birtokosa ekkor Bocskai István. A lakosság növekedésével temploma már kicsinek bizonyult, ezért 1750-ben kibővítették. Első iskolája 1753-ban szerveződött, mint református fiúiskola. A jelentős szőlőtermesztést igazolja a Csáky grófok 1795-ben épített hatalmas pincéje, melynek méretei ma is lenyűgözőek. A faluban ma is kb. 200 pince található, mely bizonyítja, hogy a szőlőtermesztés mennyire jelentős volt a későbbi időszakban is.

Fényes, 1851: „980 ref. lak, anyatemplommal. Határa 2800 hold, mellyből urb. szántó 726, rét 242, hivatalnokoknál 24, majorsági

szántó 240, rét 240, közlegelő 60, szőlő 200, erdő 1000 hold. Agyagos földje nehéz művelődésű, de bora, gyümölcse sok, sőt gesztenyét is bőséggel termeszt. Birja gróf Csáky Antal.”

A 19. század első felétől Vay Ábrahám volt a földbirtokos, aki egy barokk vadászkastélyt építtetett Sítérben. A kastélyt 1950 körül földig lerombolták, tégláit is széthordták annyira, hogy ma már nyoma sem látszik.

A 19. század közepétől a fejlett gyümölcstermő falvak között emlegették. A 19. és 20. század fordulóján intenzív fakitermelés folyt itt. A szállításhoz keskenyvágányú vasutat építettek, mely a Sítér és Sítervölgy közötti Törökhaláltól indult ki és Szalárdon keresztül Biharig ment. E tevékenység a két világháború között elsorvadt, vele együtt a kisvasút is. E gazdasági visszaesés hozzájárult az amúgy is félreeső település elszigetelődéséhez, s ez a második világháború után csak fokozódott.

Ma a faluban óvoda és nyolcosztályos iskola működik.

Műemlék temploma három szakaszban épült. Az első szakaszban épült a 13. századi régi templom, román stílusban, amely a régi szentélytől a templom közepéig, az északi falon lévő mintegy 75 cm-re beugró támfalig terjedt. Hossza 12 m lehetett. A második szakaszban, szintén a 13. században végzett bővítés alkalmával épült a hajó nyugati fele. Ezt igazolják a 2002-es és 2004-es év falkutatásai, vagyis a nyugati térfélben kibontott ülőfülkék és román kori ablakok. A külső falakat támpillérekkel erősítették meg. Az 1773-as renováláskor karzatokat építettek. A harmadik szakaszban, 1803-ban épült a jelenlegi torony, a templom nyugati végében.

A templom nagy értékei közé tartoznak a szentélyben található fal-festmények, melyekből 2004-ben több képet kibontottak a többszörös mészréteg alól. Ugyanakkor egy cibórium maradványait is feltárták. A 13. és 14. századból való freskókat Rómer Flóris írta le 1879-ben, Régi falképek Magyarországon című munkájában. Festett kazettái feltehetően a 18. században készültek. Naiv festészetnek látszanak, több mint valószínű, hogy a helyi asztalos mesterek festhették.

A templom mellett található Séra Ferenc lelkipásztor obeliszk síremléke, aki elkísérte Kossuth Lajost londoni útjára. 2000-ben rendbe-tették a síremléket, azóta a falu itt tartja nemzeti ünnepeit.

Fontos megemlíteni a falu háziiparát. Mivel fejlett szőlő- és gyümölcsstermesztő település volt, messzi földön híres volt hordókészítő, kerékgyártó, épületasztalos, kovács háziiparuk.

Demográfiai adatai:

1836: 890 református, 1850: 980, 1857: 874, 1869: 1012, 1880: 949, 1890: 1042,

1900: 1295, melyből 15 román, 1258 magyar, 10 német, 12 szlovák, felekezeti megoszlása: 22 ortodox, 10 görög katolikus, 150 római katolikus, 1054 református, 28 evangélikus, 2 unitárius, 29 izraelita.

1910: 1164, birtokparcellázás reményében sokan beköltöztek, majd annak meghiúsulása után eltávoztak, ez okozza a hullámzást. Ellenben megnőtt a románság száma 83-ra, mert az uradalom román cselédséget alkalmazott. A hozzá tartozó Bangétamajor: 4, Harasztpuszta: 106, Kóstava: 8.

1920: 1196, 1930: 1135, 1941: 1189, 1956: 1250, 1966: 1166, 1977: 957, elvándorlás,

1992: 670, melyből 33 román, 637 magyar, felekezeti megoszlása: 8 ortodox, 44 római katolikus, 553 református, 24 baptista, 16 pünkösdista, 25 egyéb.

24. Sítervölgy (Şuşturogi), Hegyközcsatár község, 1489. Seytherwelg. A 14. század vége felé az adorjáni uradalom, főleg Sítér népfőlöslége hozta létre, előbb mint pásztorszállást. A románság fokozatos és lassú beszivárgására mutat, hogy átvették a magyar helynevet és a környező magyar földrajzneveket. Jakó Zsigmond szerint nem véletlen, hogy a 15. század vége óta határozottan vlachnak mondott község lakossága még 1625-ben is többségében magyar nevé volt. Az 1598-as összeírás alapján Seiterveölgie Csáky István birtoka, de házait nem írták össze. Görög katolikus vegyes iskolája 1888-ban indult. Görögkeleti temploma 1820 körül épült. Görögkeleti iskolájának keletkezési idejét nem ismerjük.

Fényes, 1851: „...majorsági szőlő 53, erdő 600, cserebokor 22 hold. Földje ilványos, más része köves és vizenyős, de szárazság idején a tengerit jól megtermi. Birja gr. Csáky Antal.”

Szintén a síteri magyarság népfölöslege hozta létre a 15. században **Férgeságot**, amely a Kösmő völgyében található, Sítervölgy és Hegyközújlak között. Mára ez is teljesen elrománosodott.

Demográfiai adatai:

1850: 440, 1857: 355, 1869? 518, 1880: 341, 1890: 469,

1900: 480, melyből 462 román, 18 magyar, felekezeti megoszlása: 463 ortodox, 2 római katolikus, 2 református, 13 izraelita,

1910: 535, 1920: 511, 1930: 592, 1941: 694, 1956: 834, 1966: 756, 1977: 652,

1992: 384, melyből 373 román, 11 cigány, felekezeti megoszlása: 328 ortodox, 1 római katolikus, 26 baptista, 28 pünkösdistá. 1 adventista.

25. Szalárd (Sälard), községközpont, 1291–94. Zalard. Szalárd (Salardus) nevet viselt az egyik magyar vezér a kalandozások idején – tőle nyerhette nevét.

A Hegyköz vidék legnagyobb központja. Területe a legrégebb időktől fogva lakott volt, melyet az újkőkori csiszolt kőbalták és bronzkori leletek bizonyítanak.

Első írásos említése 1291–94-ből származik, villa Zalard néven. Ekkor 42 kepe püspöki tizedet fizetett, amely tekintélyes településre utal. Királyi várbirtokon alakult ki a 13. század előtt. E területet a Geregye nemzetség kapta meg a királytól. Écs fia, Pál országbíró Szalárd mellett építi fel Adorján várát, és hatalmas birtokszerzéseivel lerakja az adorjáni uradalom alapjait. Pál fia, Miklós 1277-ben fellázadt IV. László ellen, így az uradalmat a Barsa nemzetség kapja meg. Tamás fia, Kopasz nádor összetűzésbe került Károly Róberttel, aki 1318-ban elkobozza összes birtokát. Zsigmond király az adorjáni uradalmat, Szalárdal együtt Csáky Istvánnak és fiainak adományozza 1395-ben. Szalárd majdnem ötszáz éven át a Csáky család hatalmas hűbéri birtokához tartozott, mely Margittától Körösszegig terjedt.

Szalárd a 14. század végétől vásártartási joggal rendelkező mezőváros. A 15. században az uradalom legjelentősebb helye, mely só-tárolási joggal és bizonyos önkormányzattal is rendelkezett. Népes

vásárain gyakorlattá vált a bírói ítéletek közhírré tétele. Fejlődését az is elősegítette, hogy a középkorban itt haladó Várad–Szatmár főútvonal mentén feküdt, ugyanakkor védte a közeli Adorján vára. Korán túlszárnyalta Adorjánt és az uradalom tulajdonképpeni gazdasági központja lett. Színmagyar jobbágyság lakta.

Csáky Miklós telket adományozott a ferenceseknek, akik templomot és rendházat építettek, melyet a Boldogságos Szűz tiszteletére szenteltek fel. Mai gótikus temploma a 14. század első felében épült. A templom, amely ma a község nyugati oldalán emelkedik, valamikor a város közepén állott. Tőle északra állott a kolostor, melynek falai között huzamosabb ideig tartózkodott Vitéz János humanista püspök. Innen keltezte levelét 1451. január 10-én. A kolostor sorsát az alapító család egy tagja pecsételte meg: 1558-ban Csáky Farkas protestánsná lett alattvalói megrohanták a kolostort, a templomot elfoglalták. A kolostor felszerelését a szerzetesek még 1556-ban az ecsedi várba menekítették.

1661-ben török uralom alá került. A szentjobbi szandzsákhhoz tartozott. Lakossága növekedik, gazdasági élete fellendül. Míg 1552-ben 45 portával, 1665-ben már több mint 100 portával rendelkezik, s közel 600 lakossal. Ez a fellendülő malomiparnak és a kereskedelemnek köszönhető.

1689-ben a török uralmat az osztrák váltja fel, ezért a település lakossága a Rákóczi-szabadságharchoz csatlakozik. Az 1718-as összeírás alapján a lakosság száma 435-re csökkent, a császári katonai megszállásnak köszönhetően.

A 18. század végén már 1451 lakosa volt. Kitűnő vízimalommal rendelkezett. A határában lévő két „savanyúvíz” forrását a 19. század végéig fürdőzésre használták. A 19. század első felében Komáromy György és gr. Csáky Eulália volt a birtokos.

A 19. században szabályozták a Berettyót, megszüntetve így az áradásokat. A csatornaépítés miatt Adorján vára végleg összeomlott. A csatornát a még álló várrom közepén vezették át. Községi fiú és leány iskolája 1898-ban létesült.

Fényes, 1851: „...Vizimalom a Berettyó vizén. Határa nagyon lapályos, s ezért felette sok szénát terem; homokkal kevert agyagos föl-

dei minden gabonanemet gazdagon visszaadnak....erdő 900 hold, szőlő nincsen. Keletre a helységtől van fürdőintézete és savanyuvize, mely távul vidékekről is erősen látogattatik. A víz 2 fő forrásban csergedez, mellyek közül az első a fürdő- és vendégházaknál, a másik ettől néhány száz lépésnyire egy erdőcske szélében találhatik, s üvegekre, hordókra ebből a kutból szoktak tölteni...Vásárokat nem tart. A várost különben a gr. Csáky család birná, de adósságok miatt sok kézen megy keresztül; 1848-ban birták Vodiáner Sámuel, Almásy Pál, Figdor Herman, Stern Manó, stb.”

Borovszky, 1901: „A lakosok takarékpénztárt, vadásztársulatot és társalkodó egyesületet tartanak fenn. Ide tartoznak Bodolyó, Hátrét, Csillagos, Adorján, Savanyukút és Szilvásvölgy puszták.”

Az első világháború után a szalárdi parasztok erőszakkal vették birtokukba a községi földeket és erdőket és egy ideig közösen használták. 1945-ben a nagybirtokokat kiosztották. 1954-ben létrejött a mezőgazdasági társulás, amely 1960-ban termelészövetkezetté alakult.

1989 után nagy változások álltak be. A földeket visszakapták tulajdonosai. Épül a gáz- és vízhálózat, regionális egészségügyi központ létesült.

Református műemlék temploma, a 15. század elején épült gótikus stílusban. Teljes hossza 35 m, a hajó hossza 20 m, szélessége 13 m, a szentély hossza és szélessége 10 m. A falak magassága 10 m, vastagsága 1,10 m. Főhomlokzatán 3 keskeny, szorosan a főtengely köré csoportosított ablak van, a középső befalazva. Alattuk a szemöldökgyámos, nyugati főkapu, béléletét lábazatra metsződő körte- és pálcatagok alkotják. A hajó északi oldalán levő csúcsíves kapu, melyen a szerzetesek léphettek be, be van falazva. A hajót a szentélytől hatalmas diadalív választja el, ehhez kapcsolódik északon a három oszlop által tartott, rokokó elemekkel díszített kettős koronájú szószék, melyet 1797-ben készítettek. A templom öt gótikus ablakának bélélete megmaradt, alsó harmada be van falazva. Az északkeleti szentélyablaknak megmaradt az ablakosztója és karéjos-gyűrűs mérműve. A szentély valamikor keresztboltozatos volt. Délkeleti részén egy hármas ülőfülke maradványai láthatók, félköríves záródással. Szamár-

hátíves kapu vezetett a szentély északi falához épített torony alatti térbe. Ma be van falazva. Innen lehetett bejutni a Csákyak magánkápolnájába. A 5,25x5,30 m-es belméretű terem boltozattartó gyámkövei közül hármat szakállas fej díszít. A boltozat bordái faragott Csáky-címerképes zárókőben futnak össze. A templom falát kívülről tíz támpillér erősíti. 1820-ban egy portikuszt építettek a déli falba vágott bejárat elé.

A legutóbbi tatarozáskor a szentélyben középkori falfestmények kerültek elő. A déli oldalon Mária, ölében a gyermek Jézussal. Balján Szent István és Szent Imre, jobbján Szent Katalin. Az északi falon Mária halálát ábrázolja, körülötte az apostolok.

1994-ben emléktáblát avattak, a kápolna falán, a falu szülőtte, Szalárdi János tiszteletére.

Műemlék épületei: A Granárium, a Csáky-birtok magtára volt, amely 1790-ben épült, falán latinul írt emléktábla. A Bartsh-kúria, ma öregek otthona.

Demográfiai adatai:

1836: 1898 református, 1850: 2076, 1857: 1869, 1869: 2041, 1880: 1616, a visszaesést a kolerajárvány idézte elő. 1890: 1913,

1900: 2100, melyből 62 román, 2034 magyar, 1 német, 3 szlovák, felekezeti megoszlása: 39 ortodox, 72 görög katolikus, 179 római katolikus, 1625 református, 2 evangélikus, 7 unitárius, 127 izraelita, 49 egyéb,

1910: 2404, a hozzátartozó Bodojótanya: 204, Csillagostanya: 41, Hátrét: 6, Savanyúkút: 44,

1920: 2371, 1930: 2826, 1941: 3003, 1956: 3419, 1966: 3449, 1977: 3277,

1992: 2715, melyből 908 román, 1603 magyar, 1 német, 1 zsidó, 198 cigány, 4 szlovák, felekezeti megoszlása: 709 ortodox, 28 görög katolikus, 313 római katolikus, 1338 református, 2 evangélikus, 1 unitárius, 120 baptista, 152 pünkösdistá, 3 adventista, 49 egyéb.

Adorján vára. Szalárd mellett, a Berettyó partján áll magányosan egy körülbelül 6–8 m magas, megközelítően téglalap alaprajzú öregtorony maradványa, az egykori vár megmaradt része. A vártól délre feküdt

régi kis egyházával Adorján falu, mely nevét valószínűleg védőszentjéről, Szent Adorjántól vette, és a felépült várral együtt egy terjedelmes nemzetségi uradalom központja lett. E település feltehetően a török hódoltság alatt szűnt meg és mint puszta tartozott Szalárdhoz.

A várat a Geregye nembeli Écs fia Pál országbíró építtette fel a tárjárás után, 1242 és 1276 között. A vár első említése 1277-ben történik, amikor a királyi seregek segítségével a Barsa nembeli Tamás elfoglalja a várat a IV. László ellen fellázadt Pál fia, Miklóstól. A Barsák kezén marad 1317-ig, majd királyi birtok. 1395-ben Zsigmond Csáky Istvánnak és fiainak adományozza. A törökök 1598-ban rövid időre elfoglalták, visszavétele után továbbra is a Csáky család birtokában maradt. 1664-ben Apafi Mihály kezébe került, aki a vasvári béke után leromboltatta.

26. Szentjobb (Sâniob), Berettyócsohaj község, 1083. S. Dextra, 1469. Zenthjogh. Nevét Szent István ereklyéjéről, a Szent Jobbtól nyerte.

Szentjobb falu Nagyváradtól 40 km-re, északkeletre, a Berettyó jobb partján helyezkedik el. Neve és történelme kapcsolatban áll nemzeti ereklyénkkel, a Szent Jobbal, és az apátsággal, ahol azt négy évszázadon át őrizték.

A szentjobbi apátság törzsbirtoka a Berettyótól jobbra, az Érmel-leki dombok lábánál terült el. A Szentjobb körüli falvak azon a területen alakultak ki, amelyet Szent László királyunk adott a monostornak. A Szent Jobbot rejtegető Mercurius bizonyára nem valami sűrűn lakott vidékre menekült, hanem az ország gyéribb népességű részein számított biztos búvóhelyre.

A Hartvik-legenda szerint 1083. augusztus 20-án, Szent István szentté avatásának napján László király felnyitotta a koporsót, és a drága gyűrű keresése közben fedezték fel, hogy a jobb kar hiányzik. A legenda szerint István karját a gyűrűvel együtt Mercurius szerzetes kapta meg egy fehér ruhába öltözött angyaltól. Drága kincsét a Bihar megyei családi monostorába menekítette, és ott őrizte. Innen az ereklye rejtélyes módon jutott Székesfehérvárra, még 1433 előtt. Azt sem

tudni, hogyan és mikor került Raguzába, és mikor választották le a jobb karról a kezét.

Egyesek szerint 1242-ben, a tatárjáráskor menekítették az ereklyét Raguzába, és onnan a már leválasztott kézfej hamar visszakerült Szentjogra. Ennek az elméletnek ellentmondanak az apátság 15. századi pecsétjei, amelyek a teljes kart ábrázolják. Mások feltételezik, hogy a Szent Jobbot a törökök elől menekítették el Fehérvárról, illetve, hogy az 1540-es években került a törökök kezére, ők pedig eladták a raguzai kereskedőknek. A raguzai domonkosok iratai 1590-ben említik először, hogy tartót készítettek az ereklye számára.

Térjünk most vissza a tényekhez. I. István 1038. augusztus 15-én halt meg. Római szarkofágból átfaragott koporsóban temették el az általa alapított székesfehérvári bazilikában. I. Béla 1061-ben országos gyűlést hívott egybe Székesfehérvárra. Tartva a zendüléstől, István földi maradványait egy hatalmas kőlap alá helyezték. Mercurius őrkanonoknak, aki a fehérvári Boldogasszony-templom kincstárosaként tartózkodott a királyi városban, ekkor nyílhatott alkalmá arra, hogy leválassza a jobb kart, és észrevétlenül elszállítsa a Berettyó melletti településre, Berekisbe (másképpen Kis-Berki), fából épült családi monostorába. Tehát 1061-ben kerülhetett ide a Szent Jobb. Amikor 1083-ban István királyt szentté avatták, a sír felnyitásakor a jobb kar már hiányzott. 1084. május 30-án találták meg a Berettyó melletti családi monostorban. Szent László új monostort építtetett itt, fából, amelyet Szűz Mária tiszteletére szenteltek fel.

László a szükséges javakkal adományozta meg az új kolostort: odaadta Szalacs és Szatmár vámját, Szentjobb helység vásáradóját. Rendelkezésre bocsátott 16 különféle foglalkozású szolgáltató csoportot. Ilyen körülmények között a monostor lábánál rövidesen egy városka alakult ki melynek neve Szentjobb lett, régi nevén Szent-Jobb, később Szent-Jognak is nevezték. László végrendeletében meghagyta Álmos hercegnek, hogy kőből építsen méltó hajlékot a szent ereklyének. A kőtemplom 1098-ban készült el.

A 13. században, mintegy 25 község volt az apátság birtokában. A hiteleshely eredete nem mutatható ki, de már 1239-ből nyoma van annak, hogy messze földről is eljöttek ide a perlekedő felek, hogy esküt

tegyenek Szent István jobbára, a konvent pedig hiteles levelet adott ki az előtte lefolyt perekről. Ezek pecsétje könyökben hajlított, felfele emelkedő kézfejtű, három ujjával áldást adó kezet ábrázol.

Károly Róbert egy 1326-ban kelt oklevelében megerősítette az apátságot jogaiban. Nagy Lajos 1351-ben eltiltotta az apátságot a birtokjogi levelek kiadásától. 1370-ben, amikor létrejött a magyar–lengyel perszonálunió, a király azzal pecsételte meg a két ország közös királyságát, hogy leválasztatta és Lengyelországba vitette a jobb kar felső részét. Az ereklyét Lembergben őrizték és 1634-ben János Kázmér lengyel király aranytartót készíttetett számára. A megmaradt részt is elvitték, 1433-ban Laskai Osvát ferences szerzetes székesfehérvári prédikációja már arról tanúskodik, hogy a Szent Jobbot már ott tisztelték.

A 15. század közepére a bencés monostor a pusztulás szélére jutott. Az apátság kegyuraságát 1459-ben a pápa Vitéz János váradi püspökre ruházta. A főpap 1461-ben Majthényi Tamást nevezte ki adminisztrátorrá, és ő kivívta, hogy az apátság visszanyerje hiteleshelyi jogát. Ebből az időből, 1469–1471-ből, maradtak fenn a konvent pecsétjei. Háromfajta ismeretes, mind ovális alakú, szövegük is hasonló. Az egyik az olvasható: sigillum conventus monasterii sancti regis Stephani de zent jog, amely azt jelenti magyarul, hogy a szent-jogi Szent István király monostora konventjének pecsétje.

A Vitéz János vezette Mátyás-ellenes összeesküvés után, 1471-ben az apátság ismét királyi kegyuraság alá került. Mátyás király 1486-ban beszünteti a szentjobbi konvent hiteleshelyi működését. A monostor állapota ismét leromlott.

1480-ban a monostor a pálosok tulajdonába került. Hozzáláltak a birtokviszonyok helyreállításához, de sikertelenül. A pálos közösséget a reformáció számolta fel, a monostor a protestánsok kezébe került. A további történelmi adatok főleg a várra vonatkoznak.

A szentjobbi várat 1475-ben említik először, mint az apátság várát. Talán a tatárok betörése után épülhetett, adatunk nincs erről. 1557-ben ér ide a reformáció. A pálosok elmenekülése utáni birtoklástörténetet csak hézagosan ismerjük. 1595-től a vár Bocskai Istváné. Ekkor jelentősen kiépülhetett, mert Bocskai 1598–1599-ben hosszabb időt töltött

itt, és castellumként emlegetik tartózkodási helyét (castello suo vicino a Varadino). A várat 1607. május 1-jén Rhédey Ferenc kapta meg Rákóczi Zsigmond fejedelemtől. Berendezkedett a Várad után legfontosabb erődítményben, építkezett, rendbe hozatta a régi monostor templomát is. Itt temették el.

A törökök 1660-ban elfoglalták Váradot. Még ki sem tavaszodott, és a vidék következő jelentősebb erőssége, Szentjobb után is kinyújtották kezüket. A várat Szalárdi János közvetlenül a török-foglalás előtt így írja le: „...a várnak szép erőssége volna kívül is, négy reguláris, ugyan jókora, merőn földdel töltött téglafal-bástyái, közkőfal-kerítései, körös-környül jó szélesen a Berettyó lévén alatta kiöntődve, az belső vára pedig négyszegben való sorbéli igen friss úri házakkal olly erősséggel volna építette, az bástyák és tornyok szép tarackokkal, szakállasokkal, muskotályokkal erősítette, hogy ha elegendő oltalmazó nép lehetne benne, oda az ellenség kőfalrontás és ostrom nélkül be nem mehet vala.” Amint látjuk a vár felszerelése megfelelő volt, de nem volt benne elegendő védő, ezért 1661. február 21-én a törökök harc nélkül bevették. Szentjobbon szandzsákokat létesítettek, ennek fennhatósága alá került az egész Berettyó völgye.

A török elleni háború megindulásától, 1683-tól ez a terület minden addiginál fokozottabb mértékben vált katonai hadszíntérrel. Miután Thököly Imrét a török vasra verte, Petneházi Dávid kuruc kapitány háromezer fős hadával csatlakozott Caraffa császári tábornok négyezres seregéhez, és 1686. február 9-én Szentjobb várának visszafoglalására indultak. Amint a vár fölött emelkedő magaslaton, az apátság egykori helyén működni kezdtek a faltörő ágyúk, s egy bomba felrobbantotta a vár lőporos tornyát, a törökök, kikötve a szabad elvonulást, feladták a várat. Benkovich Ágoston püspök, Bihar megye főispánja 1688. augusztus 30-án Szentjobbra hívta össze a vármegye tisztújító, vagyis újrászervező gyűlését. A vármegye első teendőinek egyike annak a hadtestnek az élelmezése volt, amely már akkor Szentjobb és Várad között, Diószegen, Félegyházán, Szentimrén, tehát a Berettyó jobb partján táborozott. 1692. június 7-én szabadították fel Nagyváradot.

A szentjobbi várat, a szatmári béke nyomán, 1711-ben rombolták le, az akkori alispán, Komáromy György jelenlétében.

A szentjobbi címzetes apát, Vinkler Mátyás szepesi kanonok 1719 előtt építkezett a vár területén. Egyik utódja, a későbbi váradi püspök, Csáky Miklós – aki már 1728-ban katolikus papot vitt Szentjobbra – 1736-ban a vár egyik sarkánál, belül, katolikus templom építésébe fogott. Ehhez nem csak a vár, hanem a Rhédey Ferenc építette protestáns templom – vagyis a régi monostor – köveit is felhasználta. Római katolikus vegyes iskolája 1774-ben indult.

Amikor 1771-ben két pálos szerzetes, Raffaics László és Kolarits Joachim a pálos monostor után kutatott, csak Rhédey Ferenc sírmelegét találta a monostor helyén, valamint két címeres zárókövet. Rómer Flóris, aki 1879-ben járt Szentjobbon Stornó Ferencsel, nem is igen hitte, hogy a középkori monostor a temetőben kiásható volna. Bunyitay Vince szerint egy ép téglát sem lehetett ott találni. Ma nagy kőkereszt áll a temető feletti dombtetőn, ahonnan csodálatos rálátás nyílik a völgyre, a hajdani vár helyén épített katolikus és református templomra. A katolikus temető kis kápolnájának falán 1994-ben emléktáblát avatott a Szent Jobb tiszteletére Tempfli József megyés püspök, címzetes szentjobbi apát és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság.

Fényes, 1851: „...Határa éjszokról hegyes, délről a Berettyó mentében lapos s dombos, földel nem igen termékenyek...dézmás szőlő 700, majorsági szőlő 200, erdő 1600 hold, melly közös legelőnek is használtatik. A Berettyón nagy malma van az uraságnak 3 kerékre és 6 kőre. Több nevezetesebb épületei a r. Kath. és reform. Anyatemplomok, az urasági lak, melly hajdan hires vár volt, most egy kapujánál, s benőtt sánczánál egyéb nem látható...– Birtokosa a sz. Jobbi apát-ság.”

Műemléke: a római katolikus templom, melynek alapkövét gróf Csáky Miklós rakta le 1736-ban. 1750-ben szentelték fel. Ókeresztény bazilika stílusában építették, szentélye barokk. A szentélyben aranyozott keretben, selyemre festett kézfej, Mária Terézia ajánlásával és aláírásával. A templom déli falán értékes szentkép, a Fekete Madonna a kis Jézussal. A templom északi oldalánál, a sekrestye be-

járatával szemben 2000-ben Szent István mellszobrot avattak. A templom búcsúja minden évben Kisboldog-asszony napjához, szeptember 8-hoz legközelebb álló vasárnap. A templom mellett áll az apátsági kastély maradványa, amely az 1700-as években épült, ma orvosi rendelő. Az apátság tulajdona volt még a régi vízimalom.

A római katolikus leányiskola és zárda 1909-ben épült.

Demográfiai adatai:

1836: 503 református, 1850: 1315, 1857: 1240, 1869: 1314, 1880: 1138, 1890: 1425,

1900: 1580, melyből 7 román, 1573 magyar, felekezeti megoszlása: 18 ortodox, 29 görög katolikus, 1084 római katolikus, 363 református, 1 evangélikus, 79 izraelita, 6 egyéb,

1910: 1808, a hozzátartozó Nyulastanya: 32, 1920: 1680, 1930: 1823, 1941: 1851, 1956: 2023, 1966: 1795, 1977: 1717

1992: 1299, melyből 23 román, 1155 magyar, 7 német, 4 szlovák, 110 cigány, felekezeti megoszlása: 11 ortodox, 3 görög katolikus, 977 római katolikus, 297 református, 8 baptista, 3 pünkösdista.

27. Szentlázár (Sânlazăr), Vámosláz község, 1291–94. v. Lazar, Sanctus Lazarus, 1406. Zenthlazar. Nevét templomának védőszentjéről kapta. A püspöki tizedjegyzék említi először, melynek alapján 10 kepe tizedet fizetett, ami kis településre vall. Sólyomkőhöz tartozott, tehát azon a területen alakult ki, melyet Pál comes 1255-ben csere útján szerzett meg. Magyarságát elsősorban katolikus egyháza bizonyítja, de később is az uradalom magyar falvai között sorolják fel. 1465-ben a Bályoki család a földesura és ekkor vámszedő hely volt. A 16. században Koprovich Péter, a 19. század elején a Baranyi család a birtokos. Görög katolikus temploma 1750-ben épült. Görög katolikus vegyes iskolája 1836-ban indult.

Fényes, 1851: „...Földe vörös agyagos, főképen rozstot terem, erdeje, szőlője nincs. Birtokosai a Baranyi család után: Szártory, Osváth, Dessewffy, Buday urak.”

Jakó, 1941: **Sánci.** 1255. Sancusy, 1291. Santusy, 1406. Samsy, 1485. Sanchy, 1552. Zanchy. A Geregye nemzetség tagjai közötti bir-

tokcserénél tűnik fel 1255-ben. 1291-ben az egyházhelyek között szerepel. Állandóan a sólyomkői uradalomhoz tartozott. Bár neve a régi feljegyzések alapján nem árul el határozott nyelvi eredetet, magyar településnek kell tartanunk, aminthogy az oklevelek is következetesen kiemelik magyar voltát. Lakosai már a 16. század közepétől kezdve többször elhagyták, de birtokosai még a török kiűzése után is újránepesítették. Ma puszta Szentlázár közelében, a Margittára vezető út mellett.

Demográfiai adatai:

1869: 497, 1880: 381, 1890: 495,

1900: 471, melyből 419 román, 50 magyar, 2 ukrán, felekezeti megoszlása: 19 ortodox, 424 görög katolikus, 4 római katolikus, 13 református, 11 izraelita,

1910: 559, 1920: 548, 1930: 569, 1941: 662, 1956: 736, 1966: 784, 1977: 671,

1992: 456, melyből 429 román, 1 magyar, 26 cigány, felekezeti megoszlása: 366 ortodox, 52 görög katolikus, 1 római katolikus, 20 baptista, 17 pünkösdistá.

28. Tóti (Tăuteu) – 1291–94. Thoty: tót népnévként a birtoklást kifejező -i képzős származéka.

A Bisztra-patak völgyében, a Hegyköz legkeletibb nagyközsége. Először a püspöki tizedjegyzékben, 1291–94-ben említik az egyházhelyek között, tehát sokkal előbb keletkezett. A királyi magángazdaság telepítése. A tatárjárás után a Geregye nemzetség tulajdona lesz, a szomszédos Micskének, illetve a sólyomkői uradalomnak tartozéka. Ettől kezdve osztozott Sólyomkő sorsában. 1397-től a Csákyak tulajdona. Az 1598-as összeírásban mint Bocskai István tulajdona szerepel, 57 házzal, ami nagy településre utal. A 19. század első felében a Reviczky, Baranyi, Vincze és Gruden családoknak volt itt birtokuk.

Református temploma részben középkori építmény. Az ősi templomból maradt a 6,85 m széles hajó mindkét oldalának nyugati része, mintegy 6 m hosszan. A nyugati ajtó félkörrel záródott, de kőbélletét

kiszedték a bejárat tágítása végett, a templom északi oldalán álló kőszószékhez lépcsőket készítettek belőle. Ablakai csúcsívesek. Észak-és délnyugati szögletében áll még egy-egy támfal, az északi oldalon már csak a nyomai vannak. A hajó keleti vége és tornya újabb keletű. Tornyát csak a 18. században építették. 1857-ben tűzvész áldozata lett, de újraépítették, mai tornya csak 1863-ban lett kész. 1924-ben renoválták.

Református vegyes iskolája 1700 elején létesült. Ma óvodája és nyolcosztályos iskolája működik.

Fényes, 1851: „...Földjei meglehetősek, de különösen szőlőhegye híres és erős bort terem. Birják Baranyi, Dessewffy, Tarczaly, Szakál, Lányi, Poroszlay, Pálffy, Vincze, Gruden.”

Demográfiai adatai:

1836: 800 református, 1850: 990, 1857: 960, 1869: 1124, 1880: 699, a visszaesést a kolerajárvány idézte elő, 1890: 964,

1900: 1210, melyből 55 román, 1144 magyar, 1 német, 10 szlovák, felekezeti megoszlása: 18 ortodox, 103 görög katolikus, 95 római katolikus, 900 református, 94 izraelita,

1910: 1554, betelepülések növelték a népességet, 1920: 1538, ebből 113 zsidó, 1930: 1650, 1941: 1803, 1956: 1524, különvált Réti-malomtanya, 1966: 1350, 1977: 1308,

1992: 1123, melyből 57 román, 1049 magyar, 14 német, 3 szlovák, felekezeti megoszlása: 51 ortodox, 5 görög katolikus, 147 római katolikus, 882 református, 1 evangélikus, 34 baptista, 1 pünkösdista, 1 adventista.

29. Újfegyvernek (Fegernicu Nou) csak az 1956-os népszámlálásnál jelenik meg. Korábban Almásfegyvernek része volt.

1956-ban már 88 lakosa volt. 1966: 83, 1977: 79,

1992: 59, ebből 32 román, 22 magyar, 5 szlovák, felekezeti megoszlása: 29 ortodox, 1 görög katolikus, 8 római katolikus, 15 református, 6 baptista.

30. Vámosláz, Láz (Chişlaz), községközpont, 1255. Laz: neve szláv eredetű szó, amely erdei tisztást, kaszálót jelent. A középkorban a magyarban is használták e kifejezést.

A Berettyó bal partján fekszik, Poklostelektől 3 km-re. Közigazgatásilag hozzá tartozik Sárszeg (Sársig), Hőke (Hăucești) román falvak, Poklostelek, Micske magyar falvak, Szentlázár (Sânlažăr) és Berettyókirályi (Chiraleu) román falvak.

Megtelepülése a 12–13. század fordulójára tehető. 1255-ben említik először Laz néven. Akkor a sólyomkői uradalmat megalapozó Geregye nembeli Pál comes rokonának, Barnabásnak itteni részét szerezte meg csere által. Mindvégig megmaradt ebben az uradalomban. A püspöki tizedjegyzékekben, 1291–94 között, Laaz néven szerepelt. 12 kepe tizedet fizetett. Lakói alapításától kezdve magyarok voltak, amit korán feltűnő katolikus egyháza is bizonyít, mindig a Sólyomkőhöz tartozó magyar községek között sorolták fel. A 16. század végén még mindig magyarok lakták, de a hegyvidékkel egy szervezetben élve, lakossága lassan kicserélődik. Az 1800-as évek elején a Miskolczy és a Baranyi család volt a földesura. Görögkeleti temploma 1700 körül épült. Iskolájának keletkezési idejét nem ismerjük.

Fényes, 1851: „...szőlőhegy 50 hold...Az itteni föld többnyire vörös agyaggal elegyes, megtermi a tiszta búzát s tengerit is ha megtrágyáztatik, de leginkább csak rozsot természetnek. Szarvasmarha-tenyésztése jó volna, ha a Berettyó gyakori kiöntése nem korlátozná. F. u. a Baranyi család, s ezek után zálogosok Szártóry Károly, Miskolczy Károly, Gencsy Dániel, Gruden Imre, gr. Dessewffy.”

Demográfiai adatai:

1869: 626, 1880: 522, 1890: 658,

1900: 675, melyből 614 román, 61 magyar, felekezeti megoszlása: 550 ortodox, 67 görög katolikus, 15 római katolikus, 18 református, 25 izraelita,

1910: 756, a hozzátartozó Szakadátpuszta: 36, 1920: 654, 1930: 734, 1941: 770, 1956: 874, 1966: 819, 1977: 749,

1992: 608, melyből 580 román, 4 magyar, 1 német, 23 cigány, felekezeti megoszlása: 498 ortodox, 3 görög katolikus, 11 római katolikus, 1 református, 76 baptista, 19 pünkösdistá.

Folyóvizek:

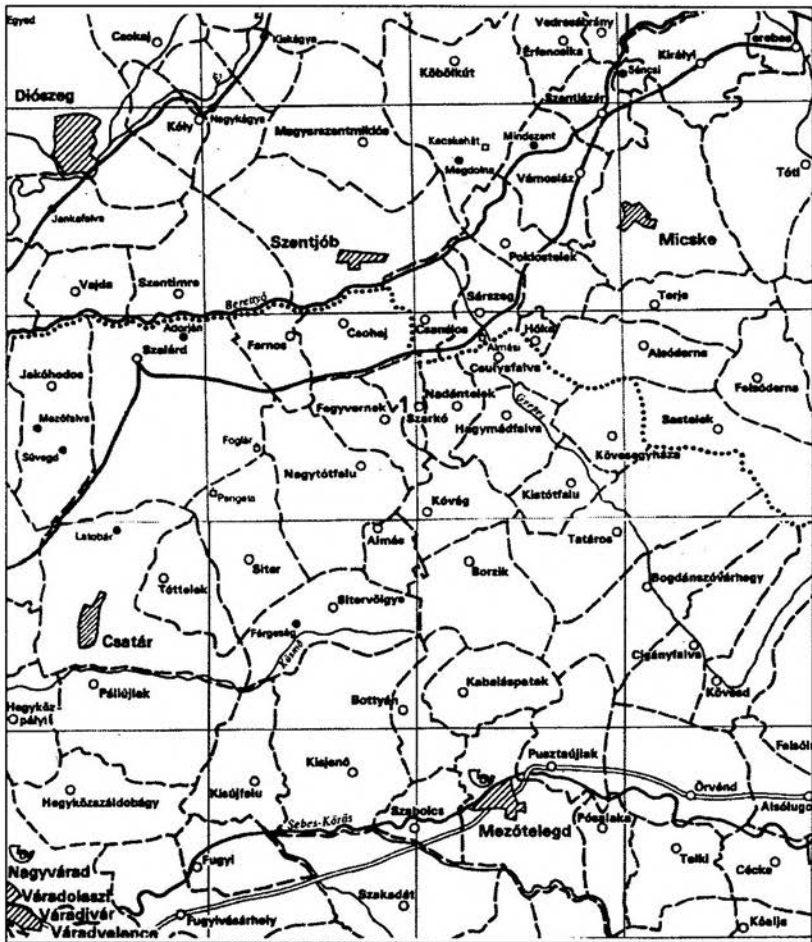
– Bisztra – a szláv bystra, sebes szóból ered.

- Gyepes – a gyep szóból, de lehet gyepűs, akkor a gyepű származéka.
- Almás – a patakra régi adataink nincsenek. A mellette fekvő Almás helységet 1291 óta említik.
- Kösmő – 1369. fluv. Kusmewd. Eredete ismeretlen.

Az adattár fő forrásai:

- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.
- Jakó Zsigmond: Bihar megye a törökpusztítás előtt.
- Bunyitay Vince: A váradi püspökség története.
- Fényes Elek : Magyarország Geográfiai szótára.
Itt az adatok közül csak a szőlő- és az erdőterületek kiterjedését emelték ki.
- Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad.
- Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II.

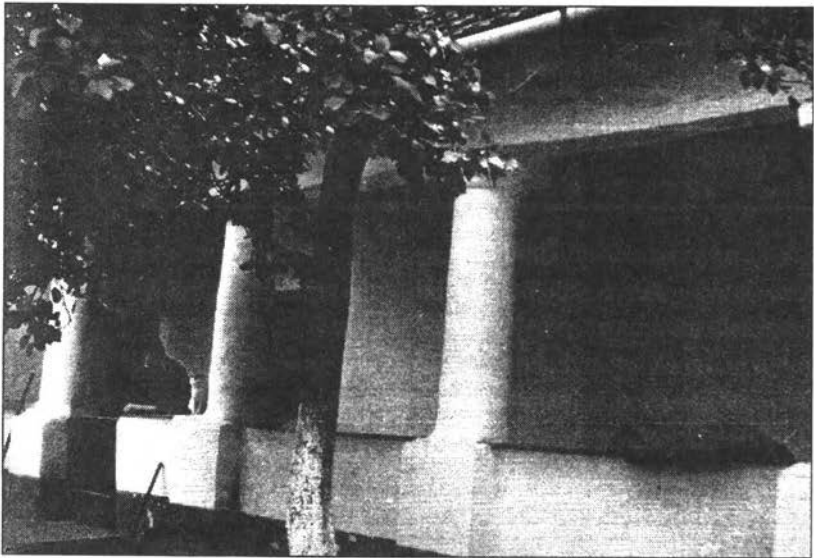
A Hegyköz vidéke a 19. században

A HEGYKÖZ – KÉPEKBEN

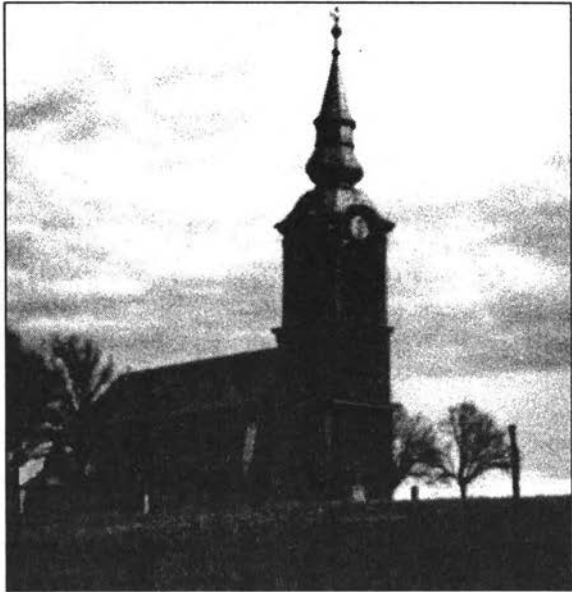

Tótteleki pincesor

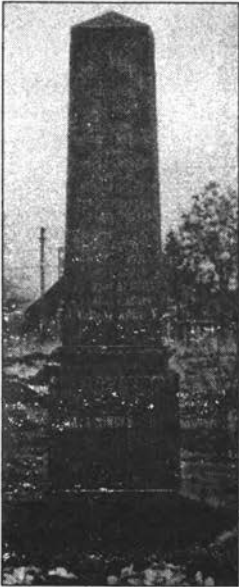

Tótteleki parasztkorok ház

**A síteri református
templom**

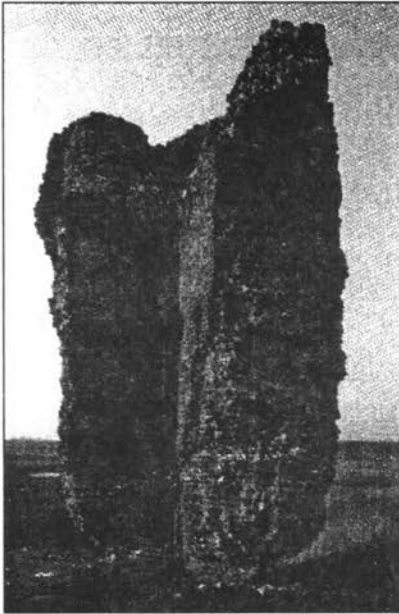
Sítéri 19. századi szalmatetőűs, háromosztatú, nyitott kéményes ház

**A hegyközvácsi világháborús emlékmű
és Csokonai Vitéz Mihály emléktáblája**

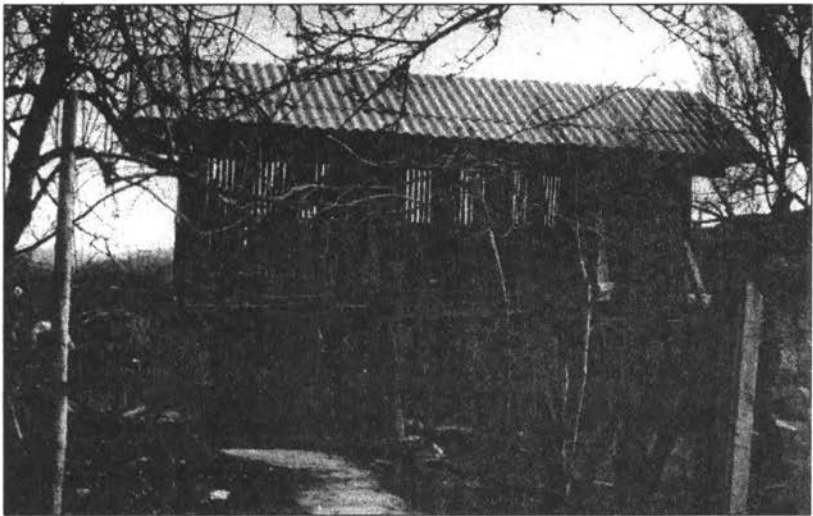
**A szalárdi
református templom**

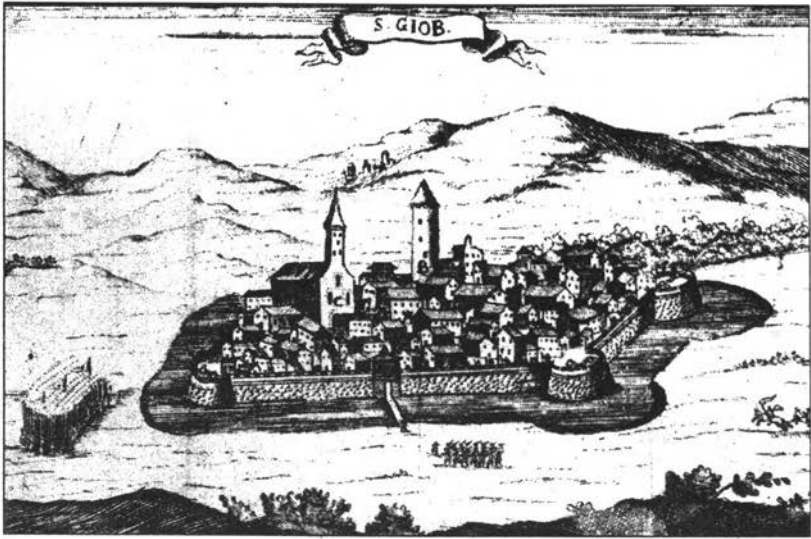
**Adorján vár maradványa
a Berettyó gátján**

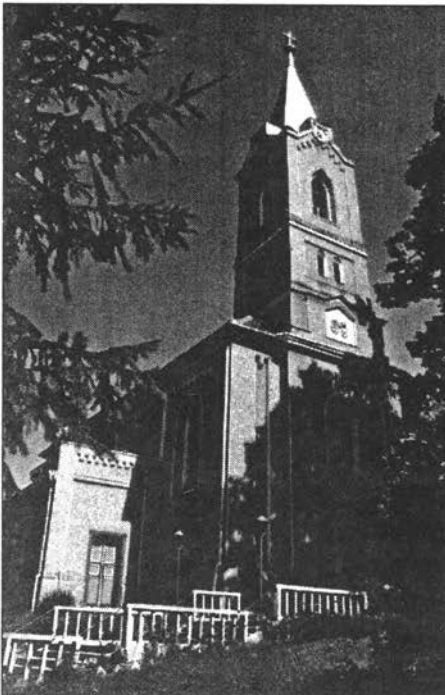
**A szentimrei református
templom nyugat felől**

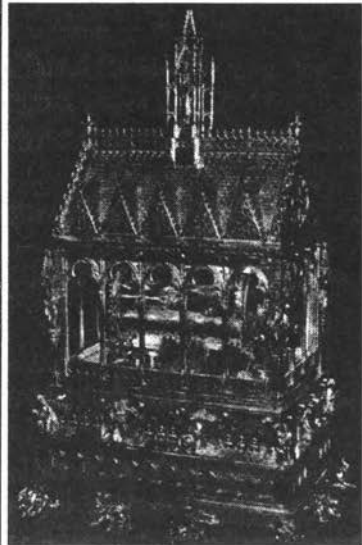
**A hegyközszentmiklői református parókia góréja, alól kétfiókos
disznóól, rucahízlalda**

A szentjobbi középkori vár

**A Szent Jobb a nagy
ereklyetartójában**

**A szentjobbi római katolikus
templom**

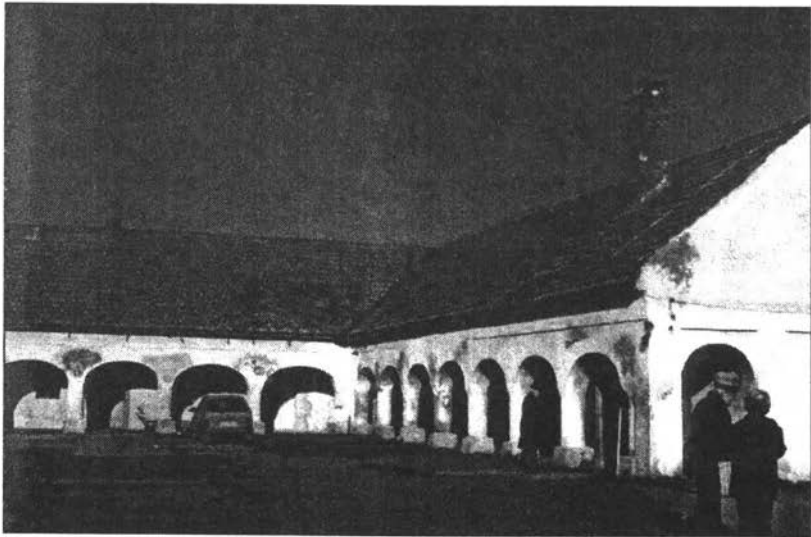
A micskei református templom

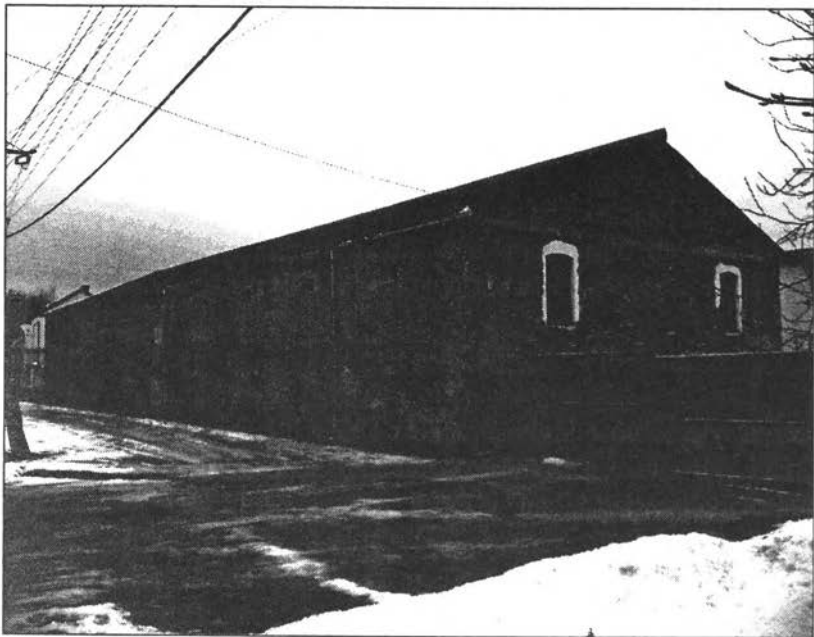
Előtornácos ház Micskén

A régi iskola Micskén

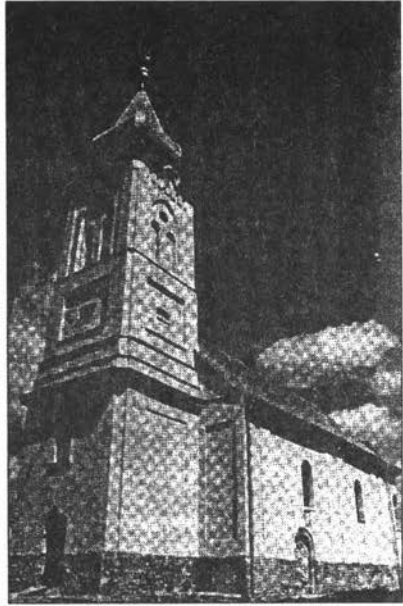
Micske – a Jakó-ház

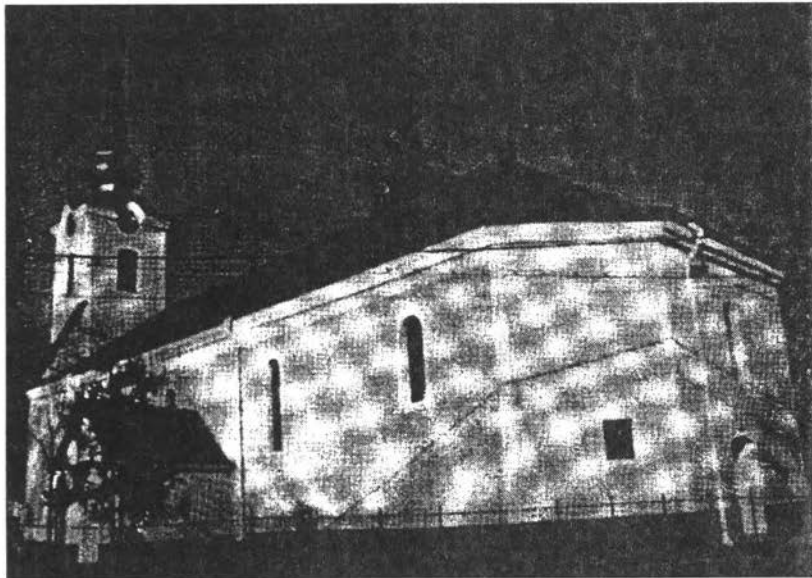
A szalárdi granárium

A jákóhodosi református templom

A biharvaidai református templom

A hegyközséti református templom

TARTALOMJEGYZÉK

Történeti-földrajzi környezet	5
A kistrégió elnevezése	5
Földrajzi fekvése	6
Domborzata	7
Éghajlata	7
Vizei	8
Talaja	8
Élővilága	9
Az Árpád-kori településhálózat kialakulása	11
Hegyköz a középkorban	20
Gazdasági élet	20
A váruradalmak kialakulása	21
Az egyház a fejlődés motorja	22
Az 1552-es összeírás	27
Az 1598. évi házősszeírás	29
A szentjohbbi vár	35
A török uralom alatt	36
A török uralom megszűnése után	40
A Habsburg-uralom berendezkedése a Hegyközön	42
A berendezkedés kezdetei	42
A magánföldesúri birtokok helyzete	46
Az adózó népesség differenciálódása	49
Gazdasági élet	53
Az első magyarországi népszámlálás – 1784–1787	68
Az iskolák szervezése	77
A Hegyköz a korszerűsödés útján	79
A vizek szabályozása – harc az árvizek ellen	79
A gazdasági élet fejlődése	83
Az oktatás	87
Alapítványok	101
Iparosság a 20. század elején	107
Jegyzet	112
Felhasznált irodalom	116
Mellékletek	121
A települések adattára	148
A Hegyköz – képekben	196

A Partiumi füzetek kiskönyv-sorozatában eddig megjelent munkák:

1. Borbély Gábor – Csernák Béla: **Bihar**
2. Kordics Imre: **Sírok, sírjelek a Várad-Olaszi temetőben**
3. Péter I. Zoltán: **Félixfürdő**
4. Dánielisz Endre: **Nagyszalonta – városismertető**
5. Benedek Zoltán: **Nagykároly – református templom**
6. Bessenyei István: **Sarmaság**
7. **Hol sírjaink domborulnak – partiumi temetők** (gyűjteményes kötet)
8. Major Miklós: **Szilágyság – tájak, műemlékek, emlékhelyek**
9. Dukrét Géza – Péter I. Zoltán: **Püspökfürdő**
10. Dánielisz Endre: **„Csonkatorony nyúlik a felhőbe...”**
11. Bunyitay Vince – Fodor József: **Székesegyházi Bazilika – Nagyvárad**
12. Alexandru Pop: **Varadinum – a vizek határolta város és vár**
13. **A szabadságharc zászlaja alatt** (gyűjteményes kötet)
14. Jancsó Árpád: **Rajtuk taposunk – A Bánság útjai a 19. században**
15. Kupán Árpád: **Mezőtelegd iskolatörténete**
16. Csilik József: **István király Szent Jobbja és Szentjobb község története**
17. Emődi János: **Erdélyi barlangfeliratok a 16–20. századból**
18. Szabó István: **Ottomány** (kismonográfia)
19. Csorba Mihály: **Érsemjén** (kismonográfia)
20. **Turulmadaras emlékműveink** (gyűjteményes kötet)
21. Dr. Mózes Károly: **A nagyváradai egészségügyi oktatás történetéből**
22. **Rév, Erdély sziklakapuja**
23. **A műemlékvédelem fölöttébb szükséges voltáról**
24. Nánási Zoltán: **Dr. Andrássy Ernő az Érmellék utolsó polihisztora**
25. **Nagyvárad tudós püspökei**
26. György Irén: **Szalacs** (kismonográfia)
27. Antal Béla: **Biharpüspöki**
28. Balláné Bakó Erzsébet – Török Ferenc: **Albis** (kismonográfia)
29. Pásztai Ottó: **„Aki fényt hagyott maga után...”**
30. Péter I. Zoltán: **Nagyvárad római katolikus székesegyházai**
31. Kiss Kálmán: **Egri község** (kismonográfia)
32. Dr. Mózes Teréz: **A révi fazekasság monográfiája**
33. Emődi János – Varga Árpád: **Telegdi sírkövek, emléktáblák**
34. Jósa Piroska: **Ezüstös gépmadarak szárnyán érkezett a halál**
35. Dukrét Géza: **Emlékművek, emléktáblák Bihar megyében**
36. Anzik Albert: **Livada – Sárközújlak**
37. Bozsóky Krestyán Ilona: **A temesvári iparoktatás kezdeteiről**

Készült a nagyváradai Europrint nyomdában.
Felelős vezető: Derzsi Ákos

